

SƏADƏT
ABDULLAYEVA

AZƏRBAYCAN
XALQ
ÇALĞI ALƏTLƏRİ

SƏADƏT ABDULLAYEVA

AZƏRBAYCAN
XALQ
ÇALĞI ALƏTLƏRI

(MUSIQIŞÜNASLIQ-ORQANOLOJI TƏDQIQAT)

“ADİLOĞLU” nəşriyyatı

Bakı - 2002

Müəllif kitabın tərcümə və nəşr olunmasında göstərdiyi köməyə görə
“Azərbaycan mədəniyyətinin dostları” Fondunun sədri
Mehriban xanım Əliyevaya
dərin minnətdarlığını bildirir

Elmi redaktor:
Azərbaycan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi,
sənətşünaslıq doktoru, professor **R.F.Zöhrabov**

Rəyçilər:
fəlsəfə elmləri doktoru, professor **G.A.Abdullazadə**,
Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, professor **R.Ə.Quliyev**,
sənətşünaslıq namizədi, dosent **M.T.Kərimov**

Abdullayeva S.A. Azərbaycan xalq çalğı alətləri (musiqişünashlıq – orqanoloji tədqiqat) – Bakı, Adiloğlu – 453 s.

Kitabda orta əsr müsiqisünaslarının irsi, klassik poeziya, maddi-mədəniyyət abidələri, kitab miniatürleri, muzey kolleksiyaları, səyyahların qeydləri və digər mənbələr əsasında Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin mərhələlərlə inkişaf tarixi və təsnifatı verilir. Müasir Azərbaycan alətşünaslığının yaranması və inkişafında tədqiqatçıların rolü nəzərdən keçirilir. Ən ənəvi çalğı alətlərinin quruluşu, hazırlanması təsvir olunur, onların ölçüləri, texniki və bədii ifa imkanları, məişətdə, ansambl və orkestrlərin tərkibində istifadə xüsusiyyətləri göstərilir, eynitipli alətlərlə müqayisəsi verilir. Orkestrləmə və partituradan oxunuşun əsasları, Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin tədqiqat istiqamətləri və onların gələcək inkişafı şərh edilir.

Musiqisünaslar, ifaçılar, folklorçular, müəllimlər, eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4754293614

121-2002

© Saadət Abdullayeva. Bakı, Əlm, 2000
© Saadət Abdullayeva. Bakı, Adiloğlu, 2002

GİRİŞ

Çalğı alətləri – xalqların mədəniyyətinin mühüm göstəricilərindən biridir. Onların müxtəlif növlərinin geniş istifadəsi, şübhəsiz, bir çox əsrlər boyu formalaşan və inkişaf edən zəngin, özünəməxsus incəsənətin olmasına dəlalət edir.

Bəşər tarixində çalğı alətləri insanın mənəvi aləminin təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynamışdır. Əsrlər boyu musiqi inkişaf etdikcə müxtəlif me-lodiyaların ifası və ritmik müşayiəti üçün yeni alətlər yaradılır, ya da artıq mövcud olan alətlər təkmilləşdirilirdi. Bu məqsədlə çox vaxt onlar qonşu xalqlardan iqtibas edilirdi. Buna görə də, təsadüfi deyil ki, müasir xalq çalğı alətlərinin quruluşlarında və adlarında çoxlu ümumi cəhətlər vardır.

Çalğı alətlərinin müxtəlif məsələləri tədqiq edilərkən mənbələrdə göstərilmiş mə'lumatların tutuşdurulması, əsrlər boyu sıx mədəni və maddi əlaqələri olan müxtəlif xalqların musiqi alətlərinin müqayisəli şəkildə öyrə-nilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman həmçinin tarixi, ədəbi, etnoqrafik, arxeoloji və linqvistik mə'lumatlardan da istifadə etmək la-zımdır. Məhz belə hərtərəfli yanaşma tərzi hazırlı dövrdə çalğı alətlərinin müzakirə edilən məsələlərini obyektiv şəkildə nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Musiqi alətlərinin inkişaf tarixi, quruluş və akustik xüsusiyyətləri, bədii-ifə imkanları, istifadə sahəsi, miqrasiya, terminologiya və etimologi-yası, eləcə də onların təkmilləşdirilməsi və bərpası – müasir musiqişünaslı-ğın aktual məsələlərindəndir.

Son illər musiqi elminin korifeyləri – Səfiyəddin Urməvi, Əbdülqa-dir Marağı və Üzeyir Hacıbəyovun adları ilə bağlı olan Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin öyrənilməsi (müxtəlif alətlərin inkişaf tarixi, təsnifatı, quruluş xüsusiyyətləri, ölçüləri, texniki və bədii imkanları və s.) üzrə mü-hüm tədqiqatlar aparılmışdır. Çalğı alətlərinin məişətdə, xalq musiqisində, muğam operalarında, orkestr və ansamblarda tutduğu yeri nəzərdən keçi-rilmişdir. Xüsusən daha geniş yayılmış alətlər – tar, kamança, saz, balaban, zurna, qaval, nağara, habelə görkəmli musiqiçilərin ifaçılıq yaradıcılıqları müfəssəl öyrənilmişdir. Xalq çalğı alətləri üçün orkestrləmənin spesifik xü-susiyyətləri araşdırılmış, tədris metodikası işlənilmiş, zərb alətləri üçün yeni not sistemləri təklif olunmuşdur.

Mədəni-tarixi əlaqələrdə musiqi alətlərinin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onların terminologiya və etimologiyasına xüsusi diqqət yetى-rilmişdir. Sıradan çıxmış bərbət, santur, çəng, tənbür, rud, rübab, çəğanə, ço-ğur və qopuz kimi simli alətlər bərpa edilmişdir. Simli, zərb və nəfəs alətlərində səslənən çoxlu sayıda muğam, mahnı, rəqs və pyeslərin yazıya alınması həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatların səviyyəsi bu gün Azərbaycan xalq musiqi alətşünaslı-ğının uğurlu inkişafından danışmağa əsas verir.

Unudulmuş xalq çalğı alətlərinin bərpası, onların inkişaf və quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, möşətdə, ansambl və orkestrlərdə geniş tətbiqi, təhsil müəssisələrində tədrisi müasir musiqişünaslığın vacib vəzifələrin-dəndir.

Bu məsələlərin həlli üçün aşağıdakı araşdırılmaların aparılması məqsədə uyğundur:

- Azərbaycan xalq çalğı alətləri üzrə musiqişünaslıq, ədəbi, tarixi, et-noqrafik, arxeoloji, dilçilik materiallarının təhlili və ümumiləşdirilməsi, on-ların təsviri olan miniatür rəngkarlıq nümunələrinin və muzey kolleksiyala-rının öyrənilməsi;

- ən`ənəvi musiqi alətlərinin morfoloji-orqanoloji tədqiqi;

- musiqi alətlərinin istifadə olunma xüsusiyyətləri;

- alətlərin onlarda ifa olunan musiqi melodiyaları ilə bilavasitə əla-qədə öyrənilməsi;

- eyni tipli musiqi alətlərinin müqayisəli tədqiqi;

- Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri üçün orkestrləmə əsasla-rının işlənilməsi;

- Azərbaycan xalq çalğı alətləri üzrə elmi-praktiki tədqiqatların əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Qeyd edilən məsələlər üzrə aparılan işlər xalq çalğı alətlərinin sis-temli tədqiqatı, oxşar alətlərin müqayisəli öyrənilməsi, onların miqrasiyası-nın müəyyənləşdirilməsi, eləcə də bir sıra elmi və əməli məsələlərin həlli üçün əsas ola bilər.

Bu kitab alətşünaslıqda qəbul edilmiş mövcud iki üsul ilə – yə`ni musiqişünaslıq və orqanoloji (orqanoqrafik) üsullarla tədqiq edilmiş Azərbaycan xalq çalğı alətlərinə həsr olunmuşdur.

Kitabda antik dövrlərdən bizim günlərədək Azərbaycan ərazisində istifadə olunan xalq çalğı alətlərinin yaranma tarixi və təkamülünün bərpası üçün mühüm mə`xəzlər olan Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələri, ədəbi-poetik irs, musiqişünasların əsərləri, miniatür rəsm və muzey kollek-siyaları, eləcə də Azərbaycanda alətşünaslığın yaranması və inkişafında müasir tədqiqatçıların rolu nəzərdən keçirilir.

Musiqi yaradıcılığında və ifaçılıqda alətlərin texniki-ifə imkanları, tembr və akustik xüsusiyyətləri və tətbiqi spesifikliyi tədqiq edilir. Musiqi alətlərinin təsnifatı verilir, morfologiyası (quruluşu) və hazırlanma xüsü-siyyətləri təsvir edilir, ayrı-ayrı konstruktiv elementlərinin xalq dilində ter-minləri göstərilir.

Tədqiqatların nəticələri Azərbaycan və digər xalqların oxşar musiqi alətləri arasında müəyyən paralellər aparmağa, o cümlədən Azərbaycanda xalq çalğı alətlərinin gələcək inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən et-məyə imkanı vermişdir.

Müəllif bir daha kitabın azərbaycan və rus dillərində nəşrinə yardımçı olduğuna görə “Azərbaycan mədəniyyətinin dostları” Fondunun sədri Mehriban xanım Əliyevaya minnətdarlığını bildirir.

Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru professor F.Ş.Bədəlbəyliyə təşəbbüsünə, ayrı-ayrı məsələlər üzrə mə'lumatlar vermiş elmi redaktora, rəyçilərə, musiqiçilərə və incəsənətin müxtəlif sahələrində çalışan şəxslərə (onlar haqqında mə'lumat əlavədə göstərilir), musiqi alətləri kolleksiyası ilə tanış olmaq üçün yaratdığı imkana görə muzeylərin rəhbərliyinə təşəkkür edir.

I.

AZƏRBAYCAN XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİNİN TARİXŞÜNASLIĞI

I.1. Azərbaycan çalğı alətləri tarixşünaslığ irsi

Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin inkişaf tarixi və təkamülünün, tex-niki-bədii ifadə imkanlarının və tətbiqi sahələrinin öyrənilməsinin əsas mən-bələri aşağıdakılardır: 1) musiqişunaslıq əsərləri; 2) klassik poeziya nümu-nələri; 3) şifahi xalq yaradıcılığı (dastanlar, müxtəlif janrlara aid mahnılar və oyun havaları, atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar, xalq tamaşa və mərasimləri); 4) maddi-mədəniyyət abidələri; 5) kitab miniatürləri, rəs-samların çəkdiyi şəkillər və divar rəngkarlığı; 6) muzey kolleksiyaları və ta-nınmış musiqiçilərə məxsus çalğı alətləri; 7) tarixi salnamələr, inzibati-hü-quqi sənədlər, arxiv materialları; 8) səyyahların qeydləri; 9) musiqi ensiklo-pediyaları, izahlı və etimoloji lügətlər; 10) qocaman musiqiçilərin, müxtəlif incəsənət sahələrində çalışan şəxslərinin və musiqi həvəskarlarının şifahi mə'lumatları.

Bunların sırasında Orta əsr musiqişunaslarının (əksəriyyəti böyük ensiklopediyaçı alım idti) əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu əsərlərdə çalğı alətlərinin quruluş xüsusiyyətləri, onların səslənməsi və akustikası haqqında səhih mə'lumatlar vardır.

Azərbaycanda mövcud olmuş çalğı alətlərinin növləri müəyyənləşdi-rilərkən klassik poeziyadan əxz olunmuş şə'r misraları da çox qiymətli mə'xəzdir. Aydındır ki, şairlər musiqi alətlərinin təkcə adlarını çəkməklə kifayətlənməmişlər. Öz qəhrəmanlarının daxili aləmini, istəklərini şərh edərkən, habelə təntənəli görüşlərin, dəbdəbəli qəbulların və döyüş səhnə-lərinin təsvirini verərkən onlar bu və ya digər çalğı alətin xarici görünüşünü, quruluşunu və səslənmə xüsusiyyətlərini çox bacarıqla göstərmişlər.

Bu cəhətdən başqa mənbələrlə müqayisədə Azərbaycan rəssamlarının miniatür rəngkarlıq nümunələrinin üstünlüyü şübhəsizdir. Qədim əl-yazmalarının səhifələrində musiqi həyatı səhnələrini təsvir edən çoxsaylı miniatürlər vardır. Bu miniatürlər əsasında qədim çalğı alətlərinin xarici gö-rünüşü, onların quruluş xüsusiyyətləri (məsələn, gövdəsi, dekası, qolu, sim-lərin və pərdələrin sayı), çalma tərzi, instrumental ansamblolların tərkibi haq-qında konkret fikir söyləmək olar. Çalğı alətlərinin muzey eksponatları isə vizual əşya olaraq, müxtəlif istiqamətli tədqiqatlar aparılması üçün ən dəqiq mənbə sayıyla bilər.

Gösterilən mə`xəzlərin təhlili və ümmüniləşdirilməsi Azərbaycan çal-ğı alətlərinin inkişaf tarixini aşağıdakı xronoloji hüdudlar çərçivəsində aydınlaşdırmağa imkan vermişdir: 1) antik, qədim və orta əsrlər dövrü; 2) yeni dövr.

I.1.1. Antik, qədim və orta əsrlər dövrü xalq çalğı alətləri

Füzuli şəhəri yaxınlığında Azix^{1*} mağarasında 250-300 min il əvvəl, erkən Paleolitik Aşöl dövründə yaşamış və qazıntı halında tapılan ən qədim insanın – neandertalin (azixantropun) alt çənə sümüyü fragmenti sü-but edir ki, Azərbaycan ən qədim insan məskənlərindən biri olmuşdur [1] ^{**}.

Öz daxili vəziyyətini əks etdirmək və ətraf aləmə münasibətini bil-dirmək üçün musiqinin zəruriliyini insanlar çox erkən vaxtlardan dərk etmişlər. Ən əvvəl təbii vasitələrdən – səs və əl çalmaqdan istifadə olunurdu.

Ümumilikdə belə qəbul olunmuşdur ki, ilk musiqi alətləri daha asan hazırlanıqları üçün özüssəslənən və zərb alətləri olmuşdur. Bu məqsəd üçün çox vaxt daşlardan istifadə edildi. Məsələn, Qobustanda², Cingirdağın³ şimal qurtaracağının şimal-şərq ətəyində ölçüləri 270x200x70 sm olan, yerli əhali tərəfindən “qaval çalan daş” və ya sadəcə “qaval-daş” adlandırılan bir daş qayması yerləşir. O təxminən 1-1,5 milyon il əvvəl, dəniz şəraitində əmələ gəlmış üzvi əhəngdaşından ibarətdir və yaxınlıqdakı yüksəlikdən qopub düşmüş daş qaymaları yığınlarından biridir. Qaval-daş iki daş dayaqla yerə söykənmiş təbii litofondur. Müxtəlif ölçülü kiçik daşlarla onun qirağına vurduqda metal cingiltisini xatırladan səsler çıxır⁴. Zərbənin qaymanın hansı hissəsinə vurulmasından asılı olaraq, ən azı üç müxtəlif ucalıqda səs alınır.

Tanınmış arxeoloq İ.M.Cəfərzadənin (1895-1982) fikrincə, bu daş primitiv musiqi aləti kimi istifadə olunurdu. Belə daş Cingirdağdan 7 km cə-nub-qərbədə yerləşən Böyükdaşın alt terrasında da aşkar edilmişdir [2]. Bu daş qavallarda çalınan ritmlərin sədaləri altında Azərbaycan ərazisində məs-kunlaşmış qədim türk tayfaları tərəfindən ayın rəqsləri ifa olunurdu. Böyük-daş dağının alt terrasında aşkar edilmiş məşhur Qobustan qayaüstü rəsmlə-rində məhz belə rəqslər təsvir olunmuşdur. Qayaüstü təsvirləri arxeoloqlar mezolit – daş əsri dövründən (e.ə. X-VIII minilliklərdən) orta əsrlərə qədər zaman kəsiyinə aid edirlər [3].

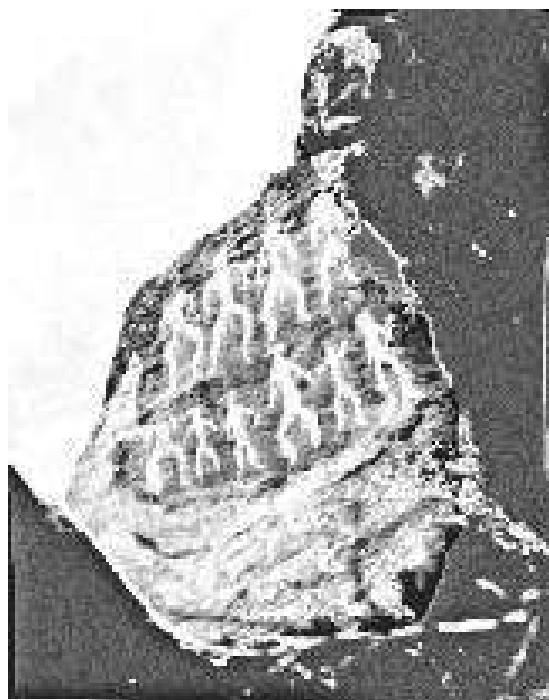
Belə bir faktı göstərmək maraqlı olardı. Azərbaycanda bütün musiqi alətləri “çalğı alətləri” adlanır. “Çalğı” – sözünün kökü, “çal” - “zərbə en-dir” mə`nasi verir. Bu, zərbə çalınan musiqi alətlərinin qədimliyini bir daha

* Burada və sonra indeks şəklində göstərilən rəqəm kitabın sonuna əlavə olunmuş izahat və şərhələr siyahısındaki nömrəyə uyğun gəlir.

** Burada və sonra kvadrat mö`tərizədəki rəqəm sitat olunan mənbənin kitabın sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısında uyğun nömrəsini göstərir.

Qaval-daş.

Ayin rəqsləri.
Qobustan, Böyükdaş (alt terrasa).

Kitaba daxil edilmiş şəkillər müəllifin fotosəkilləri əsasındadır (iqtibas olunmuş şəkillər qeyd olunur).

təsdiq edir.

Azərbaycan şəhəri Cığamışda (qədim Akbatan-Həmədanın cənub-şərgində yerləşirdi) şəkilli saxsı qab tapılmışdır. Arxeoloji tapıntıının yaşı təxminən 6 min il hesab edilir [4]. Şəkillərin birində nəfəs alətini səs-ləndirən musiqiçi, rəqqaslar və əl çalan tamaşaçılarla əhatə olunmuş əlində simli alət olan adam⁵ təsvir olunmuşdur. Digər şəkildə əlini qulağının ardın-da tutan müğənni (bu xanəndəyə xas olan durusdur) simli (*çəng*), nəfəs (*bug*) və membranlı (*qoşanağara*, *təbil*) alətlərdə çalan musiqiçilər həkk edilmişdir.

Ziviyədə (Cənubi Azərbaycanın Urmiya vilayəti) tapılmış, bizim əc-dadlarımızın – mammalıların maddi-mədəniyyət abidəsi olan və təxminən eramızdan əvvəl IV əsrə aid edilən tunc camin üzərində xarici görünüşündən *saza* oxşayan simli alətdə çalan [5] atəşpərəst, muğ kahini [6] təsvir olun-muşdur.

Bərdə şəhəri yaxınlığında Şatırlar kəndi ətrafında arxeoloji qazıntılar zamanı bizim eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə hazırlanmış, üzərində *çəng* çalan qadın təsviri olan saxsı qab qırığı tapılmışdır [7].

Ucar rayonunda Qaratəpə adlanan yerdə aşkar edilmiş gümüş üzü-yün üzərində nəfəs aləti *tütək* çalan insan fiquru nəqş edilmişdir. Üzüyün yaşı iki min ildən artıqdır [8].

Arxeoloq Q.M.Aslanov 1947-ci ildə Kürün sağ sahilində, Mingəçevir yaxınlığında torpaq qəbir açıllar kən 2,65 m dərinlikdə tapılmış və sümük-dən düzəldilmiş çalğı alətlərinin qalıqlarını təsvir etmişdir. Bunların hamısı maral buynuzu çıxıntılarından hazırlanmışdır. Alətlərdən birinin (maral buy-nuzunun üçüncü çıxıntısından hazırlanıb) uzunluğu 148 mm olub, yan tərəf-dən diametri 7-9 mm olan 6 dəlik açılmışdır. Alətin aşağı ucunda diametri 52 mm və qalınlığı 4,3 mm olan dairəşəkilli sümük lövhəsi vardır. Ona sü-mük mil bərkidilmişdir. İkinci alət də belə quruluşa malikdir: o 153 mm uzunluğunda maral buynuzunun ikinci çıxıntısından düzəldilmişdir. Üçüncü alətin (bu alətin aşağı hissəsini tapmaq mümkün olmayıb) iki yan və ortada bir böyük ovalşəkilli dəliyi vardır. Həmçinin dördüncü alətin də fragməntləri tapılmışdır. Onların hamısı qoşa fleytalara⁶, qəbirin özünün yaşı isə tunc dövrünün sonuna (təxminən eramızdan əvvəl IV minillikdən I minilliyin başlanğıcına qədər) aid edilmişdir [9]. Buna əsaslanaraq, bir çox dərc olun-muş əsərlərdə Azərbaycan ərazisində nəfəs aləti *zurnanın* prototipinin yayılmasının qənaətə gəlinmişdir [10].

Gədəbəy rayonu ərazisində Böyük Qaramurad kəndinin dağ yama-cında Zəngqala yerləşir. Rəvayətə görə, bu qalada *zəng* səsi ilə düşmənin yaxınlaşması barədə xəbərdarlıq ediləmiş [11].

Ağstafa rayonunun ölkəşunaslıq muzeyində Gümbəz adlanan yerdə tapılmış fıştıraq – *burbuğ* saxlanılır. Mütəxəssislər onu eramızdan əvvəl IV əsrə aid edirlər. Xarici görünüşünə görə o uzunluğu 47 mm və diametri 24 mm olan, gildən hazırlanmış və sonradan bişirilmiş, alt hissəsinə doğru

Saxsı qab üzərində musiqi səhnəsinin təsviri.

Cığamış şəhəri.

(H.Kantur və P.Delokazın YUNESKO-nun “Peyam” jurnalındaki məqaləsindən)

Tunc piyalə (situla).

Ziviyə. Urmiya.

(İ.M.Dyakonovun kitabından, 1956)

Saxsı qab qırığı.

Bərdə şəhəri yaxınlığında

Şatırlar kəndi.

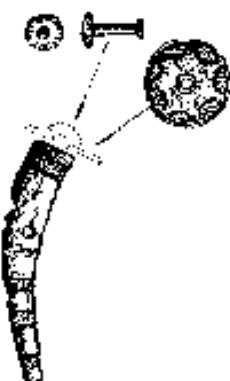
(İ.Mirzəbəylinini məqaləsindən, 1993)

Gümüş üzük.

Qaratəpə, Ucar rayonu.

(T.Bünyadovun kitabından, 1975)

**Sümük çalğı alətinin
qahqlarından biri.**

Mingəçevir, Kürün sağ sahili.

Küp qəbir.

(Q.M.Aslanovun məqaləsindən, 1961)

daralan miniatür səhəngi xatırladır. Üst hissədə nisbətən böyük, düzbucaqlı şəklində dəlik vardır, alt hissədə isə bir xətt üzərində iki kiçik dəlik yerləşir.

Yastı tərəfdə üfürmək üçün dəlik açılmışdır. Bütün dəliklər daxili boşluğa çıxır.

Quba rayonunun Sırtçıçı kəndində tapılmış çiniidən düzəldilmiş, uzunluğu 60 mm, eni 30 mm və hündürlüyü 30 mm olan fiştırıq bülbü'lə ox-şayır. Bu figurun “quyruq” hissəsinin yarısı yoxdur, “qanadlarında” isə iki çalğı dəliyi açılmışdır. Bu tapıntı arxeoloq R.Göyüşovun fikrincə, bürünc dövrünə aid yaşayış yerində aşkar olunmuşdur.

Qədim Mingəçevirdə, Gədəbəy rayonu və Xocavənd rayonunun Do-lanlar kəndi ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar vaxtı *zinqirovlu* bürunc asma bəzəklər tapılmışdır. Bunların kəsik divarları və içərilərində sərbəst hərəkət edən kiçik daşlar vardır. Asma bəzəklər təkcə qadınlar üçün bəzək əşyası kimi yox, həm də özüsəslənən çalğı aləti kimi istifadə olunurdu. On-ların yaşı eramızdan əvvəl II minilliyyin sonu – I minilliyyin əvvəli sayılır [12].

1972-ci ildə Füzuli rayonunda Yeddişəpə adlanan yerdə arxeoloji qazıntılar zamanı iki daş məzarda boşqaba oxşar büruncdən hazırlanmış iki *sinc* tapılmışdır. Bu sincələr I minilliyyin ortaları – V əsrə aid edilir [13].

Ermitajda (Sankt-Peterburq şəhəri) saxlanılan gümüş qabın üzərində rəqqasələrin şəkilləri həkk olunmuşdur. Rəqqasələrdən biri əlində dəsmal, o biri isə *saxşax* (*çalpara*) tutmuşdur. Qab Sasanilər dövrünə (3-7-ci əsrlər) aid edilmişdir [14].

Masallı rayonunda qədim zərb alətləri tapılmışdır. Bu alətlər Hişkə-dərə kənd məktəbinin müzeyində nümayiş etdirilir [15]. *Təbil* adlandırılan alətlərdən biri hündürlüyü 270 mm və diametri 210-220 mm olan palid kö-tüyündən düzəldilmişdir. Kötüyün içi bir tərəfdən oyulmuş, yan tərəfdən isə kiçik (25 mm) dəlik açılmışdır. Səs kötüyün bütöv üst kəsiyinə çubuqları vurmaqla alınır.

Digər alətin – *dəfin* armudşəkilli, 360x240x90 mm ölçüdə üzərinə dəri keçirilmiş taxta gövdəsi vardır.

Üçüncü alət – *sinc* diametri 290 mm olan qabarlıq dairəvi lövhə şək-lindədir və tuncdan hazırlanmışdır. Alət əldə tutub saxlanması üçün löv-hənin ortasına bərkidilmiş iplə təchiz edilmişdir.

Təəssüf ki, alətlərin hazırlanma vaxtını dəqiqlik təyin etmək mümkün olmamışdır. Lakin formasına, materialına və quruluşunun sadəliyinə görə onları kifayət qədər qədim dövrə aid etmək olar [16].

Qəhrəmanlıq dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”un VI-VII əsrlərdə baş vermiş real hadisələrlə üst-üstə düşən boyalarında *qopuz* (simli), *zurna*, *boru*, *düdük* (nəfəs), *nağara*, *davul* və *kus* (membranlı) kimi alətlərin adlarına rast gəlirik:

Qolça qopız götürüb eldən-elə, bəgdən-bəgə ozan gəzər,

Ər comərdin, ər nakəsin ozan bilür [17].

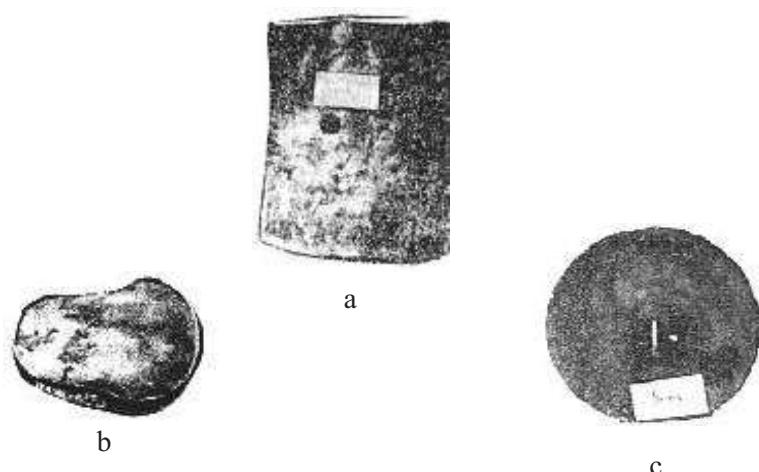
Burbuğlar.

Ağstafa rayonu, Gümbəz adlanan yerdə aşkar olunmuşdur.

Burbuğlar.

Quba rayonunun Sırtçıçı (soldakı)
və İsmayıllı rayonunun Müdürsə kəndlərində tapılmışdır.

Təbil (a), dəf (b), sinc (c).

Masallı rayonu, Hişkədərə kəndi. Məktəb muzeyi.

(Ə.İsazadə və N.Məmmədovun kitabından, 1975)

Gumbır-gumbır nəqarələr dögüldi. Burması altun tuc borular
çalındı [18].

Böyrək qalqdı, qızlar yanına vardi. Surnaçıları qovdı,
nəqaraçuları qovdı [19].

Burnından qanı düdük kibi şorladı [20].
Gumbır-gumbır davullar çalındı. Altun-tuc borilar ağrıldı [21].

Borı çalındı, kos uruldu [22].

Dastanın dəyərli sətirlərindən aydın olur ki, insan əli uzunluğunda olan qolça qopuz⁷ [23], onu bellərində gəzdirən ozanların ayrılmaz aləti idi. Qopuza ümumxalq rəğbəti olmuşdur. Onun müşayiəti ilə mahnılar bəstələ-nər, rəqslər ifa edilərdi. Altun qotazlı boru tuncdan düzəldilirdi. Nağara və davulun dəri üzərinə çubuqlarla zərbələr endirilirdi. Hər iki alət çox güclü səsi ilə seçilirdi. Zurna nağara ilə birgə səslənirdi, boru isə, nağaradan baş-qa, davul⁸ və kusla çalınırdı. Nağara solo aləti kimi də istifadə olunurdu. Çox vaxt o davulla birgə səsləndirilirdi.

Antik, qədim və ilkin orta əsrlər dövrünə aid olan Azərbaycan çalğı alətləri haqqında bizə mə'lum olan mə'xəzlər bu qədərdir. Həmin mə'lumat-lar Azərbaycan xalqının çox zəngin mədəniyyətə malik olmasına dəlalət edir. Bu fikri təsdiqləyən dəlil kimi Cığamışda tapılmış qabın üzərində təs-vir olunan musiqi səhnəsini və türk dünyasının məşhur dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”u göstərmək olar.

Alban tarixçisi Musa Qağanqatlinin (VII əsr) mə'lumatına görə, qı-linc və biçaq yaralarından həlak olmuş döyüşülerin dəfn mərasimlərində *təbil* və *zurna* çalınmış [24].

Görkəmli Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyarın (?-1066) hə-lə də təpilməmiş “Musiqi” risaləsi XI əsrin zəngin musiqi mədəniyyətinin mövcudluğuna dəlalət edir.

Məşhur şair, qəsidə ustadı Qətran Təbrizi (1010-1080) simli alətlər-dən – *bərbət*, *çəng*, *rübəb*, *rud*, *ud*, *tar*, *tənbür*, *saz*, *çəğənən*; nəfəs alətlərindən – *ney*, *sur*, *ərğan*, *nayın*, zərb alətlərindən – *nağara*, *kusun*; özüsəs-lənənlərdən – *cərəs*, *xəlxalın* adlarını çəkir [25].

Bu alətlərin əksəriyyəti müxtəlif ansamblların tərkibində birləşirdi-lər: çəng, tar və rübəb; rud və saz; rud və çəng. Qətran Təbrizi həmçinin *mizrabın* adını da çəkir.

Tarixi mə'lumatlara görə, məşhur şairə Məhsəti Gəncəvi (XII əsr) *çəng* çalmaqdə ad çıxarmışdı. Heç də təsadüfi deyildir ki, bu alət onun rübəllərində vəsf olunur [26].

Xaqani Şirvaninin (1120-1199) zəngin irsində *rübəb*, *rud*, *bərbət*, *çəng*, *saz*, *setar*, *kamança* (simli alətlər), *kərənay*, *nay*, *ney*, *surna*, *musigar*, *mizmar*, *ərğan* (nəfəs alətləri), *kus*, *dəf*, *davul* (zərb alətləri), *cərəs* və *kasə-nin* (özüsəslənənlər) adları çəkilir.

Şe'rlerinin birində şair *sazdan* bəhs edir:

Sazda nəva çalsan mənə, bir, ya iki pərdə götür,
Üş pərdə alsan, bil, məni şəksiz, qacırdar bu nəva! [27].

Bərbət haqqında da qiymətli mə'lumat verilir:

Bərbət düşüb cansız qalar, bir ölçüdə dörd rükn var,
Bir boydadır səkkiz damar, Zöhrəylə Mizan onda gör [28].

Xaqanının poeziyasından belə qənaətə gəlmək olur ki, bərbətin sək-kız simi, düzbucaqlı kəlləsi və dörd ulduzabənzər (Zöhrə-Venera, Mizan – üç ulduzdan ibarət bürc) rezonans dəliyi olmuşdur.

Xaqani ırsında aşağıdakı sətirlər də vardır:

Ağlar rübab hey zərbən, çömçə başı, kasə bədən,
Taxta ulaq, zərdən rəsən, əl boyda meydan onda gör! [29].

Mey aşiqi nalan rübab, salmış qola dar qolbağı,
Qolbağ sıxan qoldan, odur, çıxmış üzə çoxlu damar. [30].

Yuxarıdakı sətirlərdən göründüyü kimi, *rübabın* çox da böyük olma-yan yumru gövdəsi, arxaya əyilmiş kəlləsi və qolun kənarlarında buynuzvari çıxıntıları, həmçinin çoxsaylı pərdələri və simləri olmuşdur. Simlər mizra-bin köməyilə səsləndirilirdi.

Xaqani yazır:

Çəngin başı çılpaq qalıb ciyininə atlas şal salıb,
Palaz fitə belə çalıb, dizləri pünhan gör! [31].

Bu sətirlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, *çəng* yuxarı və yan his-sələri qövsvari, aşağı hissəsi düz şəkildə, bir tərəfi isə açıq olmuşdur. Düz və qövsvari hissələrə çoxsaylı simlər bağlanırdı.

Bir körpə zəncidir tütək (nay)^{*}, on dayəsi var ağ, qəşəng,
Doqquz gözüysə şux-şəng, yüz gözsə heyran onda gör! [32].

---

* Burada və sonra şe'r nümunələrində mö'tərizədə musiqi terminləri orijinalda olduğu kimi verilir.

Deməli, *nayın* kiçik gövdəsinə 10 gümüş halqa dolanırdı və onun 9 çalğı dəliyi olmuşdur. Alətin qara rəngindən danışarkən şair onun ağac materialından hazırlandığını nəzərdə tuturdu.

Xaqani *qara buyruz* adlandırdığı nəfəslə çalınan aləti qarın deşilmiş gürzəyə oxşadır [33]. *Dəfin* dairəsini “Çovgan” oyunu vaxtı topu ötürmək üçün istifadə olunan çovganın çomçəyəbənzər aşağı hissəsinə bənzədir, onun sağanağındakı bəzəkləri isə şah sarayıının artırmasının naxışları ilə müqayisə edir. Şair çalğı vaxtı dəfin barmaqlar arasında fırlanmasını ov za-manı qaçışa, dəri üzündə çəkilmiş heyvan təsvirlərini isə ovlağa oxşadır [34].

Dahi şair və mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin (1141-1209) irsi təsdiq edir ki, o, xalq müsiqisinin bütün incəliklərinə, o cümlədən, xalq çalğı alət-lərinə çox yaxşı bələd olmuşdur. Şairin “Xəmsə”si Orta əsr Azərbaycanında müsiqinin cəmiyyətdə oynadığı rolu dərk etmək üçün çox qiymətli mənbə-dir.

Nizaminin əsərlərində 40-a qədər çalğı alətinin – 14 simli, 10 nəfəs, 7 membranlı və 8 özüsəslənən alətin adları çəkilir.

Nizami *çəngin* qövsvari formasını, *rübətin* qolun aşağı tərəfindəki çıxıntılarını, *bərbətin* kəlləsinin əyriliyini, *rudun* pərdələrini, çəng və bər-bətin ipək tellərini, *cərəsin* dilçeyini, *dütarın* iki ipək telini, sazin növü olan *cürəni* xüsusi qeyd edir:

Nəgmə iki düzələ düz gəlməz,
Bərbət əyridirsə, mızrab (zəhmə) düz olmalıdır [35].

Müğənni, könül oxşayan cürəni götür,
Bizim halımıza uyğun yeni bir hava çal [36].

İstisna etmək olmaz ki, Nizami dəri üzlü *cüfti-saz*, yə’ni qoşa-saz haqqında danışarkən tarın ikiləşmiş gövdəsini nəzərə çatdırmışdır.

Nizaminin poemalarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun döv-ründə simli-mızrablı *ərgənun*, güclü və zərif səsə malik nəfəs aləti *nay* möv-cud olmuşdur. Şairin irsindən çalğı alətlərinin hazırlandığı materiallar, onla-rın səsləndirilmə üsulları haqqında çox qiymətli mə'lumatlar əldə etmək olar. Belə ki, *ney* qamışdan, sadə *rudun* gövdəsi boranıdan, *kus* büründən, *xəlxal* qızıldan hazırlanardı, *təbil*, *dühulun* və *davulun* membranı üçün cana-var dərisi istifadə olunurdu.

Qurd dərisi çəkilmiş nağaraların (dühulların) gurultusu
Cahanın beynini cuşa gətirdi [37].

Nağaraların (kusların) bürunc qəl’əsindən çıxan gurultudan
Yenilməz qalalar sanki titrədi [38].

vururdular. *Rud və ərgənun* isə mizrabla – *zəhmə* ilə səsləndirilirdi.

Nizami *neyin* yaranması haqqında əfsanə söyləyir, qədim yunan filo-sofu Əflatunun (Platonun) *rud* və *ərgənuna* bənzər çalğı alətləri düzəltmə-sindən danışır. O, *rudu* Orta Asiya antik dövr dövlətlərinin əsas musiqi mə-dəniyyəti mərkəzi - Soğdadan gəlmış quşa bənzədir. Cox vaxt *bərbət* və *çəng* və ya *çəng*, *rug* və *rübab* bir yerdə səslənirdi. Ansambla *rud* əvəzinə *bərbət* də qoşulurdu:

Bərbət, rübab, çəng çalanlar
İki fərsənglik cərgəyə düzülmüşdilər [39].

Simli *ərgənun* və *çəngdən* ibarət duet də mövcud olmuşdur.

Nizami Bağdad müğənnilərinin *qanununun*, türk *nayının* və rus *zən-ginin* səslənməsini xüsusi qeyd edir.

Şairin təsvirinə görə, savaş meydanlarında döyüşçülərin ruhlandırıl-ması və düşmənlərin qorxudulması üçün, eləcə də əmin-amənliq vaxtı nəfəs (*kərənay*, *ney*, *gavdum*, *şeypur*, *mizmar*, *surnay*, *musigar*, *buğ*), membranlı (*kus*, *təbil*, *dühul*, *təbirə*) və özüsəslənən alətlərin (*sinc*, *cərəs*, *zəng*, *kasə*, *kaman*, *dəray*) səsləri həmişə eşidilirdi.

Təbil (təbirə) gurultusu zəng (dəray) səsinə qatışdı,
Boruları qiyamət suru kimi çaldılar.
Dağ yaran təbil (kus) fəryad etdikcə,
Simurğ Qaf dağında qanad salırdı.

Uzun şeypurların, öküzquyruq boruların (gavdumun) fəryadından
Bürüncü təbillərdən inilti qalxdı [40].

Təbilin bir neçə növündən (köç, döyük və danışq) istifadə olunurdu. Şah saraylarının önündə təbillər 3-5 növbə səslənirdi. Təbil həm şadlıq, həm də dəfn mərasimi tədbirlərində səslənirdi. *Təblək-bazın* səsi ilə ovda şahin-ləri əldən buraxardılar.

Nizami müğənni və musiqiçilər Barbəd və Nəkisanın ustalığını xü-susi olaraq vəsf edir. Xosrov Pərvizin (628-ci ldə vəfat edib) yanında qulluq edən Barbəd – *bərbət*, *ud* və *rudda*, Nəkisa isə *çəng*, *ərgənun* və *rudda* çox mükəmməl çalırdı.

Nizami *setay*, *tənbur* (simli-mizrablı), *kamança* (simli-kamanlı), *dəf*, *nağara* və *dairənin* (membranlı) xarici görünüşlərini, səslənmələrini də bö-yük məharətlə təsvir edir.

Səfiəddin Urməvi (tam adı Səfiəddin Əbdülmömin ibn Yusif ibn Fa-hir əl-Urməvi, 1216/1217-1294) təkcə görkəmli musiqi nəzəriyyəcisi, tabu-latura – cədvəl şəklində mükəmməl not yazısının yaradıcısı deyil, həm də çox mahir udçalan olmuşdur. Onun 15 fəsildən ibarət məşhur “Kitab əl- Ədvar” (“Dairələr kitabı”) əsərində 7-ci fəsil

(“Ud və onun kökləri”) bütöv-lükde beşsimli *uda* həsr olunmuşdur və bu fəsildə udun sim və pərdələrinin yerləşməsi nümunəsində musiqinin nəzəri və praktiki məsələləri, səsin tə-biəti, pərdələr və səsdüzümü sistemi, intervallar, ritmlər, kompozisiyalar, ifaçılıq məharəti nəzərdən keçirilir [41]. Bu risalənin 1333-1334 illərə aid əlyazmasında (Oksford, Bodlean kitabxanası,) 5 qoşa simi, qısa qolu və 7 pərdəsi olan udun şəkli verilir [42].

Səfiəddin Urməvinin “Şərəfiyyə” risaləsində ud ən mükəmməl musi-qı aləti sayılır. Qeyd olunur ki, ən aşağı sim *bəm*, ən yuxarı sim *hədd* adla-nır. Onların arasında aşağıdan yuxarı üç sim - *məsləs*, *məsna* və *zir*⁹ yerləşir-di. Simlərin köklənməsi kvarta nisbətində idi. Daha sonra bu simlərdə pozi-siyaları nəzərdən keçirilir [43].

“Kitab əl-Ədvar”ın başqa əlyazmasında (Qahirə, Milli kitabxana) 34 simli çəngin təsviri verilir [44]. “At boynu” kimi əyilmiş gövdəsinin hazır-lanması üçün şam və gavalı ağacları seçilirdi. Əgər daha qədim mənbələrə müraciət etsək, alətin mə’ruz qaldığı dəyişiklikləri görmək çox da çətin ol-maz. IX-X əsrlərdə 11, 12 və 15 simli çənglər mövcud olmuşdur. Udu mü-şayıət edəndə, onun səsdüzüümündə müvafiq səslər çatmirdı. Buna görə də Şərq filosofu və musiqişunası Əbi Nəsr Fərabi (870-950) çəngin simlərinin sayını 25-ə qədər artırmağı tövsiyə etmişdi [45]. Sonrakı əsrlərdə çəngin simlərinin artırma cəhdini məhz bununla izah etmək olar.

Sitraya oxşar alətlər sırasında Səfiəddin Urməvi *qanunu* və *nüzhəti* qeyd edir.

Nüzhət əvvəlki əsrlərdə də mövcud olmuşdur. Bunu X əsrədə yaşamış İran şairi Fərrux Sistaninin irsi dəlalət edir [46].

XVI əsrin ortalarına aid “Kənz əl-Tühaf” (“Əntiqlər xəzinəsi”, Lon-don, Britaniya muzeyi) anonim risaləsində *qanun* və *nüzhətin* təsviri və sxe-mi verilir.

Bu qiymətli mənbədə göstərilir ki, qanunun trapesiyaşəkilli gövdəsi gavalı ağacından hazırlanır. Onun aşağı tərəfinin uzunluğu 810 mm, qısa tərəfinin isə 405 mm idi. Aşağı tərəflə bucaq əmələ gətirən tərəfin uzunluğu 742,5 mm-ə çatırdı. Alətin 64 metal simi olmuşdur və hər üç və ya iki simi (orta hissədə) unison köklənirdi. Gövdənin yuxarı hissəsində tək simlər yer-ləşirdi. Xərək çəpəki tərəfə paralel və ona yaxın yerləşirdi. Buradaca sim-lərin dərtılması üçün aşixlar yerləşirdi.

Nüzhətin gövdəsi düzbucaqlı şəklində idi. Dekanın üstündə hər üçü eyni vaxtda köklənən 64 sim çəkilmişdi.

Səfiəddin Urməvinin adı ilə Orta əsr müəllifləri onun yaratdığı iki aləti – *nüzhə* (əyləncə mə’nasını verir) və *müğənnəni* (*mügnini* – sövt verən) bağlayırlar.

Lakin dərc olunmuş işlərdə Səfiəddin Urməvinin icad etdiyi musiqi alətlərilə bağlı qeyri-dəqiqliklər vardır. Bu müəyyən dərəcədə Urməvinin dövründə quruluşuna və adına görə nüzhəyə oxşayan, nüzhətin mövcud ol-ması ilə əlaqədardır. Bu faktın nəzərə alınmaması onun dövründə istifadə olunan nüzhətin Səfiəddin Urməvinin adı ilə bağlanmasına gətirib çıxartılmışdır [47].

“Kənz əl-Tühaf” risaləsi ilə tanışlıq belə bir qənaətin səbəbini aydınlaşdırmağa imkan vermişdir. Bu qiymətli risalə haqqında mə'lumatlar ingilis musiqişünası, Şərq (xüsusilə Ərəb) musiqisinə aid çoxsaylı kitabların müəl-lifi Henri Corc Farmerin (1882-1965) tədqiqatlarında və türk musiqişünası Şükrullah Əhmədoğlunun 1402-1404-cü illərdə yazılmış “Musiqi alətlərinin təsviri” əsərində (V.Fridrixin 1944-cü ildə alman dilində dərc olunmuş dis-sertasiyasına əlavə olunmuşdur və alimlərin fikrincə “Kənz əl-Tühaf”ın türk dilinə tərcüməsidir) verilir.

H.C.Farmerin “İslam” (Musiqi tarixi incəsənətdə, 3-cü cild, 1966) kitabında Beyrut kitabxanasında qorunan Muristusun əlyazmasına, Əbu Nəsr Fərabinin “Kitab əl-Musiqi əl-Kəbir” və Səfiəddin Urməvinin “Kitab əl-Ədvar” əsərlərinə, eləcə də “Kənz əl-Tühaf”ın üçüncü fəslinə əsaslanaraq orta əsrlərdə istifadə olunan musiqi alətləri haqqında çox maraqlı mə'lumatlar verilir [48]. Adları çəkilən işlərdən götürülmüş rəsmələrin surətlərinə əsaslanaraq o dövrün musiqi alətləri haqqında əyani təsəvvür yaratmaq mümkündür.

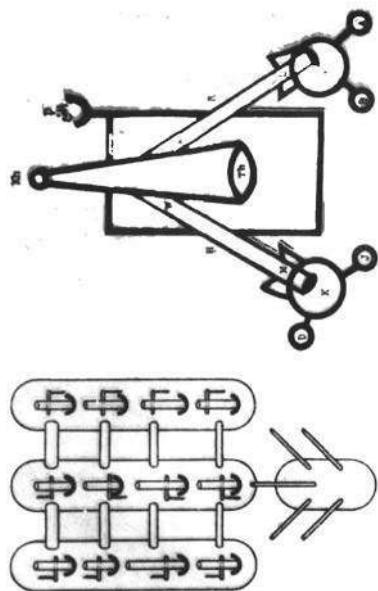
Ərğan və ya ərğənunun iki müxtəlif – pnevmatik və hidravlik növlə-ri mövcud idi. Onlar quraşdırılarkən ərəb mexaniklərinin o vaxt mə'lum olan ideyalarından istifadə olunmuşdu. Pnevmatik ərğanın iki üfürmə bo-rusu, üç hava kamerası var idi. Bunların da hər biri 4 orqan borusu ilə təchiz olunurdu. Sonuncular ventilləri açdıqda səslənirdi. Hidravlik ərğanın su çəni olurdu. Çəndə təzyiq borularla daxil olan havanın bərabər basqısı nəticə-sində tə'min olunurdu.

Rübəbin gövdəsi ərik və ya gavalı ağacından hazırlanırı. Ağacın ra-hat e'mal olunması üçün onu əvvəlcədən islatmaq və süddə qaynatmaq, da-ha yaxşı səslənməsi üçün isə ağaca xırdalanmış şüşə və yapışqan qarışığını çəkmək tövsiyə olunurdu. Gövdənin aşağı yarısı dəri, yuxarı yarısı isə taxta deka ilə örtülürdü. Alətin 6 ipək, yə ni 3 qoşlaşmış – hədd, zir, məsna simi var idi. “Kənz əl-Tühaf”da rübəbin sxemi verilmişdir.

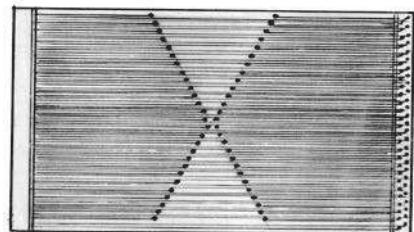
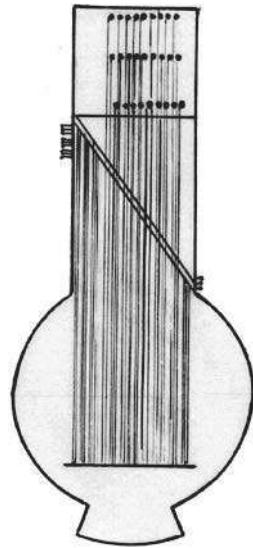
Qeyd etmək lazımdır ki, şair və musiqişünasların əsərlərinin tərcü-məsi zamanı müxtəlif alətlər olan *rübab* və *rəbab* (bu alətlərin adları ərəb hərfərilə eyni cür yazılır) eyniləşdirilir. Çox qədim musiqi aləti rəbabdan ərəb ölkələrində indi də istifadə edilir. Bu alətin bir-iki simi olur və kamanla səsləndirilir. Rəbab şairlərin ən çox sevdikləri alətdir.

Sahrud udun və çəngin quruluş xüsusiyyətlərini özündə birləşdirirdi. Onun səsdüzümü 4 oktavaya çatırıldı. Fərabinin “Böyük musiqi kitabı”nın Qahirədə saxlanılan əlyazmasında verilmiş sxemdə şahrud üzərində çoxlu simlərin çəkildiyi dördkünc rezonator qutusu kimi göstərilmişdir.

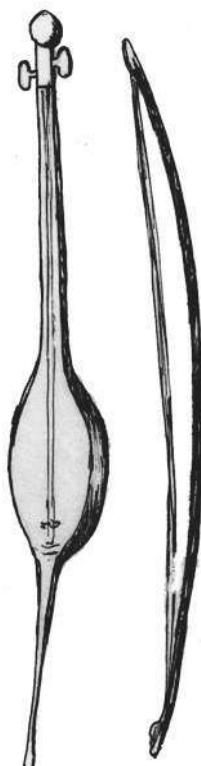
İkisimli *gijəkin* (Ə.Şükrullahın təsvirinə görə iklikin) yarımkürə şək-lində gövdəsi büründən hazırlanırı və üzərinə dəri çəkilirdi. Alətin metal

Hidravlik (yuxarıda) və pnevmatik ərqanlar.
Muristusun əlyazması, Beyrut kitabxanası.

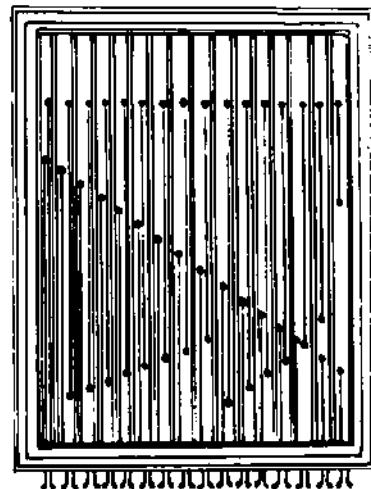
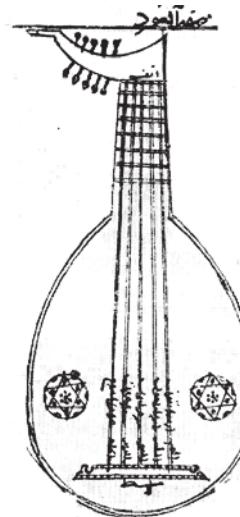
Müğni (yuxarıda) və **nüzhə**.
Səfiəddin Urməvi. Kitab əl-Ədvar.
Qahirə Milli kitabxanası.

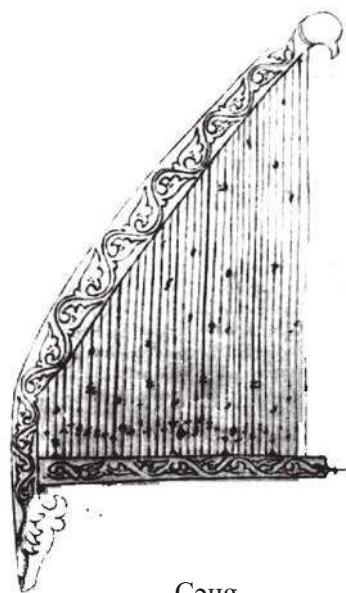
(H.Farmerin kitabından, 1966)

Rəbab.

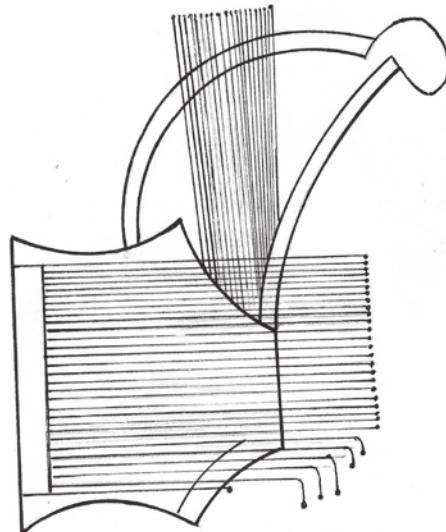
(Jerar de Nervalın kitabından (1986)
verilmiş P.Marilanın “Musiqiçilər”
litoqrafiyasına əsasən çəkilmişdir)

Ud (solda) və nüzhət. Səfiəddin Urməvi. Kitab əl-Ədvar.
Oksford, Bodlean kitabxanası.

Çəng.
Səfiəddin Urməvi. Kitab əl-Ədvar. Kitab əl-Musiqi əl-Kəbir.
Qahirə, Milli Kitabxana. Qahirə, Milli kitabxana.

Şahrud.
Əbu Nəsir Fəräbi.

H.Farmerin kitabından, 1966

mil, badam, qoz və onlardan da yaxşı abnus adlanan qara hind ağacından düzəldilən qolu, at tüklərindən (9-dan 14-ə qədər) hazırlanmış kamani var idi. Simləri (zir və hədd) kvinta nisbətində köklənirdi.

Mizmarın 7 çalğı dəliyi olan gövdəsinə qamış sümsü taxılırdı (sxemdə göstərilməmişdir). Mizmarın gövdəsi müasir qoboya müqayisədə daha uzun idi. Alət dodaqlara dayaq rolunu oynayan dairəvi lövhəcik ilə təchiz olunurdu.

Bişenin tam və ya çox yetişməmiş qamışdan (adətən Nişapurdan və Bağdaddan gətirilirdi) düzəldilmiş uzun gövdəsi var idi. Onun iki – zil (240-280 mm uzunluqda) və bəm (560 mm-dən artıq uzunluqda) səslənən növləri mövcud olmuşdur. Əsasən 7 səs dəliyi olurdu. 9 səs dəliyi olan alətlərə də rast gəlmək olardı. Yuxarıda adları çəkilən mənbələrdə verilən faktiki materiallar Səfiəddin Urməvinin icad etdiyi musiqi alətləri barədə də nəticələr çıxarmağa imkan verir.

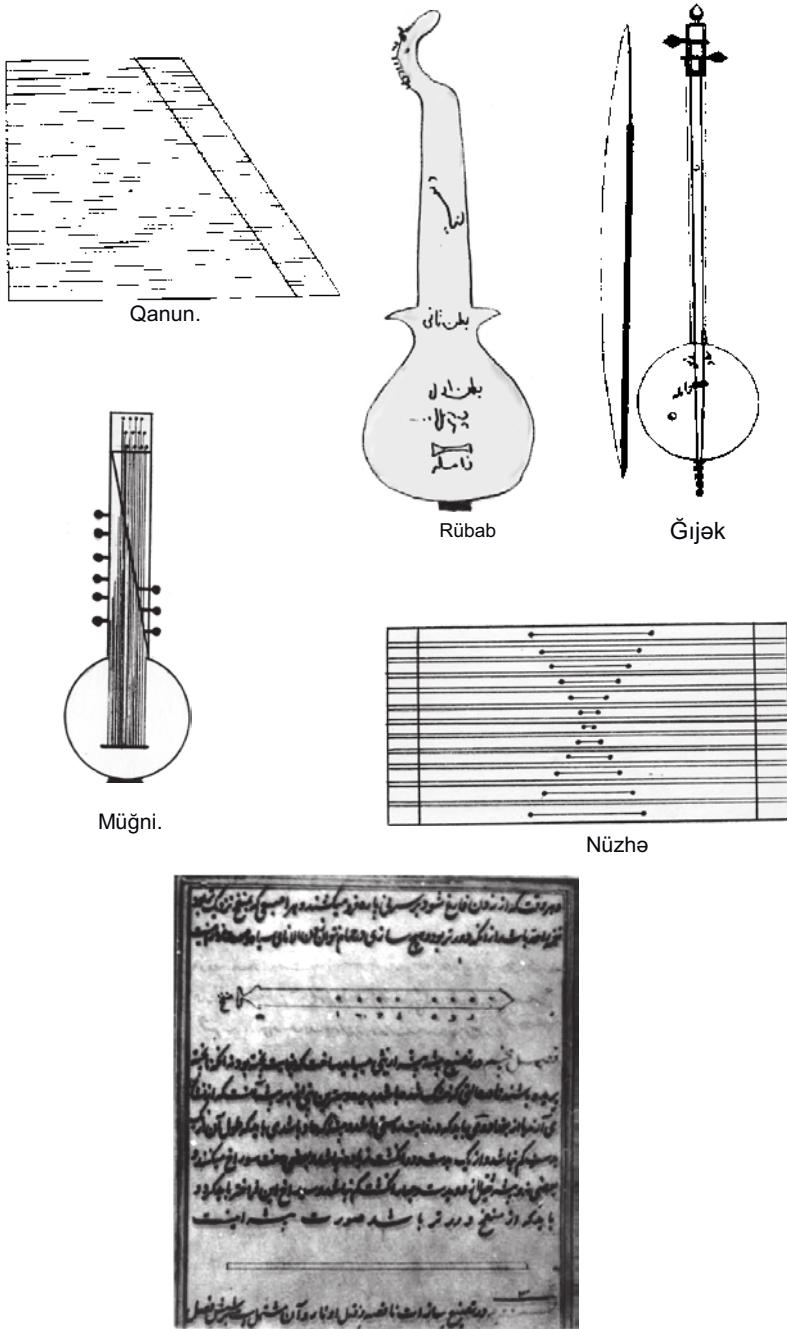
Onun “Kitab əl-Ədvar” əsərində icad etdiyi, quruluş cəhətdən o dövrlərdə istifadə olunan nüzhətdən fərqlənən musiqi alətinin şəkli verilmişdir. Qeyd etmək maraqlı olardı ki, “əl-Mizan fi elm əl-Ədvar və əl-Avvaz” (“Nəğmələr və vəznlərdə ölçü”) əlyazmasında bu alətin yaradılmasının səbəbləri göstərilir [49]. Alim musiqiçilərin öz alətlərini təkmilləşdirməyə can atdıqlarını müşahidə etmişdi. Onun qənaitinə əsasən, simlərin çoxluğu na və güclü səslənməsinə görə onlar uddan çox çəngə üstünlük verildilər. Bu səbəbdən də Səfiəddin Urməvi, özünəməxxsus bir alət yaradır və ona *nüzhə* (*ənnüzhət*) adı verir.

Nüzhə şümşaddan, sərvdən və qızıl söyüddən hazırlanır. Nüzhənin ölçüləri təxminən belə idi: uzunluğu – 600 mm, eni – 450 mm, hündürlüyü – 160 mm. Alətin çox nazik taxta üzü var idi. Bütün uzunluğu boyu 27 qoşa sim çəkilirdi. Onların arasında gövdənin sağ və sol hissələrində müxtəlif uzunluqda tək simlər yerləşirdi. Simlərin ümumi sayı 108-ə çatırıldı. Aşıxlardan alətin sol kənarında yerləşirdi. Qanunda olduğu kimi, nüzhədə də çalarkən hər iki əlin barmaqlarından istifadə olunurdu. “Kənz əl-Tühaf”da verilmiş şəklə görə bu alətin ikinci, daha sadələşdirilmiş 81 simli növü də olmuşdur.

Mügni (*əlmüğənnə*) rübabın və nüzhətin quruluşlarını özündə birləşdirirdi. Onun gövdəsinin ölçüləri 330x310x170 mm idi. Alətin qol hissəsinin uzunluğu 600 mm-ə, hündürlüyü isə 40 mm-ə çatırıldı. Qol üst tərəfdən üçkünc şəkildə düzəldilirdi. 9 aşıx qolun sol yuxarı hissəsində yerləşirdi. Enli dekanın və qolun üzərilə 39 sim çəkilirdi. Alət ərik ağacından hazırlanırdı.

“Kənz əl-Tühaf”da bu alətin yuxarıda təsvir olunandan prinsipial fərqli olmayan şəkili verilmişdir. Şəkildə nisbətən uzun qolda sol tərəfdə bütün boy uzunu 6, qolun sağ aşağı tərəfində isə birinci halda olduğu kimi 3 aşıx göstərilmişdir.

Orta əsrlər Şərqiñin böyük ensiklopediyaçı alımlarındən biri olan

Mizmar və biše.

Müəllifi naməlum "Kənz el-Tühaf" risaləsində verilən musiqi alətləri. London,
Britaniya Muzeyi. (H. Farmerin kitabından, 1966)

Nəsirəddin Tusi (1201-1274) musiqi haqqında risalə yazmışdır. Amma təəssüf ki, bu əsərin ancaq birinci, musiqidə intervallar və onların növləri məsələsinə riyazi cəhətdən baxılan hissəsi, bizə çatmışdır [50].

Müqəddəs sayılan quş şəklində *burbuğlar* İsmayıllı və Qəbələ rayonları ərazisində, həmçinin Bakıda müəyyən edilmişdir.

İsmayıllı rayonu Müdürsə kənd sakini Mürşüd Babayev ölçüləri 57x28x45 mm olan çəpərdibə quşu şəklində *burbuğ* tapmışdır.

Lakin ən maraqlı “musiqili” arxeoloji kəşf Qəbələ rayonunda qazıntı işləri aparılırlar kənə edilmişdir. Sahələrin birində eyni vaxtda *zəng*, *qumro*, *burbuğ* və üzərində rəqqasələrin təsviri olan şəxsi möhür tapılmışdır¹⁰. *Zəng* misdən hazırlanmışdır. Onun uzunluğu 110 mm-dir, diametri alt hissədə 67 mm, üst hissədə 48 mm (torpaqın ağırlığından zəng aşağı yan tərəfdən əyilmiş və bir hissəsi qopmuşdur), qalınlığı isə 3 mm-dir. Dilçəyi (zərbə çəkici) eroziyaya uğramış və ondan yalnız kiçik bir hissə qalmışdır. Zəngin asılıqan halqasının hündürlüyü 23 mm, deşiyinin diametri isə 15 mm-dir.

Kürəşəkilli özüsəslənən çalğı alətini *qumronun* qədim növlərindən biri saymaq olar. Gövdəsi gildən hazırlanmış, çəkisi 370 q, diametri 80,5 mm və qalınlığı 15 mm-dir. Gövdədə diametri 4,5 mm olan bir dəlik açılmışdır. Rentgenoqramın göstərdiyinə görə, gövdənin içində bişmiş gildən hazırlanmış 10 mm diametrli üç yumru daş salınmışdır.

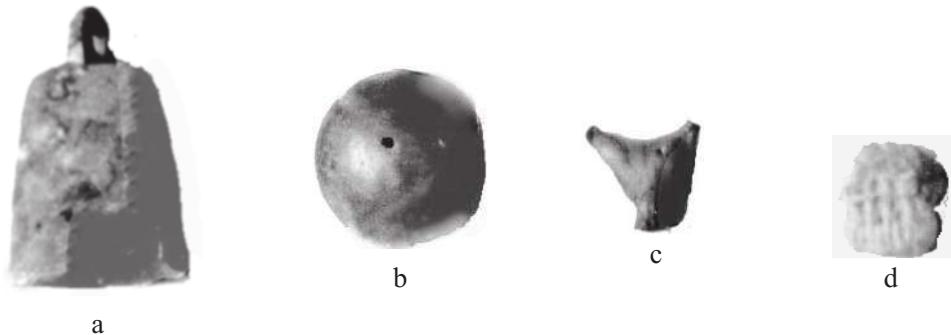
Bələ bir fikir var ki, bu aləti qabaqcadan aşağı ucu kiçik taxta parçasının köməyi ilə gövdənin içində salınan iplə rəqqasın boynundan asardılar. Səs daşlarının bir-birinə və gövdəyə dəyməsi nəticəsində alınırdı.

Alabaxta quşu şəklində 70x25x45 mm ölçülərində düzəldilən *burbuğun* (baş hissəsi sınmışdır) “qanad” hissələrində diametri 1,5 mm olan iki çalğı dəliyi vardır. “Quyruq” hissəsində yerləşən və üfürmək üçün açılmış dəliyin diametri 2 mm-dir. Aşağıda isə havanın çıxmazı üçün uzunluğu 10 mm və eni 7 mm olan düzbucaklı şəklində dəlik yerləşir. Nəfəs alətlərində mahir ifaçı Əlicavad Cavadov bu alətdə çalğını əyani nümayiş etdirmişdir.

Yuxarıda təsvir olunmuş alətlərin yanında çörək və ya lavaş bişirmək üçün istifadə olunan təndirlərin hazırlanlığı gildən olan şəxsi möhür də tapılmışdır. Möhürün ölçüləri 40x35x15 mm-dir. Maraqlıdır ki, onun üz tərəfində dörd rəqqasə fiquru oyulmuşdur.

Bu tapıntıların yaşı XII əsrə aid edilir.

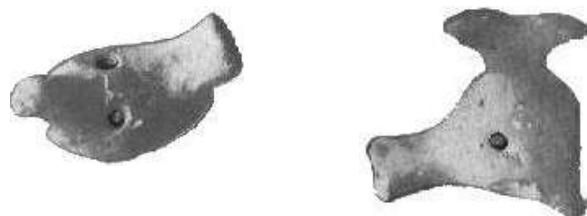
1977 və 1989-cu illərdə Bakıda, İçərişəhərin qala hissəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı içərisi boş şanapipik və göyərçin şəklində, uzunluqları 55 mm olan gil *burbuğlar* tapılmışdır. Bişirildikdən sonra onların rəngi qırmızımtıl çalar alıb. Fiqurun yuxarı hissəsində iki boy-a-boy böyük dəlik açılmışdır, uçunda isə uzunsov dəliklər vardır. Onlardan biri üfürmək, digəri isə əlin baş barmağı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu alətlərdə altı səs çıxarmaq və hətta bə'zi xalq mahni (“Muleyli”, “A yordu, yordu”) və rəqs (“Yallı”, “Gözəlləmə”) havalarını, “Bayati-Kürd” muğamından bir parça

Zəng (a) **qumro** (b), **burbuğ** (c) və **şəxsi möhür** (d).
Qəbələ rayonu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun fondu (inv. № 101, 98, 32, 212).

Əlicavad Cavadov **burduğda** çalğını nümayiş etdirir.

Göyərçin və şanapipik şəklində **burduğlar**.
Bakı, İçəri şəhər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun fondu, inv. № 49.

(F.İbrahimovun məqaləsindən, 1990)

çalmaq mümkün olmuşdur. Hər iki fiqur XII-XIII əsrlərə aid olan başqa maddi və mədəni əşya nümunələrinin yanında tapılmışdır [51].

Namə'lum müəllif tərəfindən Azərbaycan dilində yazılmış “Dastanı – Əhməd Hərami” poemasında simli alətlərdən *tənbur*, *çəng*, *qopuz*, *dambur*, *şəştay*, *saz*, nəfəs alətlərindən *ney*, *nəfir*, *nay*, membranlı alətlərdən *nagara*, *davul* və özüsəslənənlərdən *çanın*, yəni böyük ölçüdə zəngin adları çəkilir [52]. Bunların əksəriyyəti aşağıdakı ansambl və duetlərdə birləşirdi: *tənbur*, *dambur* və *ney*; *qopuz* və *şəştay*; *nay* və *nəfir*; *ud* və *tənbur*.

XIII əsrin 20-ci illərində yazılmış anonim farsdilli “Əcaib əd-Dünəya” (“Dünyanın möcüzələri”) coğrafi əsərə görə, Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində çox incə *sazlar* düzəldilərdi [53].

Epik “Mehr və Müştəri” poemasının müəllifi Əssar Təbrizi (1325-1390) *çəng*, *saz*, *tar*, *ud*, *bərbət*, *qanun*, *ney*, *dəf*, *təbil* və *cərəsin* səslənmələrəni çox böyük məharətlə göstərir [54].

Yusif Məddahın XIV əsrin yazılı abidəsi - “Vərqa və Gülşah” poemasında *nəfir*, *kərənay*, *kus*; *nəfir*, *təbil*, *nağara* və *nəfir*, *kus*, *nağara* ansabllarını, *kus*, *nağara* duetini təşkil edən alətlərin səslənməsi təsvir olunur [55].

Məşhur şair və filosof İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) əsərlərində çoxlu musiqi terminləri ilə yanaşı çalğı alətlərinin də adlarına rast gəlirik. Humanist şairin zəngin irsi sübut edir ki, o, Azərbaycan xalq musiqisinin incəliklərinə yaxşı bələd imiş.

Nəsimi 15 çalğı alətinin – *rübab*, *ərğənun*, *çəng*, *tənbur*, *ud*, *saz*, *çəganə*, *qanun*, *nay*, *sur*, *ney*, *nəfir*, *burgu*, *dəf* və *cərəsin* adlarını çəkir [56].

Xoşdur əgər çi, cümləsi bir yerdə cəm ola,
Avazi-çəngü nəğməvü tənbur ilən rübab [57].

Dəfü çəngü çəğanə nayü tənbur,
Düzülsün daima zilü bəm olsun [58].

Nəsimiyə görə, *çəng*, *tənbur*, *rübab*; *çəng*, *tənbur*, *çəganə*, *nay* və *dəf*; *çəng*, *qanun* və *nay*; *çəng*, *ney* və *dəfdən* ibarət instrumental ansabllar daha yaxşı səslənirdi. O, xüsusilə *saz* və *çəngin* səsinə heyran idi. Nəfirdə çalarkən alət “*səfir*” adlanan çox güclü səslər çıxarırdı.

Görkəmli şair və dövlət xadimi Qazi Burhanəddinin rübai, qəzəl və tuyuqlarında *ud*, *çəng*, *saz*, *nay*, *ney* və *dəfin* adları çəkilir [59].

“Mənuçöhrün Tur ilə vuruşması” miniatüründə (Təbriz, 1370, İstanbul, Topkapı Sarayı Muzeyi, albom H.2153, v.102) 2 *kərənayda*, üzlərinə ucları əyilmiş çubuqlarla *cift-kösdə* (qoşakösdə) çalan süvarilər və öldürülmüş döyüşçünün yanında toxmaq şəklində çubuqları və qayışı olan *davul* təsvir olunmuşdur [60].

Görkəmli Azərbaycan musiqisünası Əbdülqadir Marağı (tam adı Əb-

dülqadir ibn Qeybi əl-Hafiz əl-Marağı, 1353-1434/35) həm də iste`dadlı bəstəkar, şair, müğənni və çalğıçı olmuşdur [61]. Buna görə də onun yaradıcılığında əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq, çalğı alətlərində müşayiətin forma və növləri, köklənmə və mizrabla səs çıxarma üsulları, ifaçılıq texnikası daha hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. O, “Məqasid-əl-Əlxan” (“Nəğmələrin məqsədləri”) və “Fəvaid-əşərə” (“On fayda”) risalələrində çalğı alətlərinə (bunların sayı 40-a yaxındır) ayrıca fəsil həsr etmişdir [62]. Sonuncu əsərin səhifələrində bə`zi nəfəs alətlərinin şəkilləri də verilir.

Əbdülfətih Marağı musiqi alətlərini dörd qrupa bölmüşdür: 1 – insan boğazı; 2 – nəfəs; 3 – simli; 4 – kasa, tas və lövhə (yə`ni membranlı və özüsənlənən) formalı alətlər. Ə.Marağının nəticəsinə görə, insan boğazı ən mükəmməl musiqi alətidir.

Simli alətləri o, iki yarımqrupa ayırır: müqəyyədat və mütləqat. Birinci yarımqrupa o alətlər aid edilir ki, onları çalarkən simləri barmaqlarla sıxılır; ikinci yarımqrupa aid edilən alətlər isə çalınarkən barmaqlar iştirak etmir, hər bir sim özlüyündə səs mənbəyi olur. Həmin bu adlar altında da nəfəs alətləri qruplaşdırılır. Birinci qrupa aid alətlərdə müəyyən yüksəklikdə səs dəliklərin bağlanması yolu ilə alınır, ikinci yarımqrup alətlərdə isə buna üfürmənin köməyi ilə nail olunur.

Simli alətlər – müqəyyədat. Bunların arasında *udu* Əbdülfətih Marağı ən mükəmməl sayır. O dövrdə ud iki müxtəlif növdə mövcud idi: qədim və kamil. Biricinin 4, ikincinin isə 5 qoşa simi var idi.

Tərəbül-fəthə 6 sim bağlanırdı. Onlardan 5-i udun simlərinə uyğun gəlirdi, əlavə sim isə çalınan havaların rövnəqləndirilməsi üçün idi.

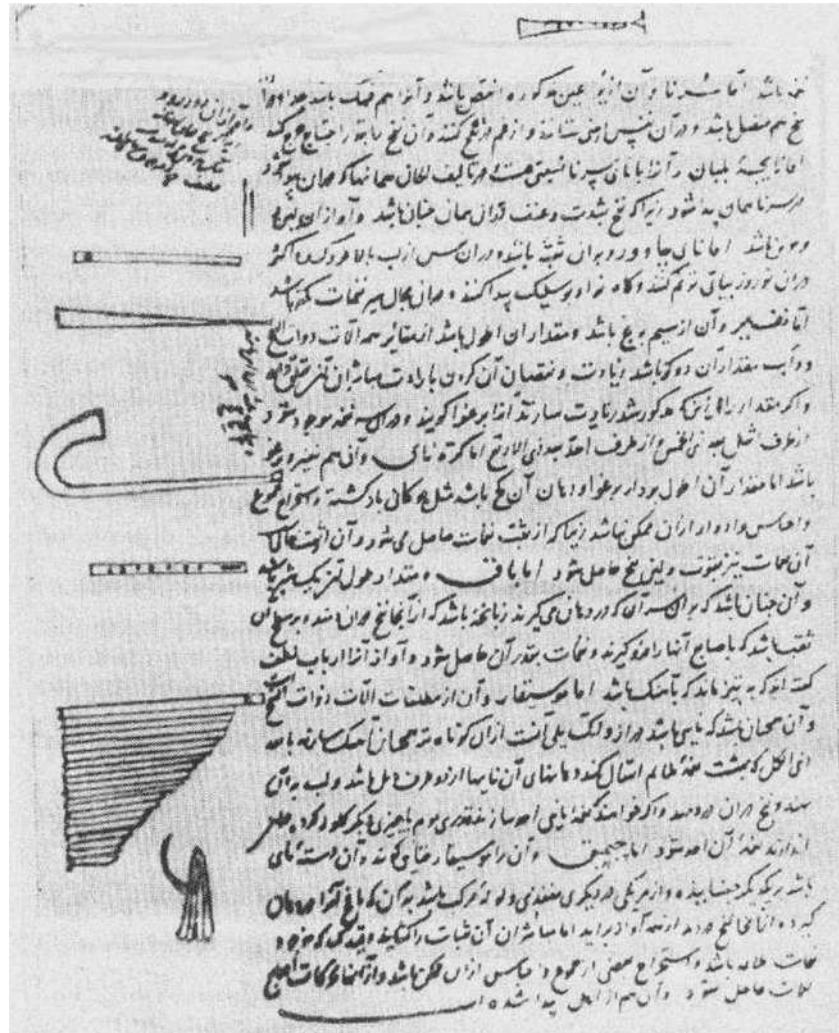
Böyük armudvari gövdəsi olan *Şəstəyin* 3 müxtəlif növü var idi. Bunlar qolun uzunluğu və dekanın yuxarı hissəsində qısa rezonans simlərinin olması ilə fərqlənirdilər. Alətin əsas növündə 6 sim olurdu ki, bunların da hər cütü unison köklənirdi. Şəstəydan fərqli olaraq, *tərəbrudun* üzünə hər tərəfdən qısa rezonans simlər bağlanırdı.

Armudvari gövdəsi və uzun qolu olan *Şirvan tənburu* 2 simli idi, qolunda isə sarılmış pərdələr olurdu. 2 sim bir-birinə rəğmən 9/8 nisbətində, yə`ni böyük sekunda intervalında köklənirdi. Əbdülfətih Marağiyə görə, bu alət Təbrizdə geniş yayılmışdı.

Türk tənburunun gövdəsi, Şirvan tənburundan fərqli olaraq, kiçik ölçüdə idi (demək olar ki, iki dəfə), ancaq qolu uzun olurdu. Alətin 2 simi kvarta nisbətində köklənirdi. Ona 3-cü - rezonans sim də çəkilirdi.

Ruhəfzanın 6 simi olmuşdur: 4 ipək və 2 metal. Sonuncular melodiyaların ifası üçün idi.

Ozan və ya *ozan qopuzu* digər simli alətlərlə müqayisədə daha uzunsov gövdəyə malik idi, onun da çox hissəsi (üçdə ikisi) dəri ilə örtülürdü. Ozanın dekası və qolu üstündən kvarta (aşağı ortadakı ilə) və böyük sekunda (orta yuxardakı ilə) intervalında köklənmiş 3 sim keçirdi. Bə`zən qısa,

Əbdülcadir Marağinin “Fəvaid-əşərə” risaləsinin əlyazmasında
Nəfəs çalğı alətlərinin şəkilləri olan səhifə
(yuxarıdan aşağı **surna**, **nay-i çavur**, **nəfir**, **kərənay**, **baq**, **musiqar**, **çapçaq**).

(S.Ağayevanın məqaləsindən, 1980)

burdon sim də bağlanırdı.

Rum qopuzu çox da böyük olmayan ud şəklində içi oyulmuş ağacdan hazırlanırdı. Gövdənin üz tərəfinin yarısına dəri çəkilirdi. Alətin 5 simi var idi. Çalma üsulu udda olduğu kimi idi.

3-5 simli *rübabin* bir neçə növündən istifadə olunurdu. Birinci iki qoşa melodik sim unison köklənirdi.

Rudxaninin üst səthinin yarısı dəri ilə örtülürdü və 4 qoşa sim bağlanırdı. Qolda pərdələr olurdu. Çalğı qaydası qədim udda olduğu kimi idi.

Yekтай – qısa qollu və təksimli çalğı aləti idi. Ərəblər onun gövdəsini dördbucaqlı, zahirən kərpicə oxşar şəkildə düzəldirdilər. Hər iki tərəfdən dəri ilə örtülürdü. Simi at quyruğu tükünün dəstəsindən idi.

Tarantay altibucaqlı şəklində gövdəyə, uzun qola və bir simə malik idi. Yekтай və tarantaydan əsasən Rumda (Kiçik Asiya) yaşayan xalqlar istifadə edirdilər.

Tühfətül-ud – çox da böyük olmayan uddur. Onun eni və uzunu udun eni və uzununun yarısına bərabər idi. Simlərin sayı 12-yə çatırıdı.

Şıdrığınun böyük gövdəsi, uzun qolu, arxaya əyilmiş kəlləsi və 4 simi var idi. Gövdəsinin yarısına açıq tərəfdən dəri çəkilirdi. Alət əsasən Şərqi Türküstanda (Şimal-Qərbi Çin) yayılmışdı.

Pipa – taxta dekasına pərdə rolunu oynayan uzun nazik taxta tama-salar bərkidilmiş Çin aləti idi. Dekasının üstündən 4 sim çəkilirdi. Aşağı sim yuxarı simə görə daha zil səslənirdi və kvarta nisbətində köklənirdi.

Şahrud – xarici görünüşünə görə qanuna oxşayırdı və uddan iki dəfə uzun idi. 10 ikixorlu simi olurdu. Hər uzun və onun yanında yerləşən qısa simlər qoşa bağlanırdı. Maraqlıdır ki, Əbdülfəzadə Maragının dövründə bu alətdən istifadə olunmurdu O, şahrudu bərpa edərək “həyata” qaytarmışdı. Onun sözlərinə görə, şahrudu İlyas ibn Əhvəs icad etmişdi. Bunu Əbu Nəsr Fərabi də qeyd etmişdi [63].

Simli alətlər – mütləqat – Əbdülfəzadə Maragının yazdığını görə, Səfiəddin Urməvi tərəfindən icad olunmuş *nüzhə* (orijinalda – müğənni) 24 simlə təchiz edilmiş qutu şəklində idi. Hər bir əsas simin yanında onun yarısı boyda sim çəkilirdi.

Çəng – populyar musiqi alətlərindən biri idi. 24 simi və dəri dekası var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu santur tipli alətin “çəng” adı ilə ilk təsviridir.

İkri çəngə oxşayırdı, amma ondan fərqli olaraq, onun dekası ağacdan düzəldilirdi.

Qanunun gövdəsi üçbucaq şəklində idi. Onun üstünə 8 üçqat (üçxorlu) sim çəkilirdi ki, onlar da melodiyadan asılı olaraq köklənirdi.

Qədim çalğı alətlərindən olan *saz-i dulab* (fırlanan saz)¹¹ zahirən təbilə oxşayırdı. Müəyyən yerdə bağlanmış mizrab fırlanaraq simlərə toxunur və beləliklə, alətdən müxtəlif səslər çıxırırdı.

Yatuğan uzunsov taxta şəklində idi və üzərinə 17 sim çəkilirdi. Onların altında yeri dəyişdirilə bilən xərəklər yerləşirdi. Xərəkləri gövdənin kənarına tərəf çəkdikdə bəm, mərkəzinə tərəf çəkdikdə isə zil səslər alınırdı. Çalğı zamanı simlər sağ əlin barmaqları vasitəsilə səsləndirilirdi, sol əlin dırnaqları ilə isə onlar yuxarıdan sıxılırdı. Təsvirdən göründüyü kimi, bu alət qazaxların jetiqeninə, kalmıklärın yataqanına, tuvalıların çadaqanına, xa-kasların çatxanına və tofalarların çattıqanına oxşar idi [64].

Əbdülqadir Marağı daha bir özünəməxsus alət – iki qabaq rezonatordan ibarət *kunkərə* haqqında da mə'lumat verir. Rezonatorların açıq tərəfinə pərdələr bağlanmış ağaç borucuq bərkidilirdi. Qola bir sim çəkilirdi. Çalğı zamanı alət sol əldə saxlanılır, sağ əlin barmaqları ilə sim səsləndirilirdi. Əbdülqadir Marağının göstərdiyi kimi, *kunkərəni* hamidən çox hindlilər istifadə edirdilər. Təsvirə görə, alət Hindistan sitrasının əsas növü – bin və ya qədimdə kinnari kimi tanınan vina ilə eyni olmuşdur [65].

Sonra Əbdülqadir Marağı ***kamanlı alətləri – məcrurrati*** təsvir edir. *Kamança* hindqozunun (kokos) qabığından və ya içi oyulmuş ağacdan hazırlanır. Alətin 2 simi at quyruğu tüklərindən və ya yaxşı səslənməni tə'min edən ipək saplardan düzəldilirdi. Gövdənin üstünə öküz ürəyinin pərdəsi çəkilirdi. Simlər adətən kvarta nisbətində köklənirdi. İfa olunan melodiyadan asılı olaraq, digər köklərdən də istifadə olunurdu. Kamançanın başqa növü – *əhsən-valləz* də mövcud idi.

Ğijəkin gövdəsi dəri ilə örtülürdü və kamançadan fərqli olaraq dəf kimi yastı dairəvi şəklində idi. Alətə 10 sim çəkilirdi. Onlardan ancaq o birlərindən nisbətən hündürdə yerləşən kənar 2 sim melodiya çalmaq üçün idi. Rezonans simlərə, adətən, adsız barmağı vururdular.

Nay-i tənbur zahirən şirvan və ya türk tənburuna oxşayırı, lakin onlardan fərqli olaraq kamanın vasitəsilə səsləndirilirdi. Alət ney səsini xatırladan səs çıxarırdı.

Nəfəs alətləri – müqəyyədat. *Nay-i səfid* (ağ nay) içi boş düz boru şəklində olub, uzunluğu təxminən yeddi yumruq yarıma (təxminən 750-800 mm) çatırıldı. Borunun üz tərəfində 8, arxa tərəfində isə 1 dəlik açılırdı. Axırıncı dəlik sol əlin baş barmaq, üstəkilər isə hər iki əlin barmaqları üçün idi. Dəlikləri barmaqlarla örtüb açmaqla bütün havaları çalmaq olurdu. Üfürmək yolu ilə daha zil səslər alınırdı.

Zəmr-nay-i siyah (qara nay, “Kənz əl-Tuxafaq” risaləsinə görə – mizmar) ağ nayla müqayisədə daha mükəmməl idi. Onun uzunluğu nay-i səfidin uzunluğunun yarısı qədər idi. Əbdülqadir Marağı nay növlərindən olan *nay-i çavurun* da adını çə-kir.

Zurnanın (orijinalda surna) uzunluğu ağ və qara naya nisbətən daha qısa idi. Buna görə də onda daha zil səslər alınırdı.

Zərif və incə səslənən *nay-i balabanın* gövdəsi, zurnadan fərqli olaraq, aşağı hissədə genişlənmirdi.

Nəfir büründən düzəldilirdi və zurnaya görə üç dəfə və daha çox uzun idi. Onda cəmi üç səs - yegah, dügah və nəva alınırdı.

Daha uzun nəfirlərə *burğu* deyilirdi. Əgər onun gövdəsi əyilirdisə, bu alət artıq *kərənay* adlandırılırdı.

Baqın üz tərəfində 7 çalğı dəlik açılırdı və qamış dili olurdu.

Nay-i xiyk (tuluq nayı) kəsilmiş dilli sümsüsü olan iki borucuq bağlanmış tuluqdan ibarət idi. Çalğı zamanı tuluğa hava doldurulurdu. Musiqiçi borucuqları ağızı aşağı vəziyyətdə tuturdu və eyni vaxtda borucuqlardaki dəlikləri örtüb açmaqla səsləndirirdi.

Nəfəs alətləri – mütləqat. *Musiqar* – çoxgövdəli fleyta olub, müxtəlif uzunluqda bir-birinə bağlanmış borucuqlardan ibarət idi (verilmiş şəkildə onların sayı 20-yə çatır). Daha uzun borucuqlar bəm səslər çıxarırdı. Aləti kökləmək üçün borucuqlara kiçik mum kürəciklər salırdılar. *Musiqar* güclü fitvari səsilə fərqlənirdi. Onu *misqaal* da adlandırırlıdalar.

Çapçaq həm də Çin musiqarı adlandırılırdı. O aşağı hissəsində hər birinin dəliyi olan borucuqlardan ibarət idi. Onlar havanın üfürülməsi üçün qolborusu olan kasa şəkilli bürünc gövdəyə salınırdı. Müxtəlif səslər ifaçıının barmaqları vasitəsilə borucuqların açılması ilə alınırdı. Bu alət hazırda Çin, Myanma (Birmada), Laos və Cənub-Şərqi Asiyadan başqa ölkələrində (şen adı altında) yayılmışdır [66].

Əbdülqadir Marağının sözlərinə görə, *ərgandan* (orijinalda *ərgənun*) ən çox avropalılar istifadə edirdilər. Onun bürünc borucuqları cərgə ilə yerləşirdi, onlardan yuxarıda isə bəm səs çıxaran uzun borucuqlar bərkidilirdi. Borucuqların arxasında havanın üfürülməsi üçün körük qoyulurdu. Körük sol əllə sıxlırıldı, sağ əllə isə borucuqların yanında yerləşər iri düymələr basılırdı. Bu vaxt havanın yolu açılır və nəticədə müxtəlif yüksəlikdə səslər alınırdı.

Əbdülqadir Marağı kasa, tas və lövhə formalı musiqi alətləri haqqında aşağıdakı mə'lumatı verir: kasa və lövhələr dəmirdən hazırlanır və boğuş səslərin alınması üçün onlar böyük və dar olmalı idilər.

Əbdülqadir Marağının əsərlərində onun özünün icad etdiyi musiqi alətləri də təsvir olunur [67]. Bu alətlərdən biri *cini sazi kasat* adlanırdı və 76 çini kasadan ibarət idi. Onların hündürlüyü bir tərəfə azalırdı. Kasalara su doldurulurdu və üç sırada düzürdülər. Kasalara zərbə endirilərkən müxtəlif yüksəkli səslər alınırdı. İlk dəfə 1378-ci ildə çalınmışdır.

Digər alət *sazi elvah* adlanırdı və zahirən müasir ksilosonu xatırladır. O üç cərgədə düzülmüş 46 mis lövhədən ibarət idi. Birinci cərgədə onların sayı 10, ikinci və üçüncü cərgələrdə isə 18 idi.

Üçüncü alət *kanuni-mürəssəi müdəvvər* adlanırdı. Əbdülqadir Marağının qeyd etdiyi kimi, bu alət qabaqlar da musiqişünasların əsərlərində xatırlanırdı. Amma onun vaxtında bu alət unudulmuşdu. Alətin bərpası üçün o, içi oyulmuş ağaç gövdəsindən istifadə etmişdir. Açıq tərəfinə isə 36 sim

çəkmişdir. Alətə bağlanan iki dərtulan ipin köməyilə gövdə hərəkətə gəti-rilərkən ling simlərə toxunurdu və bununla da səs yaranırdı.

Əbdülqadir Marağının təsvir etdiyi bütün musiqi alətlərinin Azərbaycan ərazisində istifadə olunmasını inamlı söyləmək çətindir. Lakin onların adlarını (məsələn, Şirvan tənburu), zəngin poetik irsi və digər mənbələri nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, onun dövründə Azərbaycanda *ud*, *şəstəy*, *tənbur*, *rübab*, *nüzhə*, *çəng*, *qopuz*, *qanun*, *kamança*, *nay*, *ney*, *zurna*, *balaban*, *nəfir*, *kərənay*, *nay-i xiyk*, *musiqar* və *ərğan* geniş yayılmışdı.

Cahanşah Həqiqinin (1405-1467) qəzəllərindən belə bir nəticə çıxarımaq olar ki, instrumental ansamblları *ud*, *rübab*, *çəng*, *sur*, *ney* və *dəf* təşkil edirdi [68].

XV əsrin ikinci yarısı və XVI əsrin əvvəllərində mövcud olmuş çalğı alətlər haqqında Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən olan Həbibi və Kişvərinin ədəbi irsinə əsasən fikir yürütmək olar. Onlar aşağıdakı alətlərin adlarını çəkirlər: *ud*, *çəng*, *bərbət*, *şəstəy*, *saz*, *rübab*, *setar*, *rud*, *qanun*, *surnay*, *ney*, *dəf* və *təbil* [69].

Belə bir fakt da diqqəti cəlb edir: Həbibinin qəsidələrindən birində udun adı *dəf*, *ney*, *şəstəy*, *çəng* və *bərbət* yanaşı çəkilir. Bu onu göstərir ki, XV əsrin sonunda artıq “*ud*” və “*bərbət*” adları altında iki müxtəlif alət mövcud olmuşdur. Biz bunu xüsusi olaraq ona görə qeyd edirik ki, müasir tədqiqatçılar orta əsr mənbələrinə istinad edərək *bərbət*, *ud* və *rudun* eyni bir alətin müxtəlif adları olduğu haqqında fikri xüsusi vurgulayırlar [70]. Digər tərəfdən, elmi ədəbiyyatda belə fikir kök salıb ki, *bərbət* udun sələfidir [71] və ya “lyutna tipli, uda yaxın alətin növlərindən biridir” [72].

Doğrudan da “*bərbət*” terminini (bər – döş, bət – ördək; bu ad alətin yan tərəfdən “ördək döşünə” oxşar olduğu üçün verilib) “*ud*” sözü sinonimi olduğu haqda görkəmli Orta Asiya alimi əl- Xarəzmi hələ X əsrə yazmışdı [73]. Bu, 1328-ci ildə Məhəmməd Hinduşah Naçxivaninin tərtib etdiyi “Sihah əl-fars” (“Fars dilinin kamilliyi”) lügətində də qeyd olunur [74].

Nizami “Xosrov və Şirin” poemasında Barbədin səsləndirdiyi *bərbəti* “*rud*”, “*ud*” və “*seta*” adlandırır.

Barbədin rudu bu pərdəni ələt qurtaran kimi,

Nəkisa tez öz çəngini çaldı.

Nəkisa bu əfsanəni sazda çaldıqdan sonra,

Barbədin setarı (setayı) səsləndi [75].

Burada seta alətin özünün adını bildirmir, ancaq *bərbətdə* olan qoşlaşmış simlərin sayını göstərir və şair də buna işarə edir [76].

Bu məsələnin aydınlaşdırılmasında aşağıdakı faktların əhəmiyyəti də az deyil. Görkəmli Orta Asiya alimi və filosofu Əbu Əli ibn Sina (980-1037) ensiklopedik əsəri olan “Kitab əş-Şəfa”ya daxil edilmiş musiqi haqqında risaləsində [77] ud tipli aləti təsvir edərkən əsərin ərəb dilində yazılı-

masına baxmayaraq, "bərbət" terminini işlədir. Azərbaycanda yaşamış Fəxrəddin Razi (1148-1209) də bərbətin udun simlərilə uyğun gələn eyni adlı dörd simindən yazar [78]. Heratlı nəzəriyyəçi əl-Hüseynin (XV) qeyd etdiyi kimi [79], bərbət tipli alətə beşinci sim əlavə etdikdən sonra ona artıq ud deməyə (ağaçın adı ilə) başladılar. İstisna etmək olmaz ki, bu həm də bərbətin dəri üzünün taxta deka ilə əvəz olunması ilə də bağlı olmuşdur. Nizaminin xələfləri Xaqani də, Firdovsinin (940-1020/1030) "Şahnamə" epopeyasındaki kimi, bir dəfə belə olsun "ud" adını çəkmir, baxmayaraq ki, bərbətin ərəbcə adı onun dövründə, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, çox məşhur idi. Xaqani, yuxarıda göstərildiyi kimi, bərbətin 8 (4 ikixorlu) simini qeyd edir. Deməli, Xaqani və Nizaminin dövrlərində 3 və 4 simli bərbətlər çox populyar idilər.

Görünür, Əbdülqadir Marağı udun iki növünü – udi-qədim (4 simli) və udi-kamil (5 simli) qeyd edərək, birinci ad altında bərbəti nəzərdə tuturdu.

Venesyanın 1471-1473-cü illərdə Aqqoyunlu dövlətində nümayəndəsi olmuş səyyah-diplomat Katerino Zenonun qeydləri də diqqətə layiqdir. O, Uzun Həsənin Təbrizdəki sarayında həmişə musiqiçilər və xanəndələr dəstəsi olmasını göstərir.

Venesyanın sonrakı (1474-1478) nümayəndəsi diplomat və səyyah İosafat Barbaro çəng, *ud*, *kamança*, *ney* və *sinc* alətlərində məharətli çalğının şahidi olmuşdur. O, qeyd edir ki, çəngin uzunluğu bir yard (0,9 m) idi. Uzun Həsənin oğlunun toyunda çəng, *zurna*, *təbil* və *nağaradan* istifadə edilmişdi. "Qurd oyunu" xalq tamaşasında çəng, *ud*, *bərbət*, *ney* və *sinc* səslənirdi [80].

Əbdülqadir Marağının oğlu Nürəddin musiqişunaslıq elmini yeni pilləyə qaldırmış, nəvəsi Əbdüləziz isə "Məqasid əl-Əlxan" əsərini təkmil-ləşdirmiş və genişləndirmiştir. Hər ikisi musiqişunaslığa dair yeni əsərlər yazmışlar.

Əbdülmö'minin "Behcətül-ruh" ("Ruhun şadlığı")¹² əlyazmasında, xüsusi fəsildə (səh. 31b-38a) *ərgənun*, *bərbət*, *qanun*, *kamança* və *tənburun* "üstünlükləri" və quruluş xüsusiyyətləri səciyyələndirilir, eləcə də musiqi alətlərinin yaradıcılarının adları sadalanır. Belə ki, müəllifin mə'lumatına görə, *ərgənun* Əflatun (Platon), *şıdrıq* Ərəstu (Aristotel), *tənbur* Calinus, *ud* Əbu Əli ibn Sina, *tütək* (və yaxud 7 çalğı dəlikli *ney*) İsxaq əl-Mousili, *ney-balaban* İbn Tan, *zurna* Məhəmməd Əmin Tavus, *santur* Əbu Nəsr Fərabi tərəfindən icad olunmuşdur. Şe'r vasitəsilə musiqi dairələrinin izah edildiyi bölmədə çəng və çəğanənin adları çəkilir.

Görkəmli dövlət xadimi və şair Şah İsmayıllı Xətainin (1486-1524) şə'r lərində *saz*, *ərgənun*, *çəng*, *rübab*, *nay*, *ney*, *nağara* və *cərəsin* adlarına rast gəlinir [81].

H.Farmerin mə'lumatına görə, *çartarı* Səfəvilər sülaləsindən olan Şeyx Heydər düzəltmişdir. Şah İsmayıllı Xətainin "Yeddi cənnət" (Təbriz)

sarayında keçirdiyi ziyafətlərdə tez-tez xanəndələr çıxış edər, *ud* və *ney* səslənərdi. *Qanun* və *zurnada* Mövlənə Qasım Qanuni, Ustad Əsəd Surnayı, Şah Məhəmməd Surnayı (sonuncu adlar çalğı alətlərinin adlarından götürülmüş təxəllüslardır) məharətlə ifa edirdilər.

II Şah İsmayılin (1533-1577) hakimiyyəti dövründə *kamança*, *çəng*, *tənbur* və *çartara* böyük marağ var idi [82].

Əbdi bəy Shirazinin (1515-1580) “Aine-Eskəndəri” (“İsgəndər qanunu”) əsərində musiqi səhnələri təsvir edilərkən *çəng*, *tənbur*, *ərgənun*, *ney* və *dəf* xatırlanır [83].

Saz, *ərgənun*, *ney*, *çəgəna* və *nağaranın* adları Məhəmməd Amanının (təxm. 1535/36-?) “Divan”ında çəkilir [84].

XVI əsr musiqi mədəniyyətinin, o cümlədən çalğı alətlərinin öyrənilməsində ən qiymətli mənbə görkəmli şair və mütfəkkir Məhəmməd Füzulinin (1498-1552) ırsidir. Onun müxtəlif janrlara aid əsərlərində simli (*çəng*, *ud*, *qopuz*, *qanun*, *saz*, *tənbur*, *tar*, *rübab*), nəfəs (*musiqar*, *ney*, *nəfir*) membranlı (*dəf*, *dairə*, *təbil*, *kus*) və özüsəslənən (*zəng*, *cərəs*, *xəlxal*) alətlərin adları çəkilir.

Füzuli çalğı alətlərinin səslənməsindən, zahiri görünüşündən, səciyyəvi xüsusiyətlərindən, onlarda calma qaydalarından məharətlə istifadə edir:

Sinəmi ney oxların dəldi dəm urduqca könül,
Ün verir hər bir dəlikdən nalə musiqar tək [85].

Meyli-vəsl əgmiş qədimi çəngi-bəzmi-yar tək,
Rəglərim sizlər əl ursam çəng üzrə tar tək,
Çəngü ney mümkün kəm edə zarlıq mən zar tək,
Bəs ki, məmluyəm həvayi-eşqə musiqar tək,
Min fəğan hərdəm çıxar hər üstüxanimdən mənim[86].

Dəf kimi köküsdə ləhv qoyma!
Ney kimi həvayi-nəfsə uyma! [87]

Fəğanı ərşə çıxan bir elə rübabəm ki,
Cahani güldürərəm bircə sən məni ansan [88].

Şairin Yaxın Şərqdə “Saqinamə” kimi məşhur olan “Həft-cam” (“Yeddi cam”) poeması daha çox maraq doğurur. O, növbəylə – *ney*, *dəf*, *çəng*, *ud*, *setar* (*tənbur*), *qanun* və *mütərbin* - müğənni-rəqqasın allegorik surətləri ilə cam qaldırır və onlara müxtəlif suallarla müraciət edir. Onların hər biri öz taleyi haqqında danışır. Bu “söhbətlərdə” təkcə Füzulinin fəlsəfi fikrinin böyüklüyü, dərin düşüncə və bilikləri açıqlanmış, həm də hər bir musiqi alətinin canlı təsviri verilir:

- Ey qəm elinin, tacı-qüruri,
 Neyçin sarışan, anlat o qəlbindəki şuri?!
 Söylə, de görüm, ah, nə yaniq nalələrin var,
 Solğun yanağından tökülən jalələrin var! [89].

sualına Ney cavab verir ki, o qamış olarkən qəm-qüssədən azad idi. Torpaqda boy atırdı, suyla qidalanır, gündə qızınır, küləkdən yellənir, odla dil tapırkı. Lakin sonradan dostlar ondan üz döndərdilər, ona düşmən kəsildilər; külək eks tərəfə əşdi və qamışı sindirdi, su çəkildi, torpaq borclarını geri istədi. Ona görə də, onun ürəyi bütün bu dərdlərə dözmədi və bədəni saraldı.

“Dəflə səhbət”də Füzuli bu alətin düzəldilməsini və çalınma qaydasını çox yaxşı təsvir edir:

Meyvə gətirən bir ağacı kəsdi lər onlar,
 Bir dairə kəsdi bu ağacdən iti minşar
 Atəşlər içində əridib daşları, yeksər
 Hazırladılar, boynum üçün dürlü pərəklər,
 Dilsiz başı onlar ayırib öz bədənindən,
 Soydu dərisin taki bu gün hasıl olum mən.
 Olduqca şərafətli, nəcabətli üç həmdəm,
 Bir ərrə, bir od, bir də qılıncdan yedilər göm.
 Dəf şəklinə düşdüm qurtarib taki bir axşam,
 Surətlə, gözəlliklə üzüm aldı bir itmam.
 İndisə yetən hər avara, hər bir ədəbsiz,
 Silləylə vurur şamü səhər, həm də səbəbsiz [90].

Şairin sözlərinə görə, Çəng bir çox əzab və əziyyətlərə qatlaşmış və buna görə də qaməti əyilmişdir. Onun çox uzun yol keçməsinə baxmayaraq, son nəticədə ilkin görünüşünü yenidən almışdır.

Füzuli udu “sir xəzinəsinin xəzindarı” adlandırır və onun səsindən ilhamlı gələrək Uddan “atəşli nəvanı” kimin öyrətməsini soruşur, onun “təzə havalara çox dilibaş” olmasının səbəbini bilmək istəyir.

Ud cavabında deyir:

Əzzəl günü ki, hazır olub çıxdım arayə,
 Ondan bəridir düşdü canım zövqü-səfayə.
 Bu nəş`ə, bu zövq aldı təmamən məni məndən,
 Məstik qapısın sindiraraq çıxdım o gündən.
 Heç bilmədim onlar mənə axır nələr etdi,
 Onlar məni neyçün və nədən ötrü düzəlddi.
 Məndən deyil, əlbət, bu qoğan xəstə fəğanlar,
 Ustadıma sor şadlığımı eyləsin izhar [91].

Bununla Ud nəzərə çatdırır ki, onun fəğanları özündən yox, insanlardan asılıdır. Şair demək istəyir ki, insan musiqi alətindən öz istəyinə uyğun istifadə edə bilər; onda konkret şəraitdən asılı olaraq şən və qəmli melodiyalar çalmaq olar. Şairin Udma “söhbətinin” gedişindən görünür ki, o əvvəlki kimi yenə də ən mükəmməl alətlərdən biri idi.

Tənburla söhbətini şair “Setarla söhbət” başlığı ilə başlayır. Görünür ki, Füzuli tənburun simlərinin sayını göstərmək (farsca se - üç, tar – sim deməkdir) istəyir və ya bu alətin sinonimini verir:

Bir tordu sənin qolların üstündəki saplar,
Bir tor ki, ömür bağçasının mürgünü ovlar.
Yüz yerdən azı öz belini bağlamışan sən
Taət izini ta qapasan dildən, ürəkdən [92].

Bundan belə bir nəticə çıxır ki, alətin çoxsaylı pərdələri və uzun qolu (müasir Orta Asiya tənburlarında onların sayı 16-dək olur) var idi.

Altıncı camı Füzuli qadının dizi üstündə səslənən *qanunla* içir. Bununla şair göstərir ki, bu alətdə əsasən qadın müğənnilər çalışırlar. Coxsimli qanun “sirlər sandığı” ilə müqayisə edilir, ondan “dərdli, həzin nəğmə” eşidilir.

Sonuncu cam çalğı alətlərinin “qusurlarını” açıqlayan mütriblə içilir:

Dost sərrini dostun ürəyindən eşit hər an,
Öz sərrini açma neyə, saxla onu pünhan.
Çün ağızı açıqdır, danışır hərzəvü hədyan.
Dəfdən uzaq ol ki, işi ah ilə fəğandır.
Bir sillə ilə hər şeyi dünyaya açandır.
Öz sərrin ilə çəngi dəxi eyləmə məhrəm,
Çün kim qulağın bursa açıb söyləyəcək, həm.
Öz sərrini tənbura da gəl açma ki, səndən,
Gizli işini öyrənəcəkdir sənə düşmən.
Qanundan uzaq gəz, ona sərr açma, kənar dur,
İzhar eləməkçin çun onun yüz dili vardır [93].

Göründüyü kimi, alətlərin “qüsurları” onların quruluş xüsusiyyətlərindədir.

Beləliklə, böyük söz ustası dərin bilik və məharətlə dövrünün ən geniş yayılan çalğı alətlərini təsvir edir.

Füzulinin fikrincə, “saz nəğməsi və xoş səsin şərəfinə bu bəsdir ki, halsiz və ürəyi sönmüş adamların canına ürək yandıran eşq odu salır, qafiləri eşq dərdinin nəş`əsindən xəbərdar edir [94].

Eşq şairi tez-tez zərif səsli alətlərə müraciət edir, çünkü, onun taleyi

bu alətlərin taleyinə oxşayır. Yer üzündə ədalətsizliklə qarşılaşanda, o da onlar kimi əzab çəkir, ağlayır:

Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd [95].

Şairin dövründə də *sazın* simləri indiki kimi qoşa köklənirdi:

Bir saza düzüldü ol iki tar,
Gərm oldu rəvaci-naleyi-zar [96].

Qopuz Füzulinin qəzəllərində mütriblərin aləti kimi xatırlanır:

Bildi mütrib ki, nədir hal götürdü qopuzun,
Bəzmdən çəkdi ayağını surahiyyü səbu [97].

Buradan göründüyü kimi, əsasən köçəri heyvandarların aləti olan qopuz XVI əsrə şəhərlərdə də məşhur idi.

XVI əsrə Təbrizdə hazırlanmış sujetli bədii tikmə (Budapeşt Dekorativ Sənətlər Muzeyi) diqqətəlayiqdir. Bu tikmədə *ud*, *çəng*, *kamança*, *ney* və *dəfin* müşayiətilə rəqsetmə və nəğməoxuma səhnələri təsvir edilmişdir. Həmçinin mina çəkilmiş çini nimçənin (XVI-XVII əsrlər) üzərindəki rəsm də maraqlıdır; mərkəzdə üçsimli *tənburda* çalan musiqiçinin müşayiəti ilə *qaşığeklə* ritm tutan rəqqasənin şəkli çəkilmişdir [98].

Çalğı alətlərinin yayılma məkanını və inkişafının öyrənilməsində Mərkəzi Asyanın, Yaxın və Orta Şərqi, Hindistanın müxtəlif şəhərlərində məşhur şairlərin üzü köçürülmüş əsərlərinə çəkilmiş miniatür rəngkarlıq nümunələri mühüm mənbə rolunu oynayırlar. Hər bir şəhərdə özünəməxsus, lakin digər xalqların ən ənələrilə six bağlı olan miniatür məktəbləri (Təbriz, Şiraz, Herat, Buxara və s.) yaranmışdı.

Orta əsr əlyazmalarında musiqi həyatı təsvir olunmuş çoxsaylı miniatürlər vardır: musiqiçilər kiçik ansamblarda birləşərək, saray ziyafətlərində, təntənəli görüş və səfərlərdə, musiqili-ədəbi məclislərdə, müxtəlif alətlərdə havalar ifa olunur, xanəndə və rəqqasələri müşayiət edirlər. Nəfəs və zərb çalğı alətləri hərbi döyüş meydanlarında çalınır. Miniatür rəngkarlıq böyük estetik əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, mütəxəssislər üçün ona görə qiymətlidir ki, onlara əsasən çalğı alətlərinin zahiri görünüşü, quruluş xüsusiyyətləri, çalınma qaydası, ansamblların tərkibi haqqında əyani fikir yürütmək olur. Miniatürlərə görə müəyyən zaman hüdudunda alətlərin xarici görünüşünün dəyişməsini və qismən də olsa, cəmiyyətin geniş kütlələrinin həyatında musiqinin yerini dərk etmək mümkündür. Bundan başqa çalğı alətlərini və ifaçıları, ya da miniatürlərdə əks olunmuş başqa əşyaları bir-birilə müqayisə edərək çalğı alətləri və onların müxtəlif hissələrinin öl-

Süjetli tikmədən fragmənt. XVI əsr, Təbriz.
Dekorativ Sənətlər Muzeyi, Budapeşt

Bədii nimçə. XVI-XVII əsrlər, Təbriz.
Cənab E. Debenhamın şəxsi kolleksiyası, Nyu-York.

(R.Əfəndinin kitabından, 1976)

çüləri haqqında fikir yürütmək olar. Bu cəhətdən Azərbaycan rəssamları – Soltan Məhəmməd (1470-1555), Mir Müssəvir (XVII əsr), Mirzə Əli (XVI əsr), Mir Seyid Əli (?-1570), Məhəmmədi (?-1580) və başqalarının sənət əsərləri böyük maraq doğurur.

Təbriz məktəbinə mənsub olan rəssamların Əhvədinin 1523-ci il “İsgəndərnamə”, Rəşidəddinin 1528-1529-ci illər “Cami ət-təvarix”, Ə.Caminin 1549-ci il “Silsilət əz-zəxəb”, Maninin 1554-ci il “Divan”, Ə.Caminin 1570-1571-ci illər “Ləvaex”, X.Dəhləvinin 1603-1604-ci illər “Pənc-pənc” (Sankt-Peterburq, M.Y.Saltikov-Şedrin adına Dövlət Kütłəvi Kitabxanası), Firdovsinin 1524-ci il “Şahnamə” (Sankt-Peterburq, Asiya Xalqları İnstitu-tu), Nizaminin 1525-ci il “Xəmsə”, Firdovsinin 1537-ci il “Şahnamə” (Nyu-York, Metropoliten Muzeyi), Hafızın 1530-ci il “Divan” (Paris, L.Kartyenin kolleksiyası), Nizaminin 1539-1543-cü illər “Xəmsə” (London, Britaniya Muzeyi) əlyazmalarını bəzəyən və ya ayrı vərəqlər üzərindəki (Sankt-Peterburq Kütłəvi Kitabxanası, Paris Milli Kitabxanası, Luvr Muzeyi, Horvard Universitetinin Muzeyi) miniatürlərdə kiçik ansamblar təşkil edən və ya solo çalğısında səslənən musiqi alətlərinin təsvirləri vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatının korifeyi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə çəkilmiş, London, Sankt-Peterburq, Paris, Bakı, Moskva, İstanbul, Nyu-York, Tehran, Daşkənd və başqa şəhərlərin muzeylərində və fərdi kollek-siyalarda saxlanılan əlyazmala çəkilmiş şəkillərə əsasən tərtib olunmuş albomlarda, monoqrafiya və məcmuələrdə verilmiş miniatürlərin Azərbaycan çalğı alətlərinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır [99]. K.Kərimov və F.Süleymanovanın tərtib etdikləri yalnız iki albomla tanışlıq orta əsrlərdə Azərbaycanda 15-ə qədər instrumental ansamblın olmasını söyləməyə im-kan verir. Bu albomlarda sürəti çıxardılmış miniatürlərdə 20-yə yaxın alətin təsviri vardır.

Müxtəlif ölkələrdə rəssamlar tərəfindən çəkilmiş və “Xəmsə”ni təş-kil edən poemaların yaradıldığı dövrün real həyatını əks etdirən XV-XVII əsr miniatürlərində bu və digər çalğı alətlərinin, musiqi səhnələrinin eyniliyi nəinki xalqlar arasında sıx əlaqələrin olduğunu, həm də çalğı alətlərinin mə-dəniyyətin ən davamlı növünə aid olması haqqında tədqiqatçıların fikirlərinin doğruluğunu təsdiqləyir.

Miniatürlərə görə, aşağıdakı alətləri birləşdirən ansamblar mövcud olmuşdur: 1) *ud*, *rud*, *dəf* və *qaval*; 2) *ud*, *kamança* və *dəf*; 3) *rəbab*, *ney* (iki), *dəf* (iki) və *dairə*; 4) *çəng*, *dəf* (xanəndənin əlində); 5) *ud* və *dəf* (xa-nəndənin əlində); 6) *tənbür* və *dəf* (xanəndənin əlində); 7) *setar* və *dəf* (xa-nəndənin əlində); 8) *rud* və *dəf* (xanəndənin əlində); 9) *musiqar*, *dəf*, *dühul*, *təbirə*; 10) *musiqar*, *dəf* və *qaval*; 11) *musiqar*, *qaval*, *təbirə*; 12) *ney* və *dəf* (xanəndənin əlində); 13) *kərənay*, *gavdum*, *zurna* və *qoşanağara*; 14) *kə-rənay* və *gavdum*.

Solo ifada *saz*, *rübəb*, *çəng*, *ney*, *dühul* və *təbil-basdən* istifadə edi-

lirdi.

Şəkillərdən aydın göründüyü kimi, *udun* gövdəsi armudvari və ya dairəvidir. Geriyə tərəf əyilmiş kəllədə simlərin sayına uyğun, 4-10-11 aşıx və ya kəllənin bir tərəfində 3 aşıx aydın görünür. Dekada kəsmə güllərlə bəzədilən rezonator dəliklər yerləşir. Ud, dekorativ cəhətdən, xüsusilə də qolu, zəngin bəzədilmişdir. Çalğı vaxtı baş hissəsini bir qədər aşağı əyərək, diz üstündə saxlayırdılar. Alətdə ehtimal ki, qartal lələyindən düzəldilmiş mizrabla çalırdılar. Bütün şəkillərdə rəssamlar onun qolundakı pərdələri göstərməmişlər. Bu pərdələrin müasir ərəb ölkələrində, Cənubi Qafqazda və Türkiyədə yayılan müasir udlarda, həmçinin monqol istilasına qədərki Səmərqənddə tapılan Əfrasiyab terrakotalarında¹³ və VII-IX əsrlərə aid edilən İran gümüş qablarının üzərindəki təsvirlərdə olmaması tədqiqatçıları [100] belə fikrə sövq edir ki, Fərabi, Urməvi və b. əsərlərindəki sxem və şəkillərdə udda göstərilən pərdələr, yə'qin ki, musiqinin nəzəri məsələlərinin və müxtəlif ucalıqda səslərin əyani izah edilməsinə xidmət edirdi. Belə fakt da diqqətə layiqdir: bir qayda olaraq qolu qısa olan simli alətlərin heç birində pərdə olmur. Uzun qollu alətlərdə isə pərdələr olmadığı halda, müvafiq səslərin düzgün səsləndirilməsi çətinləşdiyinə görə, onlar qolda yerləşdirilir.

Uddan fərqli olaraq, *bərbət* daha uzun və iri gövdəli çəkilmişdir.

Çəngin kifayət qədər böyük qövsvari və aşağı tərəfə genişlənən rezonator rolunu oynayan ağac gövdəsi vardır. Onun üst hissəsi kəskin əyilmiş və bəzək rolunu oynayır, aşağı hissəsinə isə, gövdəyə çalğı vaxtı alətin döşəməyə dirənməsi üçün uzun geriyə əyilmiş taxta mil pərçim edilib. Milə də öz növbəsində düz bucaq altında tamasa-qol pərçim edilib. Çoxsaylı simlər (30-dan çox) bir ucları ilə rezonatora, digər ucları isə qol üzərindəki aşıxlara bağlanır. Simlər başını alətin gövdəsinə doğru əyən musiqiçinin hər iki əlinin barmaqları ilə səsləndirilir. Bu zaman alət özü sağ tərəfdən tutulurdu.

Tənburun çox da böyük olmayan armudvari gövdəsi və uzun qolu vardır. Onun yuxarı hissəsində 3 aşıx bərkidilmişdir. *Saz* isə daha uzun çanağa və eyni sayda aşıxlara malikdir. Hər iki alətə bəzək vurulmuşdur.

Məhəmmədinin “Şahzadə və musiqiçilər” miniatüründə təsvir olunan çalğı aləti xarici görünüşünə görə müəyyən qədər şüqnan rübəbine oxşayır [101]. Amma, bununla belə, onun gövdəsinin forması rübənin bu növündən fərqlənir; aşağı hissədə yumrudur və dəri membranla örtülmüşdür, böyük üst hissənin yarısı isə bir qədər uzunsovudur və orta hissədə azca genişlənir. Daha sonra gövdə bir bərabərdə daralır və tədricən uzun qola keçir. Kellə, şüqnan rübəbində olduğu kimi, qarmaq şəklində əyilib. Təsvir olunan alətin müasir rübəb¹⁴ növlərindən zahiri cəhətcə fərqlənməsini nəzərə alaraq, bu alətin *rud* olmasını mümkün sayırıq.

Kamançanın nisbətən balaca gövdəsi, müasir nümunələrinə görə dəha uzun girdə qolu, alət üçün dayaq rolunu oynayan fiqurlu “ayağı” vardır. Səslər tük topasından düzəldilmiş kamanla çıxarılır.

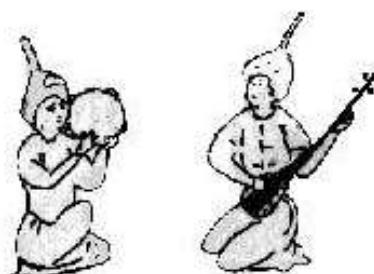
Ud və dəfin
“Hülakü xanın məclisi”
miniatüründə təsviri . Rəşidəddin.
“Cami ət-təvarix”,
1528-1529-cu illər. Sankt-Peterburq,
Dövlət Kütləvi Kitabxanası,
Dorn 289, v. 241.

Bərbət və dəfin
Mirzə Əlinin “Kef məclisi”
qoşa miniatüründə təsviri .
XVI əsrin 40-ci illəri. Ə.Cami.
“Ləvayex”, 1570-1571-ci illər.
Sankt-Peterburq, Dövlət Kütləvi
Kitabxanası, Dorn 256, v. 2a.

Çəngin Müzəffər Əlinin
“Bəhram Gur və Fitnə ovda”
miniatüründə təsviri.
Nizami. “Xəmsə”, Təbriz,
1539-1543-cü illər.
London, Britaniya Muzeyi,
OR 2265, v. 211.

Saz və dəfin
“Yaylaqda musiqi məclisi”
miniatüründə təsviri.
Rəşidəddin. “Cami ət-təvarix”,
1528-1529-cu illər.
Sankt-Peterburq Kütləvi Kitabxanası,
Dorn 289, v. 188b.

Digər kamanlı alətin – *çaqanağın* uzun qolu və dairəvi gövdəsi var.

Miniatürlərdə *musiqarın* borucuqlarının sayını ayırd etmək çətindir. Lakin miniatürlərə görə musiqarın xarici görünüşü, borucuqların yerləşmə qaydası və çalğı üsulu haqqında fikir yürütmək olur. Musiqarın borucuqları müxtəlif uzunluqdadır və artan ardıcılıqla – ən qısa borucuqdan ən uzun borucuğa doğru yerləşdirilmişdir. Yuxarı, düzünə kəsilmiş uclar bir bərabər-dədir aşağı uclar isə qövsvari xətt əmələ gətirir. İfa zamanı alət borucuqların açıq ucları yuxarı şaquli tutub, bir əllə alt tərəfdən, digər əllə (sağ və yaxud sol) isə ensiz hissədən saxlanılır. Borucuqların açıq ucları dodaqlara toxunur. Hava axınıni kəsiyin qıraqına istiqamətləndirməklə səslər çıxarılır. Azərbaycanda musiqar *çinciq* adı ilə də tanınırı.

Ney kiçik diametrli uzun borucuq formasındadır. Alətin uzunluğu 700-800 mm-ə çatır. Aydınlı ki, miniatürlərin ölçüləri rəssamlara gövdənin üzərindəki dəlikləri göstərməyə imkan vermir. Lakin barmaqların vəziyyətinə görə ehtimal etmək olar ki, belə dəliklərin sayı bir neçədir və onlar alətin aşağı hissəsində yerləşir. Ney çobanların və peşəkar musiqiçilərin əlində səslənir.

Zurna öz ölçülərinə görə müasir növlərdən böyük və ağızı daha genişdir. Gövdədə barmaqların vəziyyətinə görə belə qənaətə gəlmək olar ki, çalğı dəliklərinin sayı 7-yə çatır. İfaçının dodaqları milə keçirilmiş girdə tağalağa toxunur.

Kərənay miniatürlərdə düz boru şəklində təsvir olunmuşdur. *Gavdum* (*gaudum*) isə iki yerdə qövsvari əyilmiş, 4-7 halqavari yoğun yerləri olan və ağızı genişlənən boru şəklindədir. Yoğun yerlərin olması göstərir ki, alətin gövdəsi bütöv deyil. Asan gəzdirilməsi üçün o bir neçə bir-birinə geydirilən hissədən düzəldilmişdir. Çalğı üslubuna görə müəyyənləşdirmək olur ki, kərənay və gavdumun gövdələrində çalğı dəlikləri yoxdur. Alət bir, eksər hallarda isə iki əllə, ağızı yuxarı vəziyyətdə tutulur, dodaqlar isə müştükə toxunur. Kərənaya müqayisədə *nəfîrin* uzunluğu, demək olar ki, iki dəfə azdır.

Dəf bütün miniatürlərdə bir tərəfinə dəri çəkilmiş dairəvi sağanaq şəklindədir. Ona bir-birindən eyni məsafədə yerləşən beş kiçik girdə lövhəciklər taxılmışdır. Üzünə hər iki əlin barmaqları vurulur.

Dairənin çənbərində lövhəciklər əvəzinə kiçik halqalar bərkidilmişdir, *qavalda* isə bunlar yoxdur.

Hərbi döyüşlərdə səslənən *cift-kös* (*qoşakös*, *dəbdəbə*) dəvə və at üstündə daşınır (yəhərin hər iki tərəfində yerləşdirilmişdir). Alətin gövdəsinin üzərində bir-birinə çal-çarpaz bağlanan kəndir görsənir. İfaçı əllərini mümkün qədər yuxarı qaldırıb, ucları əyilmiş çubuqlarla var gücü ilə alətin üzünə vurmaq istəyir.

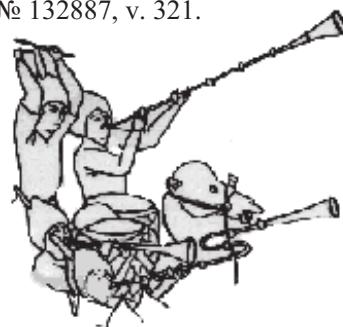
Dühul silindr şəkilli enli ağac sağanaq şəklindədir. Onun hər iki tərəfinə dəri çəkilmişdir. Dühulun hündürlüyü onun diametrindən artıqdır.

Təmbur və dəfin “İsgəndər Çin Xaqqanın yanında”
miniatüründə təsviri. Nizami “Xəmsə”, Təbriz, 1525 -ci il.
Nyu-York, Metropolitan Muzeyi, № 132887, v. 321.

Neyin
Mir Seyid Əlinin “Dilənçi
qadının Məcnunu Leylinin
yanına gətirməsi” miniatüründə
təsviri. Nizami “Xəmsə”,
Təbriz, 1539-1543 illər,
London, Britaniya Muzeyi,
OR 2265, v. 157.

**Kərənay, qoşakös, zurna
və gavdumun**
“Key Xosrovla Əfrasiyabın
vuruşması” miniatüründə təsviri.
Firdovsi “Şahnamə”,
Təbriz, 1537-ci il. Nyu-York,
Metropoliten Muzeyi, v. 20.

Təbil-basın “Şirin Fərhadı Bisütun dağında ziyarət edir”
miniatüründə təsviri. Albom, Təbriz, XVI əsrin ortaları.
İstanbul, Topkapı Sarayı Muzeyi, H 2161, v. 97.

Çalğı zamanı ucları alətin gövdəsinə bsağlanmış qayış ciyinə keçirilmişdir. Səs hər iki üzə ağaç çubuqların vurulması ilə alınır. Çubuqlardan birinin ucu yumrulanmış şəkildədir.

Təbil-bas nisbətən böyük olmayan kasavari gövdəyə malikdir, açıq üzünə dəri çəkilmişdir. Alət atın yəhərinə sağ tərəfdən bağlanmışdır.

Təbirənin gövdəsi orta hissədə nazikləşir. Çalğı vaxtı o qoltuqda saxlanır. Dəri üzünə hər iki əlin barmaqları ilə vurulur.

“Təkə oyunu” tamaşası göstərilərkən oyun iştirakçılarının əlində iki özüsəslənən alət – *qaşığek* bir-birinə vurularaq səslədirilir, məsxərəçinin bel kəmərində isə *cərəs* asılmışdır.

Orta əsr Azərbaycan miniatürlərinə və Əbdülqadir Marağının əsərlərinə istinadən toplanan mə'lumatların musiqişunas, müğənni və çəngçalan Dərviş Əlinin XVI əsrin ikinci yarısı və XVII əsrin əvvəllərinin musiqi sənətini səciyyələndirən “Risaleyi musiqi”si [102] ilə müqayisəsi şalğı alətləri haqqında bilgiləri buxaralı tədqiqatçının əsərindən götürülmüş aşağıdakı mə'lumatlarla zənginləşdirməyə imkan verir.

Ən qədim musiqi aləti *tənbür* – bütün musiqi alətlərinin “müəllimi” - ellinizm dövrünə aid edilir.

“*Ud*” musiqi alətlərinin “şahı” sayılır, çünkü o səs tembrinə və diapazonunun həcmində görə simli alətlərdən ən mükəmməli idi. Onun qoşa köklənən 12 simi (hədd, zir, məsna, məsləs, bəm və müxtəlif) olmuşdur. Alətin diapazonu bəm səslərə doğru genişlənmişdi.

Pifaqor tərəfindən icad olunmuş *bərbət* də ellinizm dünyasının mirası idi. Onun 7 ipək simi var idi və bu simlər iki tərəfdən aşıxlara sarınırdı.

Rübab beşsimli idi, onlardan dördü ipəkdən, biri isə gümüşdən hazırlanırdı.

Rud haqqında iki fikir mövcud olmuşdur: bə'ziləri söyləyirdilər ki, *rud* elə həmin bərbətdir, digərləri (əksəriyyət) bunların iki müxtəlif alət olduğunu hesab edirdilər. Bərbətlə müqayisədə *rudun* qolu dörrdə bir qədər uzun idi. Bağırsaqdan 4 simi və dəri üzü var idi. Onu kamanla çalırdılar. Amma Firdovsinin “Şahnamə”sində və Nizaminin “Xəmsə”sində *rud* mızrabla çalınan alət kimi təsvir olunur.

Çəng bütün alətlərin “gəlinidir” və Zöhrə (Venera) ulduzuna ithafən yaradılmışdır. Onun 26 simi və 7 lingi olmuşdur. Sonunculardan müxtəlif müğamların ifasında istifadə olunurdu.

Qanun da ellinizm dünyasından qalmışdır. Onun altı kökü (ahəngi) olmuşdur.

Qopuz, fərziyyəyə görə, rübabın əsasında (ehtimal ki, kaşqar növünün) onun qolunun və gövdəsinin uzadılması yolu ilə yaradılmışdır. Lakin, digər inandırıcı fərziyyəyə görə, o türk mənşəlidir. *Qopuz* çox me-lodik, xoş tembrli alət idi.

Ğıjəkin ixtira olunmasını Sultan Mahmud Qəznəvinin hakimiyyəti

(998-1030) vaxtına aid edilir və məşhur filosof, şair Nasir Xosrov (1004-1088) və görkəmli təbib, ensiklopediyaçı-filosof Əbu Əli ibn Sinanın (980-1037) adları ilə bağlayırlar.

Çəğanə zahirən udu, *ruhəvza* isə rübəbi xatirlayırırdı, Sonuncunun 6 simi var idi və kaşqarlar arasında geniş yayılmışdı.

Kunkərə hind mənşəli idi və 5 pərdə ilə təchiz olumuşdu.

Səmamənin (musiqarın sinonimi) əfsanəvi İran şahı Cəmşid tərəfindən ixtira edilməsi güman olunur. Tədricən bu alət unudulmuşdu və yalnız Bağdad xəlifələrindən birinin baş ağrısını onunla müalicə etdikdən sonra yenidən istifadə olunmağa başlanmıştır.

Dəf, təbirə və dūhul (solda), **dairə, musigar, təbirə, qasığek və cārəs** (sağda)

Məhəmmədinin “Dərvişlər rəqsi” (“Təkə oyunu”) miniatürlərində.

(K.Kərimovun məqaləsindən, 1964)

Nay-i ənban (digər adı – nay-i xiyk) dəri körüyü olan tütəkdir; zi-yafətlərdə (toylarda) çalınırdı.

Nay adətən qamışdan hazırlanırı, amma peşəkarlar onun təzə, qurumamış ağacdan hazırlanan və əsl nay adlanan növünə üstünlük verirdilər. Onun 7 çalğı dəliyi vasitəsilə bütün havaları ifa etmək olurdu.

Ərgənun haqqında yeni söz deyilmir, çünkü Dərvish Əli “bu alətlə və onun çalınma qaydası ilə bağlı məsələni nə qədər tədqiq etsə də, müəyyən bir nəticə hasil edə” bilməmişdir.

Dərvish Əli *yatuğanın* da adını çekir. Bu alət sonradan *santurla* əvəz olunmuşdur.

Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvarix” (“Tarixlərin ən yaxşısı”) əsərində XV-XVI əsrlərə aid belə fakt göstirilir: əsgərlər döyüşə *nəfir*, *nağara*, *təbil* və bayraqla gedərdilər; hücum vaxtı *kərənay*, qələbə vaxtı isə *nağara* səslənirdi [103].

“Cahanarayı - Şah İsmayıll Səfəvi” tarixi salnaməsində (1524-cü ildə başa çatdırılıb) Şah İsmayılin yürüşlərində iştirak edən və *çoğurda* (*çoğor*, *cukur*) çalmaqları və mahniları ilə döyüşçüləri ruhlandıran ozanların rolü xüsusi qeyd olunur. Adı çəkilən salnamənin miniatürlərində o dövrün real həyat səhnələri göstərilir, *çəng* (təntənəli rəsmi qəbulular vaxtı), *kərənay*, *gavdum* və *nəfirin* (hərbi döyüşlərdə) təsvirləri verilir [104].

Təbrizdə I Şah Abbasın şəhər sakinləri ilə görüşü zamanı (1603-cü il) onu aralarında müxtəlif üsullarla *dəf* çalan 2-3 musiqiçinin olduğu dəstələr qarşılıqlıdı. Bu vaxtlar aşiq musiqisi çox geniş yayılmışdı və onu hər yerdə *sazın* müşayiətilə ifa edirdilər [105].

Petro Della Vallenin “Səyahətnamə”sində qeyd edilir ki, Cənubi Azərbaycanın Həmədan şəhərində ziyaflət vaxtı (1617-ci il) qadınlar *saz* çalılar və mahni oxuyurdular. Orada həm də zəngin bəzədilmiş *təbillər* səslənirdi. Şah Abbasın (1587-1629) musiqiçiləri isə səyahətçiye tanış olmayan *setarda*, *dairədə*, *neydə* və başqa alətlərdə çalırdılar [106].

Musiqi alətlərinin düzəldilməsində Təbriz sənətkarları geniş şöhrət qazanmışdır. Təbrizdə *dümbək*, *nağara*, *ney*, *saz* və *təbil* hazırlanırı. *Tənbür* üçün, adətən, tut ağacı seçilirdi. Təbrizdə və Ərdəbildə xüsusi təbil satılan bazarlar vardı [107]. Ümumiyyətlə, çoxsaylı (50-dən çox) Azərbaycan sənətkarları arasında musiqi alətlərinin düzəldilməsi ayrıca sahə təşkil edirdi. Onlar zərgər zərifliyilə yuxarıda adları çəkilənlərdən əlavə *çəng*, *santur*, *kamança*, *qanun*, *ud*, *balaban*, *qaval*, *qoşanağara* düzəldirdilər [108].

Tarixçi, şair və xəttat İsgəndər Münşi (1560/61-1634) “Tarix-i aləm aray-i Abbasi” (Dünyanı bəzəyan Abbasın tarixi) əsərində ən geniş yayılmış çalğı alətlərin – *sazın*, *kamançanın*, *tənburun*, *udun*, *kərənayın* və *dəfin* adlarını çekir. O, dövrünün məşhur xanəndələri ilə yanaşı, Mirzə Məhəmməd Kamançai və Sultan Məhəmməd Çəngi kimi çalğıçıların da adlarını xatırlayır [109].

XVI və XVII əsrlərin qovuşağında Azərbaycan xalqının zəngin musiqi sənətinə malik olmasını Mirzə bəyin müğamlar və ritmik musiqi zərbələrinin alınması məsələlərinə həsr olunmuş “Musiqi risaləsi” göstərir. O, dəri üzünlü alətlərdə çalınan əsas zərbə səgili aid edir ki, bu zərbədən də sezərb, bərəfşən, türkizərb, səmai, fəhtezərb, sərandaz, çaharzərb və buxarı-ye morğı alınır [110].

Fədailinin (XVI əsrde yaşamışdır) “Bəxtiyarnamə”, Məsihinin (təxminən 1580-1656) “Vərqa və Gülşa” poemalarında, Saib Təbrizinin (1601-1679) və Qövsi Təbrizinin (XVII əsrde yaşamışdır) şe'rлərində, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” və b. qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında simli (*saz, ud, tar, çəng, kamança, qopuz, bərbət, tənbur, qanun, rübab*), nəfəs (*musiqar, ney, mizmar, kərənay, nəfir, zurna, nay, şeypur*), membranlı (*təbil, nağara, kus*) və özüsəslənən (*cərəs, zəng, xəlxal*) alətlərin adları çəkilir [111].

“Vərqa və Gülşa” poemasına istinad edərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, o vaxtlar *tənbur, ud, çəng və mizmar* və yaxud *ney və təbildən* təşkil olunan ansamblar mövcud idi.

1623-1624-cü illərdə Azərbaycana gəlmiş rus taciri F.A.Kotov burada keçirilən bayramların şahidi olmuşdu. Onun yazdığını görə, bu bayramlarda “borular” (orijinalda trubı), *zurnalar* (surenki) çalınır, *nağaralar* (litavrı) döyüür və *zənglər* (nabat) səsləndirilirdi” [112].

Alman alimi və səyyahi Adam Oleari (1603-1671) 1636-cı ilin sonunda Şlezviq-Holşteyn səfirliyinin katibi, sonralar isə müşaviri kimi Azərbaycana gəlmişdi. Onun 1638-ci ilin əvvəlində geriyə yolu yenə də bu ölkənin ərazisindən keçmişdi. O, əsasən Şamaxıda (dörd aydan çox) və Ərdəbil-də olmuş, Azərbaycanın musiqi alətləri haqqında qiymətli mə'lumatlar vermişdir [113].

Adam Oleari *dümbəki* təsvir edərək yazar ki, alət bişmiş dulusçu gilindən uzunsov, böyük küpə şəklində, alt tərəfdən açıq hazırlanırdı. Çalğı vaxtı onu qoltuq altında saxlayır və üzünə əllə vururdular. Dümbək *neylə* (orijinalda svirel) birgə səslənirdi və yazqabağı gecə-gündüzün bərabərliyindən əvvəl keçirilən “Çaharşənbə” bayramı vaxtı uşaqlar və gənclər tərəfindən istifadə olunurdu. Novruz bayramı zamanı şəhər divarlarında və qül-lələrdə, hər yerdə *kərənay* (truba) və *nağaralar* (barabanı) səslənirdi.

Qaval və ya *dəfin* (buben) və kamançanın (qudon) üstünə qutan quşunun dimdiyinin alt hissəsində və boğazda sallanan dəri kisədən istifadə olunurdu. Dəri tarıma çəkilərkən öküz qovuğu kimi şəffaf olurdu.

Şamaxı xanının sarayında başına çalma qoyub və zolaqlı xalat geymiş musiqiçilər sitraya bənzər alətlərdə (yə'qin ki, *qanun, çəng və santur*) çalır, rəqqasları müşayiət edirdilər. Rəqqasələr oynayanda isə onlar *dəf* (buben), *balaban* (fleyta), *nağara* (baraban) və *uddan* (lyutnya) istifadə edirdilər.

Müxtəlif ziyaflərlərdə *ud*, *kamança* və *dəf* səslənir və mahnilar ifa olunurdu. Küçə tamaşalarında (ilanın ovsunlanması) oxunan mahni qamış *tütəklə* (fleyta) müsayiət olunurdu.

Adam Olearinin qeyd etdiyi kimi, geniş şəhər meydanında oyunbaz və gözbağlayıcıların çıxışı zamanı carçılardan biri qoltuğundan *zurna* (*rö-jok*) çıxardaraq melodiya çalır. Sonra *dəfin* ritmik sədaları altında meydana boyunlarına dəmir xalta keçirilmiş canavarlar çıxırlırlar.

Şamaxıya yaxınlaşarkən səfirliyin üzvləri əllərində *kərənay* olan dörd süvari tərəfindən qarşılanır. Kərənay zahirdən aşağı tərəfi genişlənən mis borunu xatırladırı və uzunluğu 4 dirsək (bir dirsək 0,5 m-dir) idi. Onlar ardıcılıqla alətin aşağı ucunu göyə tərəf qaldıraraq “hər hansı xoş səsdən daha çox qorxunc böyürtünü” xatırladan səs çıxarırdılar. Göstərilən musiqiçilərdən başqa adı *balabançılar* (orijinalda dudoçnik), uzunsov küpələrə oxşar barabanları atların belinin üstündən salladılmış bir neçə barabançı da vardı. Daha sonra əyri buynuz və əl barabanları (buben) olan bir neçə musiqiçi görünürdü.

A.Olearinin xatırladığı barabanlar yəqin ki, *qoşaköslər*, əl barabanları *dəflər*, əyri buynuz isə *şahnəfir* olmuşdur.

Şəhərə çatmağa dörddə bir mil qalmış onları *qanun* və ya *santurda* (orijinalda simbal), mis nimçələrdə (*sinc*), *tütək* (dudka) və digər “qəribə” alətlərdə çalan musiqiçilər dəstəsi qarşılamışdı. Səfirliyin üzvləri şəhər divarlarına yaxınlaşarkən divarın üstündə *nağara* (baraban), *zurna* (dudka) və *kərənay* (truba) çalanları görürənlər. Belə ansamblar onları Ərdəbildə və Qəzvində də qarşılamışdı.

İsfahanda, şah iqamətgahında onlar *ud*, *kamança*, *ney*, *tütək* (və ya *balaban*), *dəf* görmüşlər. Gözəl Dilfəribin başçılığı altında saray rəqqasələrinin məharəti nümayiş etdirilərkən *dəflər* səslənmiş, *balabanlar* inildəmiş, böyük türk barabani (*kus*) gürüldəməga başlamışdı. Onlar iki kiçik çubuqla yeddi müxtəlif səviyyələrdə su ilə doldurulmuş çini *kasənün* lyutnyanın (udun) müsayiəti ilə səsləndirilməsinin də şahidi olmuşlar.

Məşhur türk səyyahı Evliya Çələbi (1611-1679) Azərbaycana ilk dəfə 1647-ci ildə gəlmışdı. 1655-1656-ci illərdə diplomatik missiyanın tərkibində səyyah bir daha Cənubi Azərbaycanda olmuşdu. “Səyahətnamə”sinin birinci cildində o, İstanbulun sənətkar emalatxanalarını ətraflı təsvir edir. Bu zaman azərbayanlılardan Rzaəddin Şirvani, Əlixan Təbrizi və naxçıvanlı Muradağanın adları çəkilir. E.Çələbinin sözlərinə görə, Rzaəddin Şirvani ud kimi arxaya əyilmiş kəlləsi olan *şəsxana* musiqi alətini icad etmişdi. Onun qolu udla müqayisədə daha uzun idi, gövdəsi isə balığın döş pərdəsilə örtülmüşdü. Əlixan Təbrizi *şəştəri* quraşdırılmışdı. Bu altısimli alət çartar kimi pərdələrə malik idi. Muradağ'a dörd simli *çartarda* çalmağı ilə şöhrət qazanmışdı [114].

İsveç səfirliyinin nümayəndəsi kimi Azərbaycana gəlmiş alman tə-

bıətşünası, həkim və səyyah Engelbert Kempfer (1651-1716) əvvəl Şamaxıda (1683-cü il dekabrın 19-da), sonra isə Bakıda (1684-cü il yanvarın 6-da) olmuşdur. Onun kitab şəklində nəşr edilmiş yol qeydlərinin [115] qiymətli cəhəti odur ki, “XVII əsr Şərq musiqi mədəniyyəti” fəslində o, özündən əvvəlki səyyahlardan fərqli olaraq 23 musiqi alətinin rəsmini verir. Bu rəsmlərə əsasən onun təsvir etdiyi alətlər haqqında əyani təsəvvür yaranır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, o, bu alətlərin səslərinin müxtəlifliyinə heyran olmuşdu.

Nəfəs alətlərindən (E.Kempferə görə fleytalardan) birinci yeri o, *zurnaya* verir (orijinalda surnay, rəsmidə 1-ci nömrə altında verilib). Zurnayla birgə *qumro* (№2) və *sinc* (№3) səslənirdi.

Membranlı alətlər sırasında (Kempferə görə timpan) o, 4-cü nömrə alında qulplu uzunsov çəllək şəklində olan *dumbulu* (orijinalda denbal), dühulu (№5) və gəzdirmək üçün çox narahat olan iri musiqi alətini (E.Kempfer onun adını çəkmir və rəsmini də vermir) qeyd edir. Səyyahın fikrincə, denbal Azərbaycana Hindistandan gətirilib. O və dühul hər iki tərəfdən əllə vurulurdu, böyük ölçülü alət isə çubuqla çalınırdı.

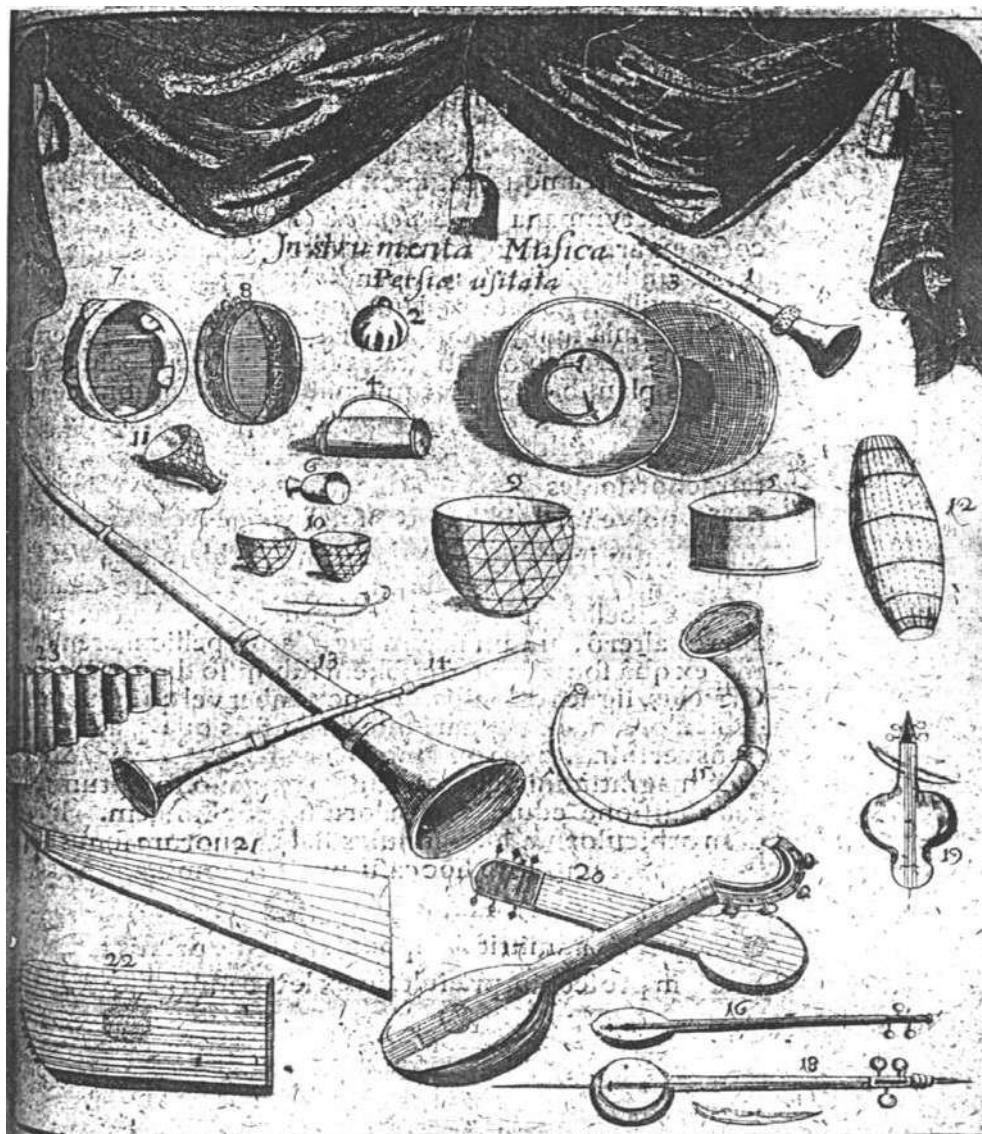
Kənd yerlərində *dümbək* (№6) yayılmışdı. O gildən küp şəklində hazırlanırdı, aşağı tərəfdən bir qədər genişlənirdi və musiqiçi bu hissədən onu qoltuğunda saxlayırdı. Dekası nazik dəridən idi.

E.Kempferin qeyd etdiyi kimi, membranlı alətlərdən bayramlarda, rəqs vaxtı istifadə edilirdi və bunlar həm də əl çalmaqla müşayiət olunurdu.

Xoş səsli alətlər sırasına E.Kempfer dairəsinin diametri 4 qarış olan *dəfi* aid edir (№7) və onu xarici görünüşünə görə xəlbirlə müqayisə edir. Dəfin bir tərəfinə nazik dəri çekilir, digər tərəfi isə açıq qalır. Ağac sağanığın ətrafında üz tərəfinə görə eninə yerləşən ox üzərində dörd və ya beş misdən düzəldilmiş və azca əyilmiş kiçik lövhə olurdu. Onların arasındakı məsafə bir qarış idi. Bəzən lövhələrin əvəzinə sağınaqda çöl və iç tərəfdən məftildən halqlar asılırdı. Bu halda alət *dairə* adlanırdı (№8). Onun səsi dəfin səsi ilə müqayisədə zəif və daha yumşaq idi. Lakin o xalq arasında çox məşhur idi və şənliklərdə, mahnı və rəqslər ifa olunarkən istifadə edilirdi.

Zahirən dəfə və dairəyə oxşar *qaval* xalq müğənnilərinin – xanəndələrin əlində səslənilirdi. Xanəndə barmaqlarını membrana vuraraq müxtəlif zəif səslər alırdı, kulminasiya məqamlarında isə kəskin hərəkətlərə sağınağa iç tərəfdən bərkidilmiş halqları cingildəirdi.

Sonra membranlı alətlər qrupu (E.Kempferə görə təbil və ya timpan) – *kus (kuus)* (№9), *qoşanağara* (№10) və *təbil-bas* (№11) təsvir olunur

XVII əsrдə Azərbaycanda yayılmış çalğı alətləri.

E.Kempferə görə.

Bu alətlərdən şənliklərdə, hərbi məqsədlərlə və ov vaxtı istifadə olunurdu.

Kus misdən hazırlanırı və avropalıların litavrasına oxşayırdı. Lakin ondan fərqli olaraq daha müləyim səslərin alınması üçün gövdəsinə qayış-

dan tor çəkilirdi. Membranına uclarına parça dolanmış iki çubuqla zərbələr endirilirdi. Xarici görünüşünə və hazırlanlığı materiala görə qoşa nağaranın iki gövdəsi də kusa oxşayırırdı. Lakin onların ölçüləri kusa nisbətən çox kiçik idi və bir-birinə möhkəm bağlanırdı.

Təbil-bas – çox da böyük olmayan, uzunsov, aşağı hissəsi dar və üstünə qayış tor çəklmiş misdən hazırlanmış alətdir. Ona həmçinin *şahin təbili* də deyirdilər, çünki, səsilə quşun ovlanması üçün uçurulmuş şahinləri geri çağırırdılar. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, alətin adı XII əsrlə müqayisədə dəyişib (o vaxtlar, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, alət “təblək-baz” adı daşıyırırdı). Təbil-basın səsləndirilməsi atlidan böyük məharət tələb edirdi, çünki, təbili çapar atın üstündə çalırdılar.

E.Kempfer uzunsov oval şəkilli və böyük ölçülü başqa membranlı alətin şəklini (№ 12) verir. Onun membranlarına sağ və sol əllə vururdular. Qeyd olunur ki, ondan multanlılar istifadə edirdilər. Zahiri görünüşünə görə bu alət daha çox hindlilərin mridanqamına və ya kholuna bənzəyirdi [116]. Nəzərəalsaq ki, Multan vilayətindən (hazırda Pakistanın Pəncab vilayətinin tərkibinə daxildir) atəşpərəst hindlilər Suraxanıda (Abşeron yarımadası) yerləşən Atəşgahı, yanar qazın yerüstü çıxışını yeri ziyarət edərdilər, səyyahın bu nəticəsi heç də əsassız deyil.

Nəfəs alətləri qrupundan (E.Kempferə görə nəfir və ya buynuz) zurnadan başqa *kərənay* (№13), *nəfir* (№14) və *şahnəfir* (№15) təsvir olunur. Kərənay və nəfir uzunluqları müvafiq olaraq iki və bir metr olan düz borudan ibarət idi. Buna görə də, kərənay nəfirdən daha güclü səslənirdi. Buynuz kimi əyilmiş boru şahnəfir adlanırdı. Bütün bu uç alət misdən hazırlanırdı.

Simli-mizrablı alətlər qrupunda (E.Kempferə görə ud və ya lira) ən çox geniş yayılmış üçsimli, çox da böyük olmayan oval gövdəli alət idi (№16). O şir bağırsağından düzəldilmiş simlərlə və dəridən olan xərəklə (orijinalda körpücük) təchiz olunmuşdu. Dörd, beş və daha çox simli alətlərdən də istifadə olunurdu. E.Kempfer solo ifada və ya başqa çoxsimli alətlərlə birgə çalınan dörd simli alətin – *çartarın* adını çəkir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, səyyahın təsvir etdiyi simli alətlər, məhz *tənbür* və onun növləri – *çartar*, *pənctar*, *şəstar* idilər. Bunlar da bir-birindən ancaq simlərin sayına görə fərqlənirdilər.

Çoxsimli alətlər sırasında E.Kempferin rəyincə ən yaxşısı *çexesdə* (№17) idi. Bu alətin səkkiz və ya doqquz qoşa-qoşa unison üzrə köklənən və ya üçxorlu (doqquz simin olduğu halda) simi olurdu.

Simli-kamanlı alətlər qrupunda (E.Kempferə görə skripka) gözəl tembrinə görə üstünlük *kamançaya* (№18) verilir. Onun at quyruğu tükündən düzəldilmiş, kamanla səsləndirilən üç, bə`zən isə dörd simi olurdu. Alətin aşağı hissəsi ince bəzədilmiş bir qarış yarım uzunluğunda dəmir ucluqla yerə dirənirdi. Kamançanın girdə gövdəsinin diametri bir qarış idi və ona üstünə “körpücük” (yə`ni xərək) qoyulan dəri pərdə çəkilirdi. Gövdəyə

sədəf və qızıl saplarla qəşəng naxışlar vurulurdu.

Daha sonra E.Kempfer avropalıların pangurasına (№19) oxşar, dörd simi, qısa qolu, yuxarı hissədə daha uzunsov və enli, aşağı hissədə isə dar və yumru qoşalaşmış gövdəsi olan kamanlı musiqi alətini təsvir edir. Gövdənin yuxarı hissəsi açıq, aşağı hissəsində isə ağaç xərək olurdu. Təsvirə görə, bu alət, ola bilər ki, indi Qazaxıstanda istifadə olunan *kobizdir*. E.Kempfer istisna etmir ki, o “hətta əcnəbi aləti də ola bilər”. Belə bir fakt da diq-qətəlayiqdir ki, Mərkəzi Asiyada yayılmış kobızın ancaq iki simi olurdu.

Səyahətçinin verdiyi mə'lumata görə, sitra qrupuna aid alətlər, lira kimi, bir-birindən ancaq simlərin sayı ilə fərqlənirdi. Qeyri-adi xarici görünüşünə görə o, *müñçiya* çox oxşayan alətlərdən birinin şəklini verir (№20).

Sambuki (arfalar ailəsinə mənsub üçbucaq formalı simli alət) qrupundan E.Kempfer *çəngi* (№21) təsvir edir. O bərabərərəfli üçbucaq şəklinde olub, altı simlə təchiz edilirdi. Kvadrat şəklinde olan çənglərə (№22) da-ha az rast gəlinirdi. Onlar ucları yumru çubuqlarla və ya lələklərlə çalınırdı.

Kitabın musiqi alətlərinə həsr edilmiş fəslinin sonunda səkkiz borucuqdan ibarət çoxlülli nəfəs çalğı aləti – *musiqar* (№23) təsvir olunur.

Təsviri uzatmamaq üçün E.Kempfer təssüf ki, yerli əhali arasında geniş yayılmış fleyta, violonçel, tütək və sax-saxlar qruplarının latın dilində adlarını çəkməklə kifayətlənir.

Əmirxan Kəmtarinin 1696-cı ildə bitirdiyi “Risale-i musiqi” əsərində mükəmməl çalğı alətlərinə *ud*, *tənbür* və *rud*, qeyri mükəmməllərə isə *tütək*, *kunqərə* aid edilir [117].

Metropoliten Muzeyində (Nyu-York, ABŞ) “Samur” Azərbaycan xalçasının üzərində (XV əsrdə toxunub) əslən Kərkükəndən olan, 1707-ci ildə Dəməşqdə yaşayan Nurəddinə məxsus, zəngin naxışlarla bəzədilmiş *kamança*, *saz* və *dümbək* nümayiş olunur [118].

XVIII əsr me'marlığının görkəmli abidələrindən olan Şəki Xan Sarayının divarüstü rəsmlərində yürüş sırasına düzülmüş süvari musiqiçilər təsvir olmuşdur; onlar nəfəs (*zurna*, *şeypur*, *kərənay*, *nəfir*, *şahnəfir*) və membranlı (müxtəlif ölçülü *kus* və *nağara*) alətlərdə çalırlar.

XVIII əsrin tanınmış nümayəndələri şair Molla Pənah Vaqifin, aşiqlardan Xəstə Qasımın, Valehin şe'rərlərində, eləcə də Məhcür Şirvaninin “Qisseyi-Şirzad” poemasında və Məhəmmədin “Şəhriyar” dastanında *saz*, *tənbür*, *tar*, *çəng*, *nay*, *zurna*, *tütək*, *balaban*, *təbil* və *dəfin* adları çəkilir [119].

Fransız səyyahı Korneli de Brüin 1703-cü ildə Şamaxıda şahidi olduğu şənlikləri təsvir edir: “Əvvəl çoxlu atlı peyda oldu, onların arxasında hər birinin sağ və sol böyürlərinə iki balaca bayraq bağlanmış 10 dəvə yeri-

Şəki Xan Sarayı. Friz rəngkarlığı (XVIII əsr).

yirdi. Bunların altısının üstündə *təbil-bas* adlandırılan litavralar var idi; litavraların dördü aşağı tərəfdən kəskin daralan qeyri-adi ölçüdə idi (*cift-kös* nəzərdə tutulur – S.A.); hərdənbir dəvənin üstündə oturmuş litavraçı onları vururdu. Hər dəfə müəyyən vaxtdan sonra enli yoluñ kənarlarında dayanmış dörd çox uzun və ağızı geniş *kərənayları* çalırdılar. Onlardan bir az aralıda dörd qoboy (*zurna* nəzərdə tutulur – S.A.) görünürdü” [120].

Rus dövlətinin səfiri A.P.Volinski Şamaxıya gələrkən (1716-cı il sentyabrın 26-sı) onun kortejini qabaqda iri alman atı üstündə gedən litavraçı müşayiət edirdi. Litavraların üstündə “haşıyalı qırmızı bayraqlar vardi və üzərlərinə gümüş bafta ilə gerb və səfirlərin adları tikilmişdi. Onların arxasında İran atlarının üstündə üç boruçalan gedirdi” [121].

A.P.Volinskinin səfirliliyinin tərkibinə daxil olan şotlandiyalı həkim Bel aşağıdakı maraqlı mə'lumatı verir: “Şəhərdən (Şamaxıdan – S.A.) kənarda hansısa bir dağın üstündə çoxlu pəncərəsi və eyvanı olan kifayət qədər hündür tikili ucalır. Günəş çıxanda və batanda burada qorxunc səslənən *borulardan* (orijinalda truba), *qavallardan* (buben) və *tütəklərdən* (sipovka) ibarət bir növ konser olur. Deyirlər ki, bu adət Böyük Aleksandr kimi qədimdir” [122].

“Nağaraxana” adı ilə tanınan və Şamaxıdan 20 km aralıda yerləşən bu təpə haqqında məşhur şair Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) də özünün “Şirvanın qədim abidələri və görkəmli yerləri haqqında mə'lumatlar toplusunda” rus dilində yazmışdı: “...Orada, deyilənlərə görə, Qız qalasını tikdirmiş şahzadə qızın litavraçılardan ibarət dəstəsi olurdu. Onlar litavra səsləri ilə (yə ni birtərəfli nağara – *nağarazən* ilə – S.A.) ətraf əhalini xəbərdar edirdilər. Şahdəzə qız öz köşkündə çıxıb başqa yaylaqlara (köç yerlərinə) səfər edərkən və eləcə də oradan sağ-salamat qayıdarkən litavranın gövdəsinə iplə dərtılıb çəkilmiş dəri membrana iki çubuqla zərbələr endirirdilər. Orada da hicri-tarixlə IX əsrə (milad tarixilə XIV əsr) yaşamış Şirvan hakimi Sultan Xəlil şahın litavraçıları düşərgə toplanışı vaxtı yerləşdirilirdi” [123].

1736-cı il fevralın 2-də Muğan çölündə keçirilən Novruz bayramı ərəfəsində Nadir şahın saray musiqiçiləri də çıxış etmişdi. Çıxış iki saatə yaxın çəkmişdi. Onlar şahın və tamaşaçıların önündə rəqs etmiş və eyni zamanda oxumuşlar. Musiqiçilər *santur*, *tənbür*, *kamança*, *qanun* və başqa çalğı alətlərində çalırmışlar [124].

XVIII əsr əlyazmasında bizə gəlib çatmış “Şərq musiqisi üzrə dərslik”də *qanun*, *çəng*, *volinka* (mətnində onun yerli adı çəkilmir), *ərgan*, *kamança*, *tənbür*, *ney* səciyyələndirilir, onları icad etmiş müdriklərin adları çəkilir. Daha ətraflı *tənbür* və *ney* təsvir olunur. Göstərilir ki, *tənbür*un beş simi və 29 pərdəsi olur. Bu pərdələrin adları çəkilir və həmçinin neyin müxtəlif növləri (batdal, davud, şah-mənsur, balaahəng, usta-həsən, həfti-bənd, süpürdə) və registrleri (bəm – taxt, orta – asıl, fövq və zil – səfir) şərh olunur [125].

XVIII əsrin ikinci yarısında musiqi nəzəriyyəsinin səviyyəsini səciyyələndirən na`məlum azərbaycanlı müəllifin “Ədvar” (“Dairələr”) risaləsinin beşinci bölməsində [126] *ud*, *çəng*, *nay* alətlərinin kökləri nəzərdən keçirilir. Belə ki, udu simlərini bu ladlara kökləmək məsləhət görülür: birinci – çahargah, ikinci – rast, üçüncü – isfahan, dördüncü – düzah, beşinci – hüseyni; çəngin simlərinin isə yuxarıdan aşağı belə köklənməsi təklif edilir: doqquzuncu – rast, səkkizinci - düzah, yeddinci - segah, altıncı - çahargah, beşinci – pəncəgah, dördüncü – hüseyni, üçüncü – hisar, ikinci – gərdəniyyə, birinci – mühəyyər.

Göstərilir ki, nayın çalğı dəlikləri (pərdələri) aşağıdakı ladlara uyğun gəlir: yeddinci pərdə açılarkən – rasta, daha iki pərdə açılarkən düzaha, sonra isə müvafiq olaraq segaha, çahargaha, pəncəgaha və hüseyniyə.

I.1.2. Yeni dövr çalğı alətləri

Görkəmli Azərbaycan alimi, şairi, ədəbiyyatşunası, rəssamı, psixoloqu, xəttatı və musiqişunası Mir Möhsün Nəvvabın (tam adı – Mir Möhsün Hacı Seyid Əhməd oğlu Ağamirzadə Nəvvab Qarabağı – 1822-1918) “Vüzuhül-ərqam” (“Rəqəmlərin izahı”) [127] risaləsində Pifaqorun *bərbəti* icad etmək əfsanəsi, Aristotelin ahıl yaşında alətdə çalmağı öyrənmək cəhdi qeyd olunur, musiqi alətlərinin təsnifati və onların dirləyicilərə emosional tə'siri məsələsi nəzərdən keçirilir. O, çalğı alətlərini əsasən iki qrupa bölür: simli və nəfəs. Simli alətlərə *ud*, *çəng*, *qanun*, *rübəb*, *tənbur* aid edilir. Nəfəs alətlərini o, öz növbəsində, iki yarımqrupa ayırır. Birinci yarımqrupa (həlq – boğaz) insan nəfəsi vasitəsilə səsləndirilən *ney* və *nay* daxil edilir. İkinci yarımqrupu *ərğənun* tipli alətlər təşkil edir. Onun fikrincə, musiqi alətlərindən ən çox tə'sirlisi *ney*, *tənbur* və *kamançadır*.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847), Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852), Qasım bəy Zakir (1784-1857), Seyid Əbdülqasim Nəbatı (1812-1873), Seyid Əzim Şirvani, Abbas Səhhət (1874-1918), məşhur aşıqlardan Musa (təxminən 1795-1840), Alı (1800/1801-1911), Hüseyin Şəmkirli (1811-1891), Ələsgər (1821-1926), Molla Cümə (1845-1920) və Ağdabanlı Qurbanının (1895-1925) əsərlərində müxtəlif çalğı alətlərinin (*saz*, *ud*, *bərbət*, *çəng*, *rübəb*, *qanun*, *tar*, *setar*, *çəğənə*, *ərğənun*, *santur*, *kamança*, *tənbur*, *nay*, *musiqar*, *ney*, *tü-tək*, *balaban*, *zurna*, *kərənay*, *nəfir*, *şahnəfir*, *şeypur*, *dəf*, *dairə*, *qaval*, *təbil*, *kus*, *nağara*, *zəng*, *cərəs*, *xəlxal*, *qumro*) adları çəkilir [128].

Seyid Əzim Şirvaninin “Bahariyyə” şe'rində Nizaminin “Xəmsə”-sində olduğu kimi bir sətirdə “nay” və “ney” sözləri işlədirilir. Bu fakt bir mənalı olaraq sübut edir ki, Azərbaycanda bu adlar altında müstəqil çalğı alətləri mövcud olmuşdur.

Bunlardan çoxu öz tərkiblərində müxtəlif çalğı alətlərini birləşdirən instrumental ansambl və duetlər təşkil edirdilər: 1) tar, çəng, dəf; 2) çəng, ney; 3) ney, dəf; 4) bərbət, nay, dəf; 5) rübab, çəng, nay; 6) tar, çəng, ney, dəf; 7) tar, bərbət, çəng, nay, dəf; 8) ərgənun, saz; 9) bərbət, çəng; 10) nay, təbil; 11) çəng, dəf; 12) çəng, rübab; 13) ud, çəng, dəf; 14) çəng, çəğanə; 15) tar, rübab, çəng; 16) ud, bərbət, çəng, dəf; 17) musiqar, dəf.

Nayın çəng və bərbətlə bir yerdə səslənməsi göstərir ki, qulaqbatırıcı kəskin səsə malik və hərbi orkestrlərin tərkibinə daxil olan naydan başqa Azərbaycanda elə bu ad altında daha yumşaq səslənən nəfəs aləti də mövcud olmuşdur.

Rus rəssamı Q.Q.Qaqarin (1810-1893) Qafqazda hərbi xidmətdə olarkən (fasılələrlə 1840-1850-ci illərdə) çəkdiyi etnoqrafik rəsmlərində azərbaycanlıların həyatına aid çoxlu sayda məişət səhnələrini məharətlə əks etdirmişdir. Onların arasında “Şamaxı rəqqasələri” tablosu (Sankt-Peterburqda Rus Dövlət Muzeyində saxlanılır) daha məşhurdur¹⁵. Tablonun mərkəzində o vaxt ad çıxarmış rəqqasə Sonanın oynaması təsvir edilir. Ətrafda gənc rəqqas Hikmət, Sonaya əl çalan rəqqasələr Rə'na və Nisə, daha sonra Səkinə, İzzət və Məleykə oturublar. Musiqiçilərin arasında çirtma ilə rəqsin ritmini nəzərə çatdırıran Qəndixanımdır. Musiqiçilər *dongarda, sümsü-balabənin* (dodaqlara dayaq üçün dairəvi lövhəciyi və aşağıya doğru genişlənən gövdəsi var) müxtəlif növlərində, *dəfdə* (bu, sağanag dövrəsində dairəvi lövhələrin və alətin daxili tərəfində dəri boyu iki cərgə ipdən asılmış zingirovlarin olması ilə təsdiqlənir) və *qoşanağarada* çalırlar. Sonuncunun yanında döşəmənin üstündə ucluğu və qayışı olan *təbil-bas*, həmçinin uzun ucluqları olan iki kaman aləti – *çəğanə* görsənir.

Çoğur və *dəf* Q.Q.Qaqarin Dövlət Rus Muzeyində saxlanılan “Nisə” və “Rəqs” etüdülərində təsvir olunub. Çoğur, daha doğrusu, böyük olmayan növünün (cürə çoğur) məhz çoğura aid edilməsi, onun gövdə və kəlləsinin xarici görünüşü ilə təsdiqlənir. Belə alət hazırda Gürcüstanda “çonquri” adı altında istifadə olunur [129].

1842-ci il sentyabrın əvvəlində Abşeron yarımadasının kəndlərindən birində olmuş rus şərqşünası İ.N.Berezin (1818-1896) dörd simli *saz*, *balaban*, *qoşanağara* və *qavaldan* ibarət ansambl görmüşdür [130].

Məşhur fransız yazarı Aleksandr Duma-Atanın (1802-1870) verdiyi mə'lumata görə, Şamaxıda Mahmudağanın təşkil etdiyi qəbul vaxtı (1858-ci il noyabrın 24-də) *tar*, *kamança*, *tütək*, *nağara* və dəmir ayaqcıqlar üstündə qoyulan *təbildə* çalan beş musiqiçi iki rəqqasəni və bir rəqqası müşayiət edirdi. Rəqqas barmaqları arasında mis kastanyet – *zil* tutmuşdu [131].

Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvaninin (1825-1875) R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanan rəsmində rəqqasə *dümbəklə* təsvir olunmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında iste'dadlı müsikiçi Mirzə Sadıq Əsəd oğlu (1846-1902) tari əsaslı surətdə yenidən qurmuşdur. Ondan əvvəl tarın qoluna 27-28 pərdə bağlanır, simlərin sayı isə 7-yə çatırdı. Mirzə Sadıq alətin uzunluğu uzunluğunu qısaltmış, dəri üzünü genişləndirmiş, uzunluğunu və

Qaqrın Q.Q. Şamaxı rəqqasələri.
Dövlət Rus Muzeyi.

Qaqarin Q. Q. Nisə.

Qaqarin Q. Q. Rəqs.

qolun kiçik çanağa birləşdiyi yerdə gövdənin və böyük çanağın arxa hissəsinin içini şaquli (ondan əvvəl çəpinə) oymaqla alətin çəkisini xeyli azaltdı. Bununla da tarı sinə üstündə, demək olar ki, üfqqi vəziyyətdə saxlamaq mümkün olmuşdur. Simlər dərtlərkən qolun vəziyyətinin dəyişməməsi üçün o, alətin gövdəsinə iç tərəfdən ucları ilə gövdənin və qolun aşağı hissəsinə dirənən ağac dayaq bərkidir. Bu ona alətin səslənməsini kəskin gücləndirən iki cüt yeni sim - “cingənə” əlavə etməyə imkan verdi. Azərbaycan xalq musiqisinin lad-funksional xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, Mirzə Sadıq qolun uzunuşunu qısaladaraq, pərdələrin sayını 22-yə qədər azaltmışdı. Bundan başqa o, “Zabil pərdə”nın bağlandığı yeri dəqiq tə’yin etmişdir. İste’ dadlı novator-musiqiçi ilk dəfə olaraq tarın qolunu sədəflə bəzəmişdi. Büttün bu yeniliklərə görə Mirzə Sadıq Əsəd oğlu haqlı olaraq “Azərbaycan tarının atası” sayılır [132].

P.Vostrikovun “Azərbaycan tatarlarının musiqisi və mahnıları” məqaləsinin “Musiqi alətləri” fəslində *tar, kamança, saz, zurna, balaban, qaval, nağara və qoşanağara* haqqında mə'lumatlar rəsmələri ilə bərabər verilir [133]. İndiki dövrədə *tulum* kimi tanınan nəfəs aləti də qısa təsvir olunur.

Onun gördüyü tara 5-8 (çox vaxt 8) sim çəkilmişdi. Albalı ağacının qabığından və ya buynuzdan hazırlanmış mizrabla yanaşı, mis və ya qızıl mizrabdan da istifadə olunurdu. Məqalə müəllifinin sözlərinə görə, tar incə alətdir və “onun melodik və ahəngdar səsləri qulağa xoş tə’sir edir, musiqi valehedici tə’əssürat yaradır” (s. 3).

Kamançanın üç, sazin isə beş simi var idi.

Tarla müqayisədə sazin ölçüsü kiçik olmasına baxmayaraq, P.Vostrikovun sözlərinə görə “bu əldəqayırma mandolina çox xoş və incə səslər çıxarıır. Nə qədər burada qeyri-adi pianissimo! Səslərin necə harmoniyası! Necə akkordlar! Melodiya zövqverici, cəzbedici alınır və bu çalğıının ustalığı yox, alətin öz xüsusiyyətidir” (s. 5).

P.Vostrikovun gördüyü zurnanın 9 dəliyindən 8-i üz tərəfdə, biri isə arxa tərəfdə yerləşirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, “balaban” adı Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərində başqa nəfəs alətləri ilə müqayisədə daha az çəkilir. Bunu nəzərə alaraq balabanın orta əsrlərdə Azərbaycanda məhdud yayılması haqqında nəticə çıxarmaq düzgün olmazdı. Mövcud nəfəs musiqi alətləri indinin özündə də respublikanın ayrı-ayrı zonalarında müxtəlif cür adlanır: ney - çoban tütəyi və ya yan tütəyi, balaban – düdük, tütək kimi də tanınır. Təsadüfi deyil ki, P.Vostrikov yuxarıda adı çəkilən məqaləsində müvafiq olaraq 8 və ya 7 çalğı dəliyi olan balabanların şəklini (daha doğrusu silindrik kanalı və aşağıya doğru genişlənən gövdəsi, qamışa taxılan dairəvi lövhəciyi olan sümsü-balabanın) verərək, onları ney adı altında təsvir edir.

Mirzə Sadıq Əsəd oğlu
təkmilləşdiriyi
tarı ilə.
(F.Şuşinskiyin kitabından,
1985)

Mirzə Kazım İrəvani. Rəqqasə.
Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi.

Səslənmə üçün qavalın sağanağına iç tərəfdən gümüş və ya mis lövhəciklər, ya da nazik metal pullar asılırdı. Nağara uclarına keçə sarılmış çubuqla və ya hər iki əllə dəri üzünə vurmaq yolu ilə səsləndirilirdi.

P.Vostrikovun mə'lumatına görə, qoşanağara (o, bu aləti “dəf” adlandırmır) Asiya mənşəlidir; ağacdan və ya gildən hazırlanır. Gövdələrə keçi dərisi çəkilirdi. Onların arasında cingiltili səs almaq üçün bə'zən zəng və ya polad üçbucaq şəklində, yaxud da hər hansı bir metal lövhə yerləşdirilirdi. Çal-ğı zamanı aləti yerə qoyur və ya boyundan asırlılar.

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya ilə əlaqələrin genişlənməsi səbəbindən Azərbaycan şəhərlərində tədricən sağ və sol əl üçün nəzərdə tutulmuş dil və düymənləri olan *şərq qarmonu* yayılmağa başlayır.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu özünəməxsus melodiyalar və müxtəlif musiqi alətləri ilə müşayiət olunan el-oba oyunlarını, mərasimlərini, xalq tamaşalarını qoruyub saxlamışdır. Belə ki, aşiq-ozan sənətinin ən qədim sələflərindən olan el sənətkarı - şamanın əlində *qaval* cingildəyərdi, özlərində şair, müğənni, musiqiçi, rəqqas, dastançı sənətlərini birləşdirən ozanlar həm əmin-amanlıq, həm də müharibə vaxtı *qopuz* və ya *çoğur* səsləndirərdi. Qədim “Sayaçı” mərasimdə *tulum* və ya *tütəklə* müşayiət olunan mahnilarda ev heyvanları təriflənərdi. “Şəbih” tamaşasında *zurna* və *dəfdən* istifadə edilərdi. “Xərarə” məzhəkə oyununda *təbil*, *qaval* və *nağara* çalan oyunçu-mütriblər dəstəsi iştirak edərdi. Rəqqasələr *qaval* və *çəngin* müşayiəti altında öz məharətlərini nümayiş etdirərdilər [134].

Xalq mərasimləri, oyunları və şənlikləri nəzərdən keçirilən dövrdə də geniş yayılmışdı [135]. “Zorxana” idman oyununda nəzarətçi əlində *qumro* (*qumrov*) – boğazı içəriyə tərəf əyilmiş balaca yumru zəngi tutaraq camaatı tamaşaşa çağırırdı. Alət zəngin içindəki xırda metal kürəciklər sayəsində səs çıxarırdı. Bu oyunda *qoşanağara* və *təbildə* (“Sino oyunu”) vurulan və ritmin tempini tədricən sürətləndirən çalğıçı da iştirak edərdi.

“Lotu toyu”nda xanəndə, mütrib və rəqqasə ilə birgə *zurnaçılars* ansamblı da iştirak edirdi. “Laloyunu” və “Maraloyunu” pantomima tamaşaları aşiq və *zurna-çılaların* müşayiəti ilə göstərilirdi. Toyun axırında ifa olunan “Doldurma” oyununda *zurnaçılars* an-samblı çıkış edirdi.

Mərasim şənliklərində *nağaranın*, *dəfin* (“Kosa-kosa”) və *qavalın* (“Yellənti”), “Əlhal” mahnisı ifa olunarkən isə bir tərəfinə keçi, o biri tərəfinə isə canavar dərisi çəkilmiş *nağaranın* səsi eşidilirdi.

“Qaravəlli” oyununun iştirakçısının atributuna *təbil* daxil idi.

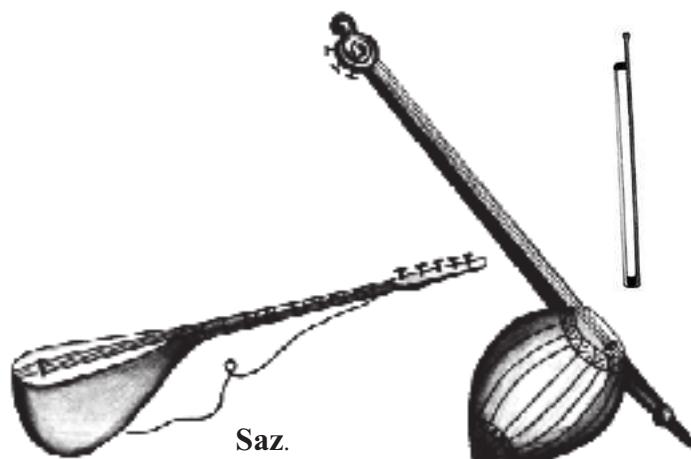
Dəf “Ayı oyunu”nda istifadə olunurdu.

Zəng – misdən, büründən və başqa metallardan hazırlanır və təxminən yumruq boyda, kəsik konus şəklində olurdu. Onun daxili tərəfinə səs hasil etmək üçün dəstəkli dil pərcim edilirdi. Xalq oyunları və tamaşalarında səslənirdi.

Kiçik ölçülü zəng *zinqirov* adlanırdı. Qavalın sağanağından, “Cıdır”

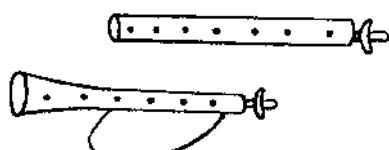

Tar.

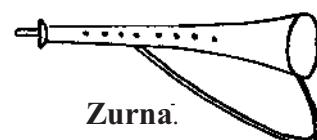

Saz.

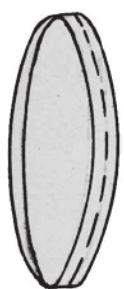
Kamança.

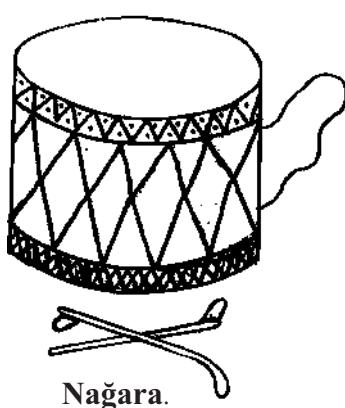
Sümsü-balababanlar.

Zurna.

Qaval.

Nağara.

Qoşanağara.

P.Vorstrikova görə Azərbaycan xalq çalğı alətləri

oyununda atın yüyənindən və həm də “Əyyar”, “Keçəpapaq”, “Kosa-kosa”, “Zorxana”, “Gözbağlıçı” və “Atəşəfruz” xalq oyunlarında çıxış edərkən oyunbazların, mütriblərin boynundan, əllərindən və bel kəmərlərində cingildəyən əşya kimi asılırdı.

Xəlxal qızıl və ya gümüş bilərzik şəklində olurdu və onun üst tərəfinə qumrolar bərkidilirdi. Xəlxal ayağa (topuqa yaxın) taxılırdı və cingiltili səsi ritmi nəzərə çatdırmaq üçün istifadə olunurdu.

Kiçik zəng şəklində olan *cərəs* çox xoş və ince səsə malik idi, rəq-qaslar və təlxəklər istifadə edirdilər.

Mütriblərin rəqsində həm də miniatür sinc şəklində olan *zildən* istifadə edilirdi. Mis kastanyetlər baş və orta barmaqlara qeydirilirdi və rəqs vaxtı bir-birinə vurularaq ritmi vurğulayırdılar.

“Qaşıqoyunu”nu silkələnən özüsəslənən *qaşığek* müşayiət edirdi. Bu, iç tərəfləri üz-üzə iplə bağlanmış iki qaşiq idi və arada qalan boşluğda müxtəlif xırda metal əşyalar salındı. Çox vaxt ifaçı o biri əlində tutduğu mili qaşığekə vururdu və bu yolla yeni səs tembrlərini əldə edilirdi.

Teşt – məişətdə işlənən adı misdən düzəldilmiş və geniş açıq tərəfi olan dayaz tasdır. Qadınlar “a teşti, teşti...” sözləri ilə müşayiət olunan qız-gəlin oyununda ritmi çalmaq üçün istifadə edirdi.

“Halay” xalq oyununda iki *qavalı* səsləndirirdilər. “Tuqay Məlik” oyununda isə qavalda çalınan ritmlər altında mahnı oxuyur və rəqs edirdilər.

Dərvişlərin ovsunlu tamaşalarında *səfəl* – uzunluğu 500 mm olan iki ağaç çubuqdan ibarət alət işlədilirdi. Dəmir ilgəklərin köməyilə bu çubuqlara dəmir halqlar və zingirovlar keçirilmiş iki metal çənbər bərkidilirdi. Çubuqlar çənbərin daxilində yerləşdirilirdi. Cingiltili səslər aləti titrətməklə alınırırdı.

Dərviş tamaşalarında, çox vaxt isə kollektiv mərasim və “Zikir” oyununda halqa və zingirovları olmayan, ancaq bir üzünə dəri dəfə nisbətən enli sağanağı olan çəkilmiş *məzhər*, “Səma” və “Dövran” oyunlarında nəfəs alətləri – *şahnəfir* və *neydən* istifadə edilirdi.

“Toyçalan qız” tamaşasında qız *tar*, *qaval* və başqa alətlərdə çalaraq, məhsul bayramında və ya xalq şənliklərində çıxış edirdi.

Zurnanın səsi “Cıdır”, “Kəndirbaz”, *qavalıñkı* - “Üç bacı”, *nağara*, *zurna* və *sazıñkı* isə “Kosa ilə gəlin” tamaşalarında eşidilərdi. *Tütəyin* müşayiətilə ovçu mahnıları ifa edilirdi.

Meydan tamaşalarını (“Sim pəlvan”, “Kilimarası”) aşığın *sazla* çıxışı müşayiət edirdi. Məsxərə tamaşalarında *zurna*, *balaban* və *qavalın* səsi eşidilirdi.

İlk dövrlərdə qaraçılardan tamaşaları *dəfin* ritmləri altında keçirdi. Sonralar qaraçı qruplarına *balaban* və *zurnada* çalan ifaçılar da daxil oldular. Keçən əsrin birinci yarısında onları artıq *qarmonçu* əvəz etmişdi.

Çalğı alətlərinin xüsusiyyətləri, onların səslənmə vaxtı və yeri, bu və

yaxud digər şəraitləri izah edərkən və ya insanların vəziyyətlərini açıqlanmasında adamların kəlamlarında məharətlə istifadə olunurdu. Onlar, yüzilliklər boyu nəsildən-nəslə ötürülərək müəyyən vaxtdan sonra, xalq poeziyasının – bayatıların:

Əzizim təzənəm var
Sazım var, təzənəm var
Ağlayıbsan dilbərim
Gözündə təzənəm var.

Əzizim neynən alım
Əlifi beynən alım
Küsdürüb yola saldım?
Könlünü neynən alım?

əfsanə və əsatirlərin (“Süleyman və saz”, “Bülbül”, “Harunun qisası”, “Dədə Qorqudun qopuzu”, “Zəngi şütür”, “Tütək qaya” və s.), zərb-məsəllərin (toydan sonra nağara; zurnanın səsi uzaqdan xoş gələr; qız özbaşına qalsa, ya nağaraçıya, ya zurnaçıya gedər; dumbulla gələn zurna ilə gedər; aşığın sazını aldın, ya canını;

Yazı duymayana güldən danışma,
Sazı duymayana eldən danışma),

atalar sözlərinin (əlində üçtelli saz; sazı Piri baba, özü Nuru baba; zinqirovlu dəvəitməz; dumbul görər oynar, mehrab görər ağlar; düdüyə qoydular, çaldılar), tapmacaların:

O nədi ki, yetmiş iki dil bilir?
[Saz]

Ələ alsan ağlayar,
Yerə qoysan kiriyər.
[Kamança]

İki küpə, iki ağaç,
Biri göydə, biri yerdə,
[Qoşanağara]

sanamaların (vur nağara, çıx qırğı) və xalq deyimlərinin (qarğıda oxuyur - tarın qamış pərdələrində alınan səs diapazonuna uyğun tessitura da oxuyan xanəndə haqqında belə deyilir; qarğı bizim yerdə bitər – sümsünü kəngərli çalar) ayrılmaz hissəsini təşkil etmişlər.

Saz, dambur, zurna, balaban, nağara, dəf, dumbul Azərbaycan xal-

qının folklor ırsında ən çox işlədilən çalğı aləti adlarıdır [136]. Bu cəhətdən xalqın gündəlik həyatında təmsil olunan saz və zurna xüsusiş seçilir. Buna görə də çoxlu zərb-məsəllər, atalar sözləri, mahnılar, kəlamlar, əfsanələr və lətifələr məhz bu alətlərə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan MEA-nın Me'marlıq və İncəsənət İnstitutunun arxivində mühafizə olunan C.Baqdadbəyovun "Xatirələri", Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan Ağalar bəy Əliverdibəyovun "Rəsmli musiqi tarixi" və Əlihüseyn Dağlıının "Ozan Qaravəlli"si diqqətəlayiqdir [137].

C.Baqdadbəyovun yazdığını görə Qarabağ toylarında qadınlar kişilərlə birlikdə "Yallı" rəqs edəndə onları *zurnaçılar* (biri dəmkeş idi) və *nağaraçı* müşayiət edirdi. Bəzi anlarda çubuqla çalınan *nağaradan* istifadə olunurdu.

Məhərrəmlik ayına bir neçə gün qalmış məscid tərəfindən təşkil olunmuş *nağaraçı*, *sincəalan* və yaxşı səsi olan ifaçıdan ibarət dəstə qapı-qapı-pı gəzərək gecə məşəlini yandırmaq üçün əski-üskü və piy yiğirdilar.

Islam dinində mistik təlim tərəfdarları olan sufilərin şeyxi əvvəlcə zərb alətində vurulan asta ritmlərin müşayiətilə çıyılınlarını arabir oyndırdı sonra isə sufi rəqsinə keçirdilər.

Dərvişlər muğam əsasında təsniflər oxuyurdular. *Şahnəfir*, *nay*, *dəf* və başqa zərb alətlərində, bəzən isə simli alətlərdə çalırdılar. Uzaq səfərə çıxıldığda, dəriyə bürünərək bir yerdə gecələyəndə, heyvanları ürkütmək üçün gur səslənən şahnəfiri üfləyirdilər.

A.Əliverdibəyovun yarıməsrlilik dövrü əhatə edən (1896-1944-cü illər) əlyazmasında qədim mədəni millətlərin musiqi tarixi, o cümlədən çalğı alətləri, məşhur musiqiçilərin və sazəndə ansambllarının ifaçılıq fəaliyyəti təsvir olunur. Qeyd edilir ki, at çapışmasında – "Cıdira çıxma"da *zurnada* "Koroğlu" mahnısı çalınırdı. Kubar və ə yan məclislərdə çalınan musiqini *tar*, *kamança*, *dəf*, *dairə* və *qoşanağara* (*qoşadümbələk*) müşayiət edirdi. Orta səviyyəli məc-lislərdə aşıqlar çıxış edirdilər. Musiqiçilər dəstəsinə *saz*, *zurna*, *ney* və *dəf* daxil idi.

Ayri qrup təşkil edən qaraçı musiqisi *kamança* və *dairə* ilə ifa olunurdu. Çobanlar isə qamiş *düdükdə* (*tütəkdə*) qoyun sürüsünü idarə edirdilər. Onlar bir yerdə durub "Yaylımı" mahnısını çaldıqda qoyunlar çəmənlərə dağılıb otlayırdılar. Günorta vaxtı "Yığımı" adlanan nəğməni çaldıqda, qoyunlar bir yerə cəm olub, su içməyə gedirdilər. Axşamçağı isə "Qayıtma" nəğməsini çalanda qoyunlar öz "evlərinə" qaydırdılar.

Ə.Dağlıının 1924-1958-ci illərdə qələmə aldığı şəxsi qeydlərini əks etdirən əlyazmasında *tar*, *kamança*, *saz*, *balaban*, *ney*, *zurna*, *kələnay*, *dəf*, *qaval*, *nağara*, *dümbək*, *qarmon*, *dambur*, *çaqanaq*, *ağız-qopuzu* və *burbuğ* (*fıştırıq*) haqqında qiymətli mə'lumatlar verilir.

Sazda tarda olduğu kimi, hələ qədim vaxtlardan xüsusi saz bazarının

mövcud olduğu Tiflisdən gətirilən sarı simin istifadəsi faktı göstərilir. Bu şəhərə sarı simləri Dəməşq və Romadan gətirirdilər. Bunlar tapılmadığı halda, Təbriz ustalarından polad simlər alınırdı.

Qeyd edilir ki, əvvəlki dəyirmi balaban müşlüyü sonralar daha incə səs almaq üçün yastılandırılmışdı və təkmilləşdirilmiş alət artıq “yastı balaban” adlandırılırdı. Əlyazmada verilən sxemdən göründüyü kimi ağız-qopuzun bir qa-rışdan (220 mm) az uzunluğu olurdu və ucları çəngəl kimi irəli çıxmış nal şəklində dəmir çubuqları var idi. Ucların arasında polad dilçək yerləşirdi. Onun bir ucu nala qaynaq edildi, o biri ucu isə qarmaq şəklində qatlanırırdı. Çalğı vaxtı alət ağıza alınırırdı və çəngəlin ucları dişlərlə sıxılırdı. Dilcəyin qıraqa çıxan hissəsi – qarmaq – şəhadət barmağı ilə dərtılaraq titrədirildi. Nəticədə sakit, vibrasiya edən səs alınırırdı. Ağızın artikulyasiyasını dəyiş-məklə bir neçə səs – obertonlar hasil olunurdu, əsas ton isə fasiləsiz səslənir-di. Beləliklə, iki və üçsəsli havaların ifası həmişə burdonla müşayiət olu-nurdur. Bu alət, bir qayda olaraq, bıçaq düzəldən ustalar tərəfindən hazırla-nırırdı.

Kələnayın (kələzurna da adlanırırdı) 700 mm uzunluğu və yeddi çalğı dəliyi olurdu. Onun müşlüyü tütəkdəki kimi idi və kökün tənzimlənməsi üçün ona halqa geydirilirdi. Kələnay bir vaxtlar zurnacı Abbasqulunun əlində səslənərdi. 1908-1913-cü illərdə onunla toylarda çıxış edən məzhəkəçi Lotu Cabbar camaatı güldürmək naminə bu aləti bir-iki dəfə üfürürdü.

Ölçülərinə görə qaval dəfdən böyük idi. Onun membranı üçün balıq dərisi və ya qoyun qarnının üst pərdəsi istifadə olunurdu.

Göstərilir ki, əvvəllər nağaranı çubuqla çalardılar, sonradan rəqsləri müşayiət edərkən artıq hər iki əldən istifadə olunurdu.

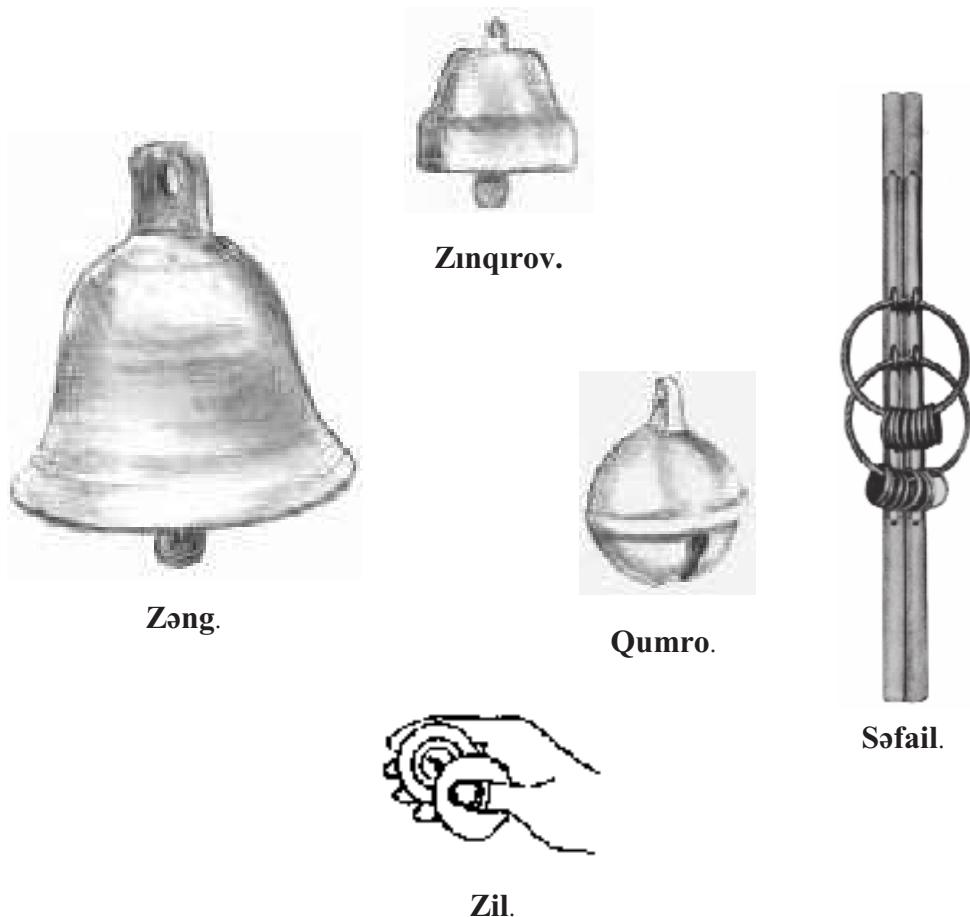
Qeyd edilir ki, axırıncı dəfə dümbəyi Lotu Cabbar gəzdirib. Alət uzunsov nağaraya oxşayırdı, bir tərəfinə dəri çəkilirdi. Bə'zən Lotu Cabbar səhnəyə iki dümbəklə çıxırırdı. O, dümbəkdən “Ərəb” mahnısını oxuyarkən də istifadə edirdi.

Qarmonun Bakıda yayılmasının ehtimal olunan yolu kimi Volqaboyu əyalətlərdə olmuş dənizçilərin Xəzər dənizi ilə gətirilməsi göstərilir.

Ə.Dağlının gördüyü *çaqanağın* ceyran dərisindən dekası var idi. Simlər (əlyazmada verilmiş şəklə əsasən onların sayı üçə çatırdı) heyvanların nazik bağırsağından hazırlanırırdı, kaman üçün isə at quyruğu işlədirildi.

Fıştırıq (burbug) uşaqlar arasında yayılmışdı.

XIX əsrдə və XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş musiqi alətləri haqqında Azərbaycan Dövlət Musiqi Mədəniyyəti, Azərbaycan Tarixi, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı, R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət, C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr, Hüseyn Bozalqanlı adına Aşıq Sənəti, M.İ.Qlinka adına Mərkəzi Musiqi Mədəniyyəti (Moskva), Xalqların Etnoqrafiyası (Sankt-Peterburq) muzeylərində, Sankt-Peterburq Dövlət Elmi-Tədqiqat Teatr, Musiqi və Kinematoqrafiya İnstitutunun

Xalq tamaşa və mərasimlərində istifadə edilən
çalğı alətləri.

Ağız-qopusu.

(Ə.Dağlıının “Ozan Qaravəlli” əlyazmasından)

nəzdində Daimi Musiqi alətləri sərgisində, həmçinin Azərbaycan MEA Mə'marlıq və İncəsənət İnstitutunun Xalq Musiqisinin Tarixi və Nəzəriyyə şö'bəsi və Bakı Musiqi Akademiyasının Azərbaycan Xalq Musiqisi Kabinetində saxlanılan qiymətli kolleksiyalar əsasında fikir yürütmək olar.

Muzey eksponatları arasında XVIII-XIX əslərdə hazırlanmış müxtəlif xalq çalğı alətləri vardır. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafiya fondunda uzunluğu 390 mm və orta hissədə diametri 30 mm-ə çatan *tütək* diqqəti cəlb edir. Onun yuxarı hissəsi tut ağacından, aşağı hissəsi isə qamışdan hazırlanmışdır. 11x3,5 mm ölçüdə fit dəliyi gövdənin üfürmə dəliyi (ölçüsü 11x3 mm-dir) yerləşən yuxarı ucundan 50 mm məsafədə açılmışdır. Səs kanalının diametri 20 mm-dir. Diametri 7,5-8 mm olan 7 çalğı dəliyindən biri arxa tərəfdə yerləşir. Onların arasındaki məsafə 25-29 mm-dir.

Gövdələri müxtəlif formada olan və dulusçu gilindən, dəmirdən və ağacdan hazırlanan *dümbəklər* böyük maraq doğururlar. Onların üst tərəfinə çəpiş dərisi çəkilmiş, alt tərəfi isə açıqdır. Alətlər ciyinə keçirilməsi üçün qayıyla təchiz edilib. Dümbəklərin hündürlüyü: dəmir – 405 mm, gil – 460 mm, ağac – 590 mm-dir. Dekaların diametri – 250 mm, oturacaqlarının diametri isə müvafiq olaraq 145, 165 və 240 mm-dir.

Qələmkarlarda (süfrələrdə) müasir növlərindən fərqli olaraq, təsvir olunan *kamançaların* gövdələri arxadan yastıdır.

Muzeylərdə 3, 4 və hətta 5 simli kamançalar da saxlanılır. 115x110 mm ölçülərində dəri üzü üçsimli kamançanın 250 mm uzunluğunda piramidaşəkilli ucluğu vardır. Dərinliyi və diametri 190 mm olan gövdə ucları aşağı hissədə birləşən çatma taqlar və dekaya yaxın isə eninə dairəvi halqlar şəklində xırda sümüklə inkrustasiya edilmişdir. Qol üst tərəfdən ağ sümüklə işlənmişdir. Qolun gövdəyə birləşdiyi yerə mis halqa taxılıb. Girdə qolun uzunluğu 250 mm, diametri yuxarı hissədə 40, aşağı hissədə isə 25 mm-dir. Uzunluğu 125 mm olan kəllənin yuxarı hissəsi (85 mm) oyma ilə bəzədilmiş ucluqla qurtarır. Alətin ümumi uzunluğu 890 mm-dir.

Dörd simli kamança 1881-ci ildə hazırlanıb. İlk iki ağ sim poladdan, üçüncü və dördüncü simlər isə müvafiq olaraq misdən və büründən düzəldilmişdir. Gövdənin diametri 196 mm, dərinliyi isə 198 mm-dir. Dəri dekanın diametri 122 mm, kəllənin uzunluğu – 292 mm, metal ayaqcığınıninki isə 175 mm-dir. Alətin ümumi uzunluğu 830 mm-dir.

Bessimli kamançanın 175 mm diametri və 195 mm dərinliyi olan gövdəsi vardır. Dekasının diametri 114 mm, qolun və kəllənin uzunluqları müvafiq olaraq 280 və 175 mm-dir. Alətin ümumi uzunluğu 797 mm-ə çatır.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində üzərində “1744, Şuşa” yazısı olan nadir tar saxlanılır. Alətin ümumi uzunluğu 880 mm-dir. Çanağın, qolun və kəllənin uzunluqları uyğun olaraq 305, 425, 150 mm-dir. Böyük çanağın ölçüləri 195x176 mm, kiçik çanağınıninki isə 100x145 mm-dir. Çanağın dərinliyi 170 mm-dir. Böyük xərəyin uzunluğu 75 mm, hündürlüyü isə 23 mm-

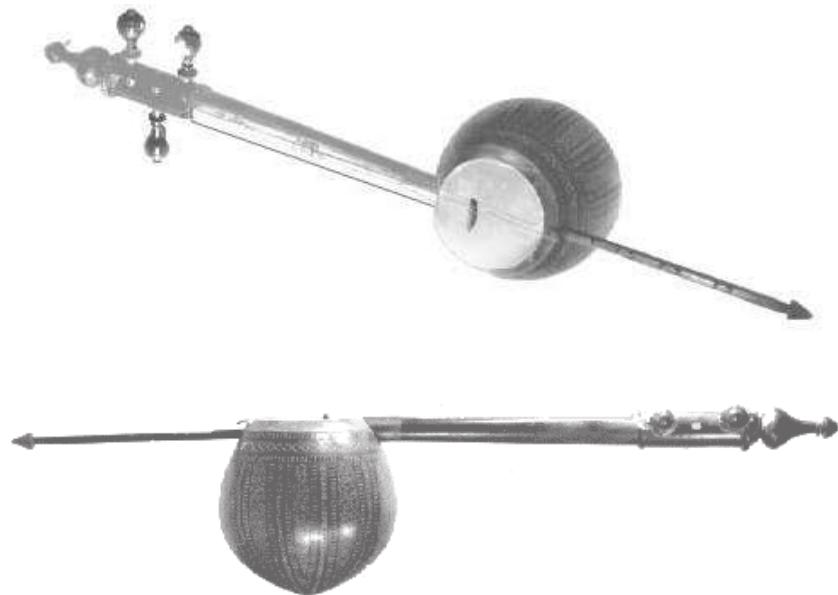
Tütək - XIX əsr nümunəsi.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etnoqrafiya fondu № 4653.

Ağac (a), dəmir (b) və gildən (c) hazırlanmış **dümbəklər**.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu № 4653.

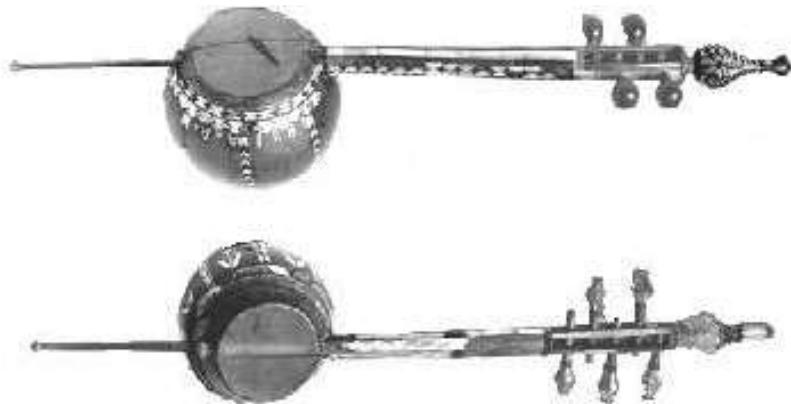

XIX əsr qələmkarları - süfrələri
(fragmənt).
Azərbaycan Tarixi Muzeyi.
Etn. fondu №№ 2617, 4101.

Kamança

R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi.
İnventar № 1252 p.

XIX əsr kamançaları.

Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu №№ 3433, 3552.

dir. Kəlləyə 6 böyük və 3 kiçik aşix taxılıb; sonuncular və 3 böyüyü sonradan əlavə olunub, belə ki, onların xarici görünüşləri o birilərindən fərqlənir. Deməli, qolun üstündəki iki kiçik xərəkçik kiçik aşixlarla eyni vaxtda bərkidilib. Hazırda alətin simlərinin sayı 12-dir. Alətin gövdəsi, qolu və kəllə sədəflə zəngin inkrustasiya edilmişdir.

Digər tar yuxarıda təsvir olunanın formasına görə fərqlənir. Alətin ümumi uzunluğu 1010 mm-dir. Gövdənin uzunluğu 370 mm, eni 200 mm, dərinliyi 190 mm, qolun və kəllənin uzunluğu müvafiq olaraq 510 və 135 mm-dir. Qola 27 pərdə bağlanıb, kəlləyə 6 aşix bərkidilib. Kiçik xərəyin çıxıntısı və qolda əlavə kiçik xərəkçiklər yoxdur. Simlər aşağıdakı ardıcılıqla düzülüb: qoşa ağ, qoşa sarı, ağ və sarı bəm.

Cürə sazin 5 aşixı və 14 pərdəsi vardır (onların bə'zilərinin sonradan əlavə edildiyini də istisna etmək olmaz). Alətin ümumi uzunluğu 690 mm-ə çatır. Gövdə 7 pərcimdən hazırlanıb, eni 114 mm, dərinliyi isə 120 mm-dir. Kəllənin uzunluğu 127 mm-dir. Dekanın rezonator dölləkləri yoxdur. 5 simdən ancaq biri qalmışdır. Xərəyin üst hissəsindəki kəsiklərə görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, kənar simlər cüt-cüt bağlanırdı. Sazın XVIII əsrə aid olmasını ehtimal etmək olar.

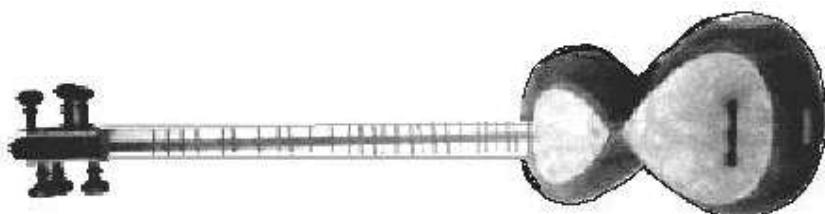
Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, alim və filosof Mirzə Fətəli Axundova məxsus *tütək, balaban* (Azərbaycan Tarixi Muzeyi), *tar, saz* və *qaval* (Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi) böyük maraq doğurur.

Ümumi uzunluğu 885 mm olan tarın çanağı iki hissədən quraşdırılıb (indiki dövrdə belə tarlara çox nadir hallarda rast gəlmək olur). Onun uzunluğu 195 mm, dərinliyi 170 mm-dir. Dekaların ölçüləri: böyük çanağda – 174x165 mm, kiçik çanağda – 100x37 mm-dir. Müasir tarlarla müqayisədə daha iri kəlləsi (ölçüləri 150x105 mm-dir), 6 böyük və bir kiçik aşixı vardır. Gövdədən 110 mm-lik məsafədə, 15-ci pərdədən sonra qolun üstündə cingənə simlər üçün kiçik xərəkçik bərkidilib. Qolda 19 pərdə qalmışdır. Böyük və kiçik xərəklər arasındaki məsafə 645 mm-dir. Uzunluğu 75 mm və hündürlüyü 18 mm (çıxıntıları da nəzərə alınmaqla 25 mm) olan böyük xərəyin müasir növlərdən fərqli formasıdır. Çanaq və qol romb və üçbucaq şəkilli sədəf naxışlarla bəzədilib. Qeydiyyat kitabındaki yazında göstərilir ki, bu tarı M.F.Axundova məşhur müğənni Mirzə Səttar (1820-ci ildə anadan olub, 1845-ci ildən Tiflisdə yaşayıb) bağışlayıb. Taxta qılafda saxlanan saz çox böyük zövqlə hazırlanıb və sazin cürə növünə aiddir. Alətin uzunluğu 530 mm, gövdəsinin eni 112 mm, dərinliyi isə 100 mm-dir. Tut ağacından düzədilmiş gövdə səkkiz pərcimdən qu-raşdırılıb. Sazın 4 simi və 12 pərdəsi vardır. Aşixlar sümük dəndir. Ölçüləri 30x6 mm olan xərək fiqurludur.

Qamış tütəyin uzunluğu 230 mm-dir. Gövdəsinin xarici diametri 17 mm, daxili diametri isə 13 mm-dir. Gövdənin üst tərəfində bir-birindən 18-20 mm məsafədə diametrləri 7,5 mm olan altı çalğı dəliyi vardır. Alt tərəfində isə bir dəlik açılmışdır. Aşağı ucu bir az yonulub. Gövdənin yuxarı

1744-cü ildə hazırlanmış **tar**.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu № 4379.

Tar.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu № 5150.

Cürə saz - XVIII əsr nümunəsi.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu № 4011.

hissəsində ölçüləri 7x5 mm olan fit dəliyi yerləşir. Üfürülmə yeri ölçüləri 9x2 mm olan yarımdairə əmələ gətirir. Balabandan ancaq uzunluğu 198 mm-ə çatan və üzərində dairəvi qanovlar açılmış ağac gövdə hissəsi qalmışdır. Onun xarici diametri 16 mm, səs kanalının diametri isə 8 mm-dir. Müştüyün taxıldıği kəllə hissəsi fiqurlu düzəldilmişdir. Onun xarici diametri 20 mm, daxili diametri isə 12 mm-dir. Gövdənin üst tərəfində aralarında 20, 20, 22, 23, 24 mm məsafə olan altı çalğı dəliyi yerləşir, alt çalğı dəliyi isə yoxdur. Qavalın sağanağının diametri 470 mm-ə, eni 55 mm-ə, qalınlığı isə 8 mm-ə bərabərdir. Alət sümüklə inkrustasiya edilmişdir. Bir tərəfinə balıq dərisi çəkilmişdir. Daxili tərəfdən diametri 20 mm və hündürlüyü 12 mm olan 11 qumro, həmçinin 73 ədəd çox da böyük olmayan (15 mm diametrlı) dairəvi mis lövhəcik – pul asılmışdır. Müxtəlif səslərin alınması üçün qumronun içində xırda daşlar salınmışdır.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafiya fondunda 1878-ci ildə hazırlanmış *santur* saxlanılır. Zahiri görünüşünə görə, böyük və kiçik əsaslarının uzunluğu 720 və 255 mm, eni 350 mm və hündürlüyü 60 mm olan trapesiyaşəkilli qutunu xatırladır. Ağac dekanın üzərində rezonator dəlikləri açılmışdır. Metal simlər (onların ümumi sayı 96-ya çatır) dekanın üstündən keçərək bir ucları millərə, o biri ucları isə aşixlara bağlanır. Simlər üçxorludur və yerlərini dəyişə bilən xərəklərə sıxlıdır.

Həmin fondda aşağıdan kəsik konus formasında armudvari gövdəsi, uzun qolu və tardakına oxşar kəlləyə malik *çoğur* saxlanılır. Çoğurun ümumi uzunluğu 910 mm-dir. Ölçüləri 360x240x150 mm olan gövdəsi (aşağı hissədə eni 90 mm-dir) tut ağacından hazırlanmış altı pərçimdən quraşdırılmışdır. Möhkəmlik üçün üst pərçimlər qıraqlarından gövdəyə nazik taxta haşıyə ilə bərkidilib. Gövdənin arxa hissəsində ölçüləri 45x40 mm olan aşağıya doğru sivri uclu xərək yerləşir. Şam ağacından hazırlanmış dekasında kiçik rezonator dəlikləri açılmışdır. Belə dəliklər gövdənin yan tərəflərində də (hər yanda altı dəlik) vardır. Qoz ağacından olan inkrustasiya edilmiş qola (uzunluğu 445 mm, eni 25-35 mm, hündürlüyü 25-30 mm-dir) 22 pərdə bağlanıb. Bunların bə`ziləri qırılıb, ancaq izləri qolda yaxşı görünür. Tut ağacından düzəldilmiş kəllənin ölçüləri 105x90x27 mm-dir. Onun ortasında diametri 25 mm və qıraqları diş-diş olan dairəvi dəlik açılmışdır. Aşixlar üçün nəzərdə tutulmuş 6 və qolun yan tərəfində onuncu pərdənin tuşundakı bir dəliyə (ona sonralar ağac payacıq salınmışdır) görə demək olar ki, alətin 7 simi olmuşdur.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafiya fondunda yeganə *kəman* qorunur. Onun uzunluğu 400 mm, eni 150 mm və dərinliyi 100 mm-dir. Gövdəsi aşağı hissədə dəyirmidir, yanlarında isə dərin oyuqlar vardır. Yuxarı dekasının üstündə 5 kiçik rezonator dəliyi açılıb. Alətin qısa (140 mm) qolu yuxarıya doğru daralır və uzunluğu 210 mm, eni 50 mm olan, skripka formalı burumlu kəlləyə keçir. Ona iki cərgə eninə istiqamətdə aşixlar taxi-

Tar.

Qaval.

Cürə saz
və onun qilafı.

Tütək.

Balaban.

Mirzə Fətəli Axundova məxsus çalğı alətləri.

Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. İnv. № 1680, 1695, 1678.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu № 4274, 4273.

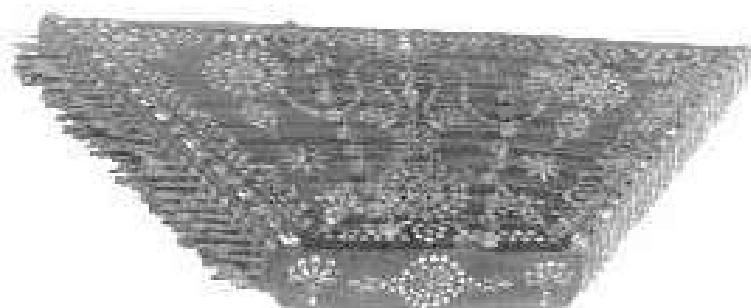
lib. Qolun üstündə dekaya tərəf uzanan ensiz uzununa kəsiyi və iki kiçik gir-də dəliyi olan taxta üzlük yerləşir. Kəmanın ümumi uzunluğu 765 mm-dir. Alətin simlərindən heç biri qalmayıb, ancaq aşıqların sayına görə demək olar ki, kəmanın səkkiz simi olmuşdur. Dörd melodik sim qrifin üstündən keçərək yuxarı cərgə aşıxlara bağlanırdı, dörd rezonans simi isə üzlüyün altı ilə keçərək alt cərgədəki aşıxlara birləşdirilirdi. Melodik simlər uzunluğu 45 mm olan düzbucaqlı şəklində hündür (25 mm) xərəkdən keçirdi və aşağı ucları uzunluğu 115 mm və eni 32 mm olan taxta zolaq şəkilli fiqurlu sim-saxlayana bağlanırdı. Rezonans simlərin aşağı ucları isə xərəyin daxili kəsi-yindən keçərək, simsaxlayanın altındakı lövhənin qarmaqlarına bərkidilirdi. Simsaxlayan ilgək şəklində qalın simin köməyilə gövdənin arxa hissəsindəki balaca ayaqcığa birləşdirilib. Alətin kamanı qalmayıb.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqəfiya fondunda Şəki rayonunda tapılmış, E.Kempferin təsvir etdiyi panduraya oxşar kifayət qədər “müəmmalı” bir alət saxlanılır. Alətin qısa qolu və 8 ağaç pərçimdən ibarət mürəkkəb formalı dərin gövdəsi vardır. Alətin ağaç dekasının yuxarı hissəsində və gövdənin ortasında arxa tərəfdən rezonator dəlikləri açılmışdır. Kəlləyə keçən qolun üzərinə bərkidilən üzlüyün aşağı hissəsi gövdəyə doğru uzanır. Kəllənin və qolun birləşdiyi yerdə yuxarı xərək yerləşir. Kəlləyə yan tərəfdən iki cüt aşix taxılıb. Alət üç sarılmış metal simlə təchiz olunub. Simlərin biri yoxdur. Buna dörd aşixin olması dəlalət edir. Simlər hündür xərəyə dirənir və aşağı ucları dəmir simsaxlayana bərkidilmişdir. Hündür xərəyin olmasını və qolun qabarıq formasını nəzərə alsaq hesab etmək olar ki, çalğı zamanı kamandan istifadə edirdilər. Gövdənin uzunluğu 395 mm, eni 255 mm, dərinliyi isə 220 mm-dir. Qolun uzunluğu 185 mm, kəlləninki isə 290 mm-dir. Alətin ümumi uzunluğu 870 mm-ə çatır.

Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılan *neyin* qamış gövdəsi oyma ornamenti ilə bəzədilmişdir. Altı yerdən dəri ilə sarınıb. Alətin uzunluğu 453 mm-dir. Gövdənin xarici diametri üfürülmə yerində 21 mm, daxili diametri 16 mm, əks ucunda isə müvafiq olaraq 16 və 13 mm təşkil edir, yəni, gövdə aşağıya getdikcə daralır. Gövdənin aşağı hissəsində bir-birindən 20, 23, 28, 35 mm aralı beş çalğı dəliyi, arxa tərəfdən isə üz-dəkindən 40 mm yuxarı bir dəlik açılıb. Üfürmə yeri azca yonulmuşdur.

Gəncə şəhərinin Ölküşünəslıq Muzeyinin kolleksiyasına daxil olan *tütəyin* uzunluğu 352 mm, gövdəsinin diametri 23 mm-dir. Səkkiz çalğı dəliyi (8-9 diametrlı) ilə təchiz olunmuşdur (biri arxa tərəfdədir). Səs kanalının diametri 10 mm-dir. Çalğı dəlikləri arasındaki məsafə 23-24 mm-dir. Qamış *neyin* uzunluğu 345 mm-dir, xarici və daxili diametri müvafiq olaraq 14 və 8 mm təşkil edir. Səs kanalının diametri 8 mm-dir. Gövdənin aşağısında, üz tərəfdə 6 çalğı dəliyi, biri isə arxa, alətin baş tərəfinə yaxın yerləşir.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində iki *balaban* saxlanılır. Onlardan birinin ümumi uzunluğu 390 mm-ə çatır, gövdəsinin uzunluğu isə 301 mm-dir.

Santur.

Çoğur.

Keman.

Kamanla çalınan alət.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondununda
saxlanılan çalğı alətləri.
(№№ 4010, 4012, 1498)

Gövdənin diametri 17 mm, səs kanalının diametri isə 7 mm-dir. Gövdənin üz tərəfində 8 çalğı dəliyi yerləşir (onların arasındaki məsafə 27, 28 və 32 mm-dir), arxa tərəfdəki isə alətin baş hissəsinə yaxın, birinci və ikinci üz dəliklərinin arasında açılmışdır.

İkinci balabanın ümumi uzunluğu 390 mm-dir. Gövdənin uzunluğu 303 mm, diametri 17 mm təşkil edir, səs kanalının diametri 11 mm-dir. Müştüyün uzunluğu 105 mm-ə çatır, eni 20 mm-dir. Gövdədəki səs dəliklərinin sayı 9-dur, onlardan biri arxada yerləşir. 7 mm diametrlı üz çalğı dəliklərinin aralarındaki məsafə 21, 23, 26-28 mm hündüdündə dəyişir.

Tıxacla (maşa) birlikdə *zurna* gövdəsinin uzunluğu 298 mm, diametri 13 mm, gen ağzının diametri – 57 mm, səs kanalının diametri – 12 mm-dir. 7 mm diametrlı dəliklərin sayı 9-dur. Onlardan 8-i gövdənin üst tərəfində (ənəşağıdakı aləti nizamlamaq üçündür), biri isə arxada yerləşir. Üz dəliklərin aralarındaki məsafə 23-25 mm təşkil edir. Müştüyün maşanın (bü-rüncdən) başlığı ilə bir yerdə uzunluğu 75 mm-dir.

Azərbaycan Tarix Muzeyində qorunan *qavalın* sədəf və sümüklə inkrustasiya edilmiş dairəvi sağanağının diametri 385 mm, eni isə 50 mm-dir. İçəri tərəfdən 44 mis və bürünc halqa asılıb.

Nağaranın hündürlüyü 280 mm və diametri 350 mm-dir. Ağac gövdənin hər iki açıq tərəfinə dəmir çəmbərə tikilmiş dəri deka çəkilib. Yeddi yerdən onlar bir-birinə keçirilən iplə dərtilib. Gövdədə dörd yerdə rezonator dəlikləri açılıb.

Qoşanağaranın XVIII əsrə duluşçu gilindən hazırlandığı güman olunur. Alətin gövdəsinin hündürlüyü 215 mm, ən geniş yerdə eni 210 mm, dekasının diametri 135 mm, oturacağının diametri isə 90 mm-dir. Kiçik gövdənin müvafiq hissələrinin ölçüləri 212, 82, 115, 72 mm təşkil edir. Gövdələrin oturacaqlarında dəliklər açılıb. Hər iki dəri üz bir-birinə keçirilmiş nazik iplərin köməyiylə tarım çəkilmişdir.

Qoşanağaranın digər növünün hazırlanma tarixi təxminən XIX əsrə aid edilir. Alət bir-birinə bağlanmış, bişmiş gildən düzəldilmiş və qırmızı rəngə boyanmış iki küpədən ibarətdir. Böyük küpənin hündürlüyü və eni 225 mm-dir. Onun açıq üst hissəsinin diametri 135 mm, aşağı hissəsinin diametri isə 87 mm-dir. Kiçik küpənin hündürlüyü 220 mm-ə, eni 155 mm-ə, dekasının diametri 76 mm-ə, oturacağının diametri isə 71 mm-ə çatır. Küpələrin oturacaqlarında dəliklər açılıb. Dəri üzlər küpələrin ağızlarına dəri qayıشا tarım çəkilmişdir. Çalmaq üçün ucları itilənmiş ağac çubuqların uzunluqları 235 və 230 mm təşkil edir. *Dairədən* ancaq ağac sağanaq və ona bərkidilmiş 51 metal halqa və 4 qumro asılmış metal ilgəklər qalmışdır. Sağanağın diametri 480 mm, eni isə 55 mm-dir.

Azərbaycanın qədim çalğı alətləri Cəfər Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyində də zəngin təmsil olunub. Onların arasında inkrustasiya edilmiş, uzunluğu 300-330 mm, dərinliyi 170-180 mm və nisbətən ki-

Ney.

R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyi.
Inv. № 1148/453.

Tütək.

Gəncə Ölkəşünaslıq Muzeyi.

Balabanlar və zurna.

Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu №№ 4651, 568, 4652.

Qaval.

Nağara.

Qoşanağaralar.

Dairə.

Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında
XIX əsrin sonuna aid çalğı alətləri.
Etn. fondu №№ 4649, 4013, 130, 4702, 4378.

çik dekaları olan iri gövdəli 5-6 simli *tarlar* daha diqqətəlayiqdir.

Kamança iki növlə təmsil olunub. Ümumi uzunluğu 750 mm olan dörd simli kamançanın gövdəsi kürəvari şəkildədir və 24 ağaç pərçimdən quraşdırılıb. Üçsimli kamançanın gövdəsinin altı yastıdır. Alətin ümumi uzunluğu 880 mm, ucluğununki isə 200 mm-dir.

Ölçülmüş iki *sazın* uzunluğu 890 və 755 mm-ə çatır, 350 mm və 300 mm uzunlığında, 140 mm və 160 mm dərinliyində 9 pərçimdən hazırlanmış gövdələri vardır. Simlərin sayı 4, pərdələrin sayı isə müvafiq olaraq 13 və 12-dir.

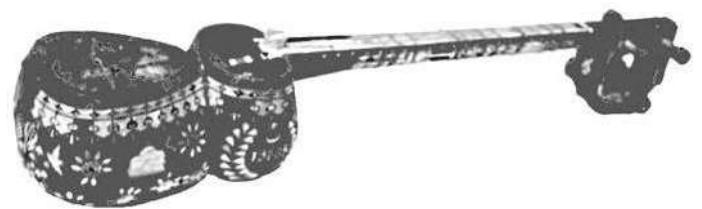
Damburların ümumi uzunluqları 860, 890, 940 və 990 mm təşkil edir. Onların kəllələri və aşağı hissələri müxtəlif formadadır (düzdən tutmuş üçdişliyə qədər). Alətlərdən biri bütöv ağaç parçasından hazırlanıb. Uzunluğu 510-590 mm olan çalovşəkilli gövdələrinin üst hissəsinə qalınlığı 2 mm olan ağaç deka yapışdırılıb. Damburlardan birində deka gövdənin aşağı hissəsində yerləşir. Gövdənin üz və yan tərəflərində 12-27 rezonator dəliyi açılmışdır. Nəzərdən keçirilmiş damburların iki simi və qolun üstündə bərkidilmiş və ağacdn hazırlanmış 5 pərdəsi vardır.

Muzey eksponatları içərisində bu günə qədər qorunub saxlanılmış *çaqanaq* xüsusi maraq doğurur. Alətin ümumi uzunluğu 835 mm-ə çatır. Onun orta hissədə azca yoğunlaşan qolunun uzunluğu 280 mm-dir, aşağı hissədə eni 35 mm-ə, yuxarıda 30 mm-ə, ortada isə 38 mm-ə çatır. Eninə istiqamətdə qol bir qədər yastılaşdırılmışdır. Aşağıya doğru tədricən nazikləşən 365 mm uzunluqda kvadrat şəkilli ağaç mil (15x10 mm ölçüdə kəsiyə malikdir) qolun aşağı ucuna bərkidilmişdir. O gövdənin yan tərəfindəki dəlikdən keçir və çalğı zamanı dayaq rolunu oynayan 70 mm ucluq formasında xaricə çıxır. Zahiri görünüşcə gövdə 290x300 mm ölçüyə və 55 mm hündürlüyü malik xəlbiri xatırladır. O hər iki tərəfdən ensiz dəmir çənbərə bərkidilmiş heyvan qovuğundan hazırlanmış membran ilə örtülmüşdür. Üst dəridə 40 mm diametrli dairəvi rezonator dəlikləri açılmışdır. Çaqanağın kəllə hissəsində diametri 20 mm və uzunluğu 30 mm olan üç aşıx (biri yoxdur) yerləşdirilmişdir.

Nəfəs alətləri içərisində eyni ölçü və quruluşda “*qoşazurna*” adlanan iki *zurna* nəzəri cəlb edir. *Zil zurna* adı zurnalardan boru ağızının kiçik olması ilə (diametri 52 mm-dir) fərqlənir, *balabanın* 380 mm uzunluqda 9 çalğı dəliyi (biri arxadadır) vardır.

Misdən hazırlanmış *tütəyin* ümumi uzunluğu 380 mm-ə bərabərdir. Aşağı yarısında üst tərəfdə nisbətən kiçik (5,5 mm) diametrə malik 8 çalğı dəliyi vardır, arxa tərəfdə isə birinci və ikinci üst dəliklər arası tuşunda bir dəlik yerləşir. Fit dəliyi oturacağı 8 mm və hündürlüyü 10 mm olan üçbucaq formasındadır.

Nağaranın ağaç gövdəsi 235 mm hündürlüyü və 25 mm qalınlığa malikdir. Yan tərəfində rezonator dəliyi açılmışdır. Gövdənin açıq tərəfinə

Tarlar.

Kamancılar.

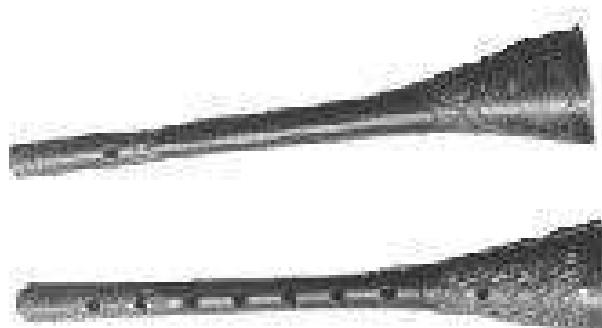

Çaqanaq.

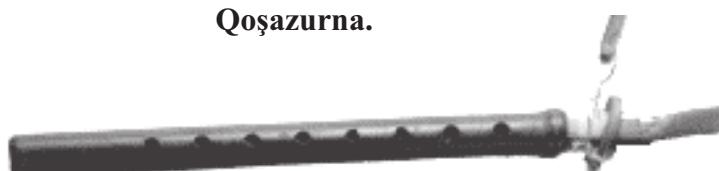

Dambur.

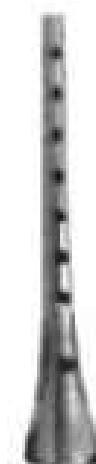
Cəfər Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyi
kolleksiyasında çalğı alətləri.
Inv. №№ 2449, 3432, 3433.

Qoşazurna.

Balaban

Zil zurna.

Tütək.

Nağara.

Cəfər Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyi kolleksiyasında
çalğı alətləri. İnv. №№ 3443, 3444, 3442, 3445, 2495.

bir-birinə sarınan iplərlə dərtilan qoyun dərisindən üz çəkilmişdir. Ona alətin hündürlüyüünə bərabər uzunluqda çubuqla vurulur.

Gövdələri qayışla bir-birinə bərkidilmiş adı növündən fərqli olaraq, qoşanağaranın gövdələrinin yuxarı hissələri bilavasitə bir-birinə dirənir.

“SSRİ xalqlarının musiqi alətləri atlası”nda (M., 1975) Sankt-Peterburq Dövlət Teatr, Musiqi və Kinematoqrafiya İnstitutu və M.Qlinka adına mərkəzi dövlət musiqi mədəniyyəti muzeyinin (Moskva) kolleksiyalarına daxil olan Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin şəkilləri və təsviri verilmişdir [138].

Bu kolleksiyaya daxil olan milli ornamentlərlə bəzədilmiş *tarin* çanağı içərisi oyulmuş iki hissədən hazırlanmışdır. Müasir nümunələrlə müqayisədə o daha qabarıq formaya malikdir. Alətin fiqurlu kəlləsinə 5 aşix bərkidilib (onlardan biri yoxdur). Alətin qolunda 16 pərdə qalıb.

Nümayiş olunan iki *kamança* üçsimlidir. Onlardan birinə sonralar dördüncü sim əlavə olunmuşdur (bunu aşixlardan birinin digərlərindən xərici görünüşə fərqlənməsi göstərir). Onların kürəyəbənzər çanaqları və uzun ucluqları vardır, zən-gin naxışlarla bəzədilmişlər.

Sazlar üç müxtəlif formada təmsil olunmuşlar: 4, 6 və 8 simli (bu alətlərin kəlləsindəki aşixların sayı ilə müəyyən edilir). Başqları ilə müqayisədə dörd simli sazin gövdəsi daha dərindir. Qoluna 10-15 bağırsaq pərdə bağlanmışdır. Deka və qol sədəf naxışlarla bəzədilmişlər.

Üç *tütəyin* gövdələri müxtəlif formalara malikdir. Onlardan biri nizamlayıcı qapaqla təchiz olunmuşdur. Gövdələrin üz tərəfində 6-7, arxa tərəfində isə bir çalğı dəliyi var.

Balaban müasir növündən fərqlənmir və üzərində 9 çalğı dəliyi var (bir dəlik alt tərəfdədir). Eyni sözləri *zurnaya* da aid etmək olar.

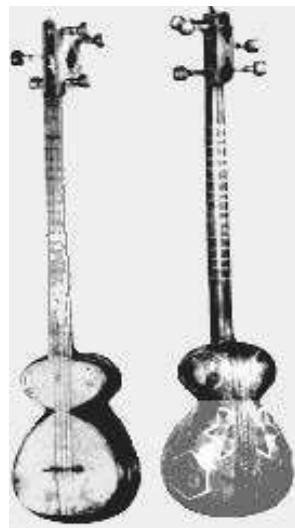
Təqdim olunmuş iki *qoşanağaranın* bişmiş gildən düzəldilmiş gövdələri zahiri görünüşü ilə bir-birindən fərqlənirlər.

Qavalın sağanağının içəri tərəfinə bir-birinə yaxın metal halqlar bərkidilmişdir, üz tərəfi isə sədəf və sümük naxışlarla bəzədilmişdir.

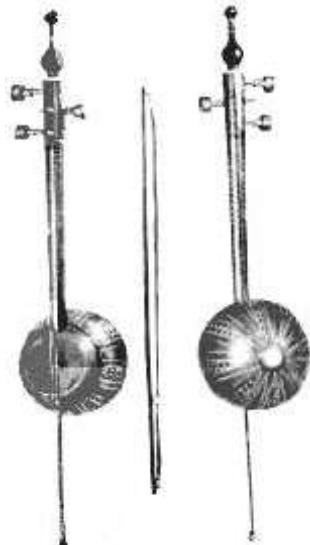
Nağaranın taxta gövdəsində kvadrat formalı rezonator dəliyi açılmışdır. Gövdənin hər iki tərəfinə çəkilmiş membran dana dərisindən hazırlanmışdır. Alət bir toxmağın zərbəsi ilə çalınır.

Davulun (“Atlas”da nağara adı ilə təsvir edilir) gövdəsinin diametri hündürlüyündən böyükdür. Alət qarmaq şəklində əyilmiş ucluqları olan iki çubuqla təchiz edilmişdir.

Respublika muzeylərində tanınmış xanəndə, aşiq, tarzən, şair, yazıçı, muğam ifaçıları və dövlət xadimlərinə məxsus çalğı alətləri saxlanılır. Onların arasında Aşıq Molla Cümənin uzunluğu 650 mm, üzərində rezonator dəliklərli və gövdəsinin eni və dərinliyi 128 mm olan *cürə sazin* qeyd etmək olar. Gövdəsi yeddi dilim taxtadan ibarətdir. Alətin dörd simi var (bir sim və bir aşix yoxdur). Qolun üzərində 7-8 yerdə bağlanmış pərdələrin izləri qalıb.

Tar.

Kamança.

Kamança.

Sazlar.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri.

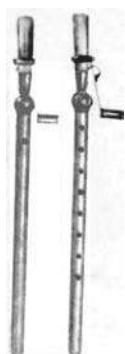
“SSRİ xalqlarının musiqi alətləri atlasi”ndan (1975), şək. 384-389.

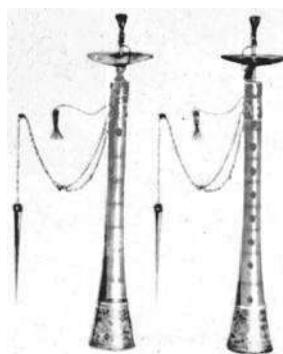
Tütəklər.

Qoşanağaralar.

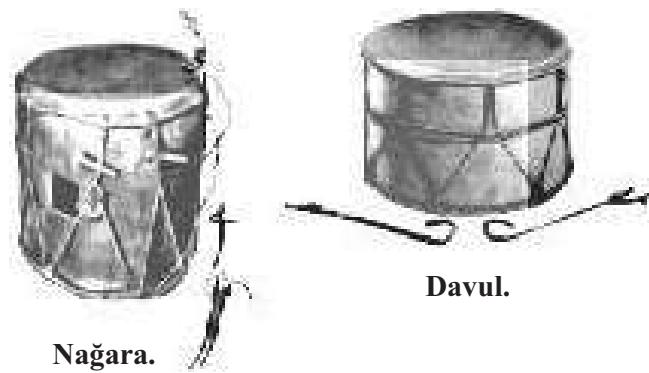
Balaban.

Zurna.

Qaval.

Davul.

Nağara.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri.

“SSRİ xalqlarının musiqi alətləri atlasi”ndan (1975),
şək. 379-383, 390-394.

Aşıq Hüseyin Bozalqanının (1860-1941) səkkizsimli *sazının* uzunluğu 900 mm-dir, 10 pərdəsi var (ikisi olmasa da, izləri qalıb). Gövdə 7 ağaç dilimindən quraşdırılmışdır. Onun uzunluğu 360 mm, eni 185 mm, dərinliyi isə 140 mm-dir. Deka üzərində 11 rezonator dəliyi açılmışdır. 370 mm uzunlığında qolun içi boşdur. Bu sazi 1886-cı ildə aşığın qardaşı tut ağaçından hazırlanmışdır.

1938-ci ildə xalq şairi Səməd Vurguna (1906-1956) bağışlanmış doqquzsimalı *sazın* ümumi uzunluğu 1001 mm-dir. Alətin gövdəsi 10 dilim-dən hazırlanıb, dərinliyi 194 mm-ə çatır. Pərdələrin sayı 13-dür. Xərəyin uzunluğu 58 mm, hündürlüyü 9 mm-dir. 190 mm uzunluğunda, 30-35 mm enə və 27 mm hündürlüyü malik kəllənin yuxarı tərəfində 5, yan tərəfində isə 4 aşıx yerləşdirilmişdir.

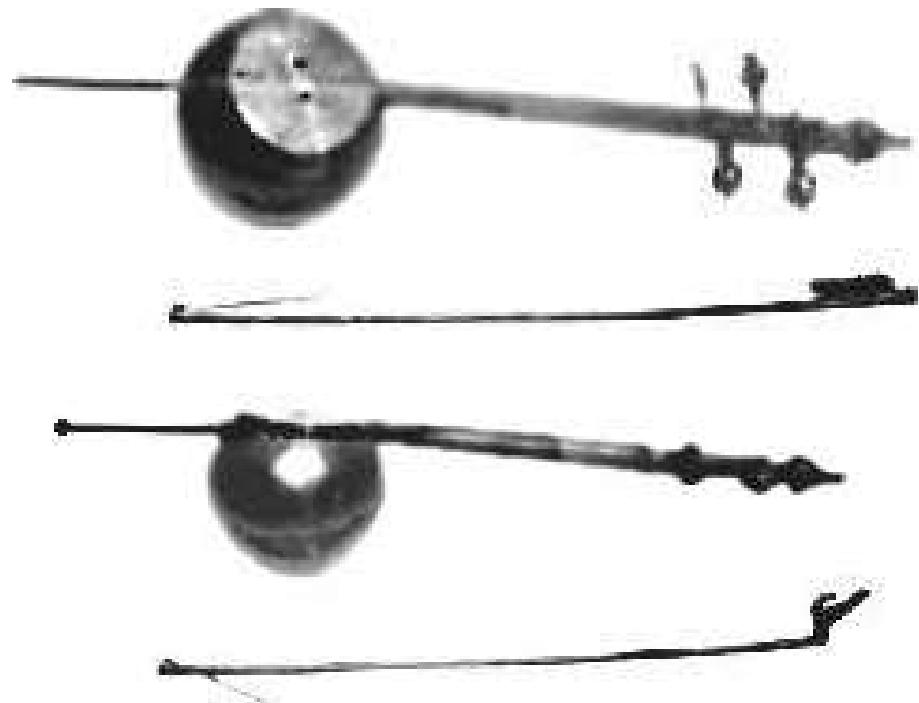
Məşədi Süleyman Mənsurovun (1872-1955) 820 mm uzunlığında olan *tari* XIX əsrin ikinci yarısının “yadigarıdır”. 11 simi, 22 pərdəsi var. Alətin çanağının uzunluğu 300 mm, dərinliyi isə 145 mm-dir. Tut ağaçından hazırlanmışdır. Büyük çanaqda dekanın ölçüləri 180x136 mm, kiçikdə isə 102x126 mm-dir. Simlər aşağıdakı qaydada yerləşdirilmişdir: qoşa ağı, qoşa sari, ağı, sarılmış sari, sarılmış qırmızı və iki cüt zəng.

Dövlət xadimi, yazıçı və publisist Nəriman Nərimanova (1870-1925) bağışlanılmış *tar* 890 mm uzunluğundadır. Gövdə iki yarım hissədən yığılmışdır. Onun uzunluğu 305 mm, dərinliyi 150 mm-dir. Qolun uzunluğu 410 mm, eni 35-45 mm, kəllənin uzunluğu 132 mm (yuxarı hissədəki bəzəkli taxma ilə 145 mm), hündürlüyü 120 mm-dir. Dekaların ölçüləri: böyük çanaqda 180x140 mm, kiçikdə - 95x130 mm-ə bərabərdir. Kəllədə 6 böyük və 3 kiçik aşıx yerləşdirilmişdir.

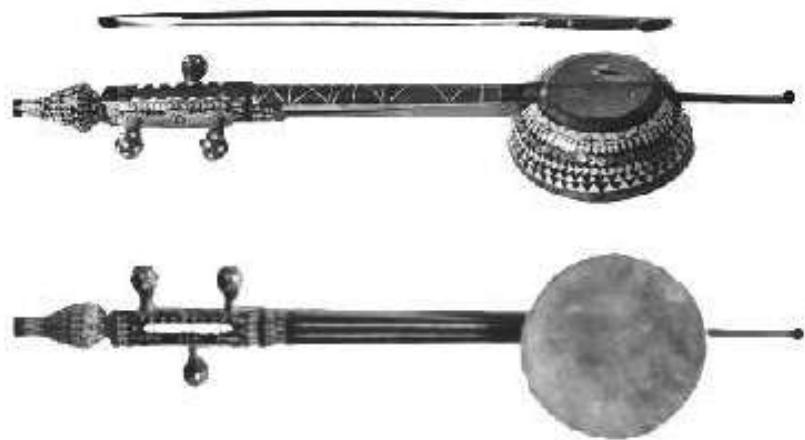
Görkəmli şair Mikayıł Müşfiqə (1908-1939) məxsus *tarın* kəlləsində 9 aşıx yerləşdirilmişdir. Müasir tarlardan fərqli olaraq, kiçik aşıxlardan biri eks tərəfdə bərkidilib. Alətin ümumi uzunluğu 850 mm-ə çatır. Çanağının uzunluğu 296 mm, eni 170 mm, dərinliyi 146 mm-dir. Qolunun uzunluğu 427 mm, eni 30-43 mm, hündürlüyü 35-45 mm-dir. Büyük çanağın dekası 180x140 mm, kiçik çanağınca isə 95x125 mm ölçüdədir.

Görkəmli dramaturq Cəfər Cabbarlının (1899-1934) aktyor Süleyman Tağızadəyə (1905-1960) hədiyyə etdiyi *tar* isə nisbətən kiçik ölçüsü ilə fərqlənir. Alətin ümumi uzunluğu 845 mm-dir. Çanağın uzunluğu 290 mm, eni 160 mm və dərinliyi 150 mm təşkil edir. Büyük çanaqda dekanın ölçüsü 180x145 mm, kiçikdə isə 100x130 mm-dir. Qolunun və kəllənin uzunluğu müvafiq olaraq 425 və 125 mm-ə bərabərdir. Qola 22 pərdə bağlanmışdır.

Yazıçı, jurnalist, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin *kamançasının* əvvəlcə üç simi olmuşdur. Sonradan alətə dördüncü sim əlavə edilmişdir. Bunu aşıxlardan birinin xarici görünüşünün fərqli olması göstərir. Alətin ümumi uzunluğu 830 mm-dir. Gövdəsinin dərinliyi və diametri 185 mm-ə, dekasının diametri 120 mm-ə, qolunun uzunluğu 290 mm, kəl-

Cəlil Məmmədquluzadənin **kamançası**.
Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Etn. fondu № 1626.

Zülfüqar Hacıbəyovun **kamançası**.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu № 1504.

ləninki 235 mm, metal milin isə 160 mm-dir. Kamanın uzunluğu 643 mm-ə çatır. Görkəmli bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyovun (1884-1950) üçsimli *kamançasının* uzunluğu 780, gövdəsinin diametri isə 200 mm-dir. Gövdənin üz hissəsi kimi aşağı tərəfi də yastıdır və üzərinə dəri çəkilib. Gövdənin hündürlüyü 62 mm, dekanın diametri isə 97 mm-dir.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində Zülfüqar Hacıbəyovun müasir növdən fərqlənməyən *tari* da nümayiş etdirilir.

Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus qamışdan hazırlanmış *tütəyin* uzunluğu 330 mm-ə, gövdəsinin diametri 17 mm-ə və qalınlığı 2,5 mm-ə bərabərdir. Tütək 7 üz (alarlarındakı məsafə 22-24 mm) və bir arxa çalğı dəliyi ilə təchiz olunmuşdur. Alətin aşağı ucu yonulmuşdur.

Məşhur aktyor Əli Qurbanova (1898-1962) məxsus *sümsü-balabanda* (Azərbaycan Tarixi Muzeyi) 6 çalğı dəliyi var.

Görkəmli xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlu (1861-1944) məşhur tarzən Qurban Pirimova (1880-1965) hədiyyə etdiyi naxışlı *qavalın* 380 mm diametrə və 50 mm enində sağanağı var. Qaval 4 zinqirovla və 52 halqa ilə təchiz olunub. Üzünə balıq dərisi çəkilib.

Digər növlərdən fərqli olaraq, Nəriman Nərimanova hədiyyə edilmiş *qoşanağara* həcmində görə bir-birindən çox seçilən iki küpədən ibarətdir. Böyük gövdənin eni 210 mm, kiçiyinkı isə 115 mm-dir. Gövdələrin üst açıq tərəflərinin diametri 210 və 80 mm-ə, oturacaqlarının diametri isə 130 və 70 mm-ə bərabərdir. Uzunluğu 250 və 247 mm olan çalğı çubuqlarının ucu yumrudur.

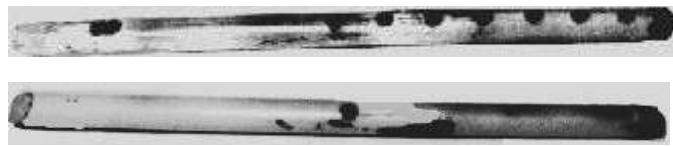
Qoşanağara ifaçısı kimi məşhurlaşmış Əhmədağanın *qoşanağarası* (Şəki Ölkəşünaslıq Muzeyi) Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində saxlanılan 3760 sayılı alət ilə eynidir.

Görkəmli ifaçı, pedaqqoq, Azərbaycan xalq çalğı alətləri ansamblının yaradıcısı və bədii rəhbəri Əhməd Bakıxanovun (1892-1973) mənzilində yerləşən Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin Azərbaycan xalq çalğı alətləri şöbəsində uzun illər ərzində onun tərəfindən toplanmış zəngin musiqi alətləri kolleksiyası yerləşdirilmişdir.

Tar kolleksiyasına tarzən tərəfindən sədəfli “böyük tar”, “məşq tarı”, “təcrübə tarı”, “dərs tarı”, “adi tar” və “Iran tarı” adı ilə qruplaşdırılmış alətlər daxildir.

Böyük tar 1930-cu ildə qoz ağacından hazırlanmışdır. Onun uzunluğu 900 mm-dir, simləri misdən hazırlanmış və tarın qolunda Ə.Bakıxanov kimi solaxay ifaçı üçün nəzərdə tutulmuş tərzdə yerləşdirilmişdir. Alət zəngin naxışlarla bəzədilib. “Lya” səsinə köklənmiş 13-cü pərdəsi, həmin tarın muğamların ifası üçün nəzərdə tutulmasını göstərir.

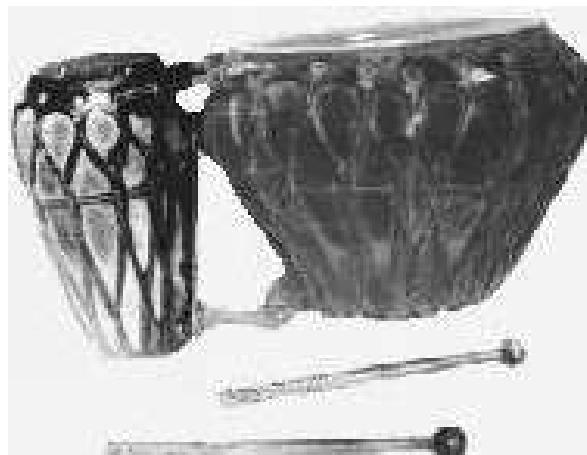
Məşq tarının ümumi uzunluğu 860 mm-dir. Alətin kəlləsindəki taxta pərcimlər simlərin kökünü uzun müddət dəyişməməsini tə'min edən vintlərlə bərkidilib. İki cüt zəng sim üçün misdən düzədilmiş xərəkçiklər səsi güc-

Cəlil Məmmədquluzadənin **tütəyi**.
Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Etn. fondu № 1627.

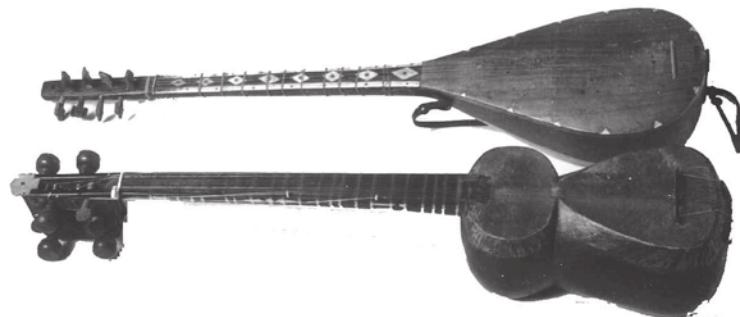
Cabbar Qaryağdıoglu'nun **qavalı**.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn. fondu № 5809.

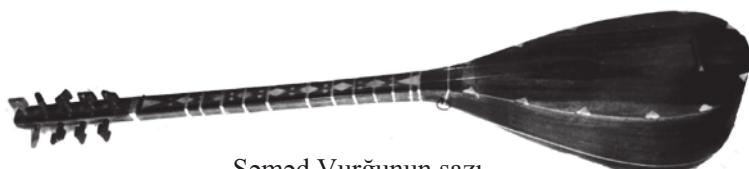
Nəriman Nərimanova bağışlanmış **qoşanağara**.
Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi.
Etn. fondu № 1627.

Molla Cümənini sazı. Şəki Ölkəşünaslıq Muzeyi.

Hüseyin Bozalqanlıının sazı və Məşədi Süleyman Mansurovun tarı.
Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Etn.fonu №№ 5210, 5298.

Səməd Vurğunun sazı

Nəriman Nərimanovun, Mikayıł Müşfiqin və Süleyman Tağızadənin tarları.
Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyin kolleksiyasından.

İnv. №№ 3174, 3627, 2903, 2238.

ləndirir. Bu alət mizrabın müxtəlif vurma üsullarını öyrənmək üçün istifadə edilirdi.

Təcrübə tarının ümumi uzunluğu 855 mm-dir. Səsin gücləndirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tarın kiçik çanağının üz pərdəsi çıxarılmışdır. Tarın diapazonunu üçüncü oktavanın “do” səsinə kimi genişləndirmək məqsədilə əlavə pərdələr üçün 80 mm uzunluğunda qara sümük-dən hazırlanmış xüsusi pilləli üzlük istifadə olunmuşdur.

830 mm uzunluğunda olan dərs tarı muğamın tədrisi zamanı istifadə edilirdi. Alət “lya” səsinə köklənmişdir, çünki “do” səsinə kökləndikdə simlər davam gətirməyərək tez qırılırdı. Bu isə öz növbəsində dərsin keyfiyyətinə təsir göstərirdi. Kök simin rolunu əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün onun yanında yerləşən ağ sim alətin qolundaki xərəyin çıxıntısından keçir.

Ümumi uzunluğu 876 mm olan adı tarın tərkib hissələrinin uzunluğu aşağıdakı kimidir: çanaq 306, qol - 420, kəllə - 150 mm.

955 mm uzunluğda İran tarı tut ağacından, üzlük isə fil sümüyündən hazırlanıb. Qol gövdəyə vint vasitəsi ilə bərkidilib. 6 aşix (onlardan beşi iri, dairəvi, biri kiçik, yastıdır) və 23 pərdəsi var.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri şö'bəsi ekspozisiyasına həm də 725 mm uzunluqda onsimli və 23 gümüş pərdəli əsa-tar daxildir.

Burada sazların aşağıdakı növləri nümayiş etdirilir:

orta saz tut ağacından hazırlanıb. Alətin uzunluğu 696 mm-dir. Eni 150 mm, dərinliyi 145 mm olan, 8 dilimdən quraşdırılmış gövdəyə sə-dəflə milli bəzəklər vurulmuşdur. 4 simi və 13 pərdəsi vardır. Muğamların ifası zamanı ansamblda istifadə olunurdu;

kiçik (cürə) saz tut ağacından hazırlanıb. Alətin ümumi uzunluğu 550 mm-dir. Gövdənin uzunluğu 190, eni 100, dərinliyi 96 mm-ə çatır. 240 mm uzunluğunda qolun eni 24-28 mm, hündürlüyü isə 25-30 mm-dir. 110 mm uzunluğunda olan kəllədə 4 aşix və aləti asmaq üçün yuyən yerləşib. Dekada 8 kiçik rezonator dəliyi açılmışdır. Xərəyin ölçüsü 30x5 mm-dir. Pərdələrin sayı 16-dir. Aşiq havalarının ifası zamanı istifadə edilirdi.

Uzunluğu 840 mm olan əsa-saz əsa-tar kimi Ə.Bakıxanovun eskizi əsasında V.V.Zimov (1868-1945) tərəfindən hazırlanmışdır. Zahirən əsanı xatırladır; düyməcik basıldıqda iki hissəyə ayrılır və saz şəklini alır. Xərək rolunu oynayan dəmir linglərə və metal aşixlara bağlanmış 6 simi var. Pərdələr də (onların sayı 20-dir) metaldandır. Səyahət və qastrollar zamanı istifadə olunurdu.

Əhməd Bakıxanovun kolleksiyasına türk həmkarları tərəfindən ona hədiyyə edilmiş *saz (bağlama)* da daxildir. 960 mm uzunluğunda olan, kələssi bir az geriyə əyilmiş bu saz qoz ağacından hazırlanmışdır. 9 simi və 17 pərdəsi var. Birinci üç sim unison, sonrakı üç sim birincilərdən kvinta aşağı, üçüncü qrup simlər isə ikinci qrup simlərdən kvarta zil köklənib.

Böyük tar.

Cüra saz.

Ḡsa-saz.

Kamança.

Əhməd Bakıxanovun kolleksiyasında çalğı alətləri.

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin

xalq çalğı alətləri şö'bəsi.

İnv. №№ 13530, 13528, 13532, 13527.

Əhməd Bakıxanovun kolleksiyasında nümayiş etdirilən *udun* uzunluğu 790 mm-dir və 10 aşıxin (ikisi yoxdur) hər birinə metal (4-ü) və kapon sim bağlanıb.

Uzunluğu (milsiz) 650 mm olan, sədəflə bəzədilmiş dördsimli *kamança* Əhməd Bakıxanovun layihəsi üzrə hazırlanıb. Gövdəsinin diametri 460 mm, üzünün diametri 120 mm, dərinliyi isə 180 mm-dir. İncə səslənməsi üçün gövdənin aşağı hissəsində rezonator dəlikləri açılıb.

Nəfəs alətləri *tütək*, *balaban* və *nay* ilə təmsil olunmuşdur.

Tütək qamışdan hazırlanmışdır. Alətin uzunluğu 322 mm, səs kanalının diametri 10 mm-dir. 8 çalğı dəliyi var (7-si üz, biri isə arxa tərəfdə). Gövdənin yuxarı hissəsinə halqa keçirilib. Bu halqa ilə dəliyi qismən bağladıqda alətin səslənməsi xeyli yaxşılaşır. Balabanın ümumi uzunluğu 390 mm, ərik ağacından olan gövdə-sinin uzunluğu 300 mm, qamış müştükunki isə 110 mm-dir. Nay 520 mm uzunluğu olan, yuxarı tərəfdən bağlı düz borucuqdur. Səs kanalının diametri aşağıya doğru 18 mm-dən 14 mm-ə qədər azalır. Gövdənin üst tərəfində 10x8 mm ölçündə 10 dəlik yerləşir. Onlardan birincisi üfürmə dəliyi, sonra nizamlama və çalğı dəlikləri, ən aşağı hissədə isə köməkçi dəlik yerləşir. Çalğı və aşağı köməkçi dəliklər arasında eninə isti-qamətdə açılmış iki dəlik də kökləmə üçündür. Alət qoz ağacından hazırlanmışdır.

Əhməd Bakıxanovun kolleksiyasındaki membranlı alətlər *qaval* və *qoşanağaranın* iki müxtəlif növləri ilə təmsil olunub.

Qaval keçən əsrin 30-cu illərində hazırlanıb. Alətin diametri 380 mm və eni 50 mm olan gövdəsinin üst kənarı, sağanağın daxili və xarici tərəfləri sədəf və qara plastik kütlə ilə “çilik”, “daraq” və “aypara” şəklində bəzədilib. Üz balıq dərisindəndir. Sağanağın daxili tərəfinə bərkidilmiş 76 halqa misdən hazırlanıb. Buradaca dörd qumro yerləşdirilmişdir.

Qoşanağaranın birinci növünün diametri 220 mm olan böyük gövdəsi qoz ağacından, 145 mm diametrlı kiçik gövdəsi isə tut ağacından düzəldilib. Gövdələrin hündürlüyü 185 mm-dir. Üzü üçün keçi dərisi istifadə olunub. O gövdənin orta hissəsindən aşağı bərkidilmiş və nikeldən hazırlanmış vint mexanizmi ilə (böyük gövdədə onların sayı 6, kiçikdə isə 5-dir) birləşdirilmiş çənbərə çəkilib. Bu da alətin köklənməsini xeyli asanlaşdırılmışdır (adi qoşanağarada üz dəri qayışlarla dərtlər və aləti kökləmək üçün temperaturun dəyişməsindən asılı olaraq onu od üstündə tutmaq lazımdır). Ağac çubuqların uzunluğu 272 və 252 mm-ə və diametrləri 15 və 10 mm-ə çatır.

Qoşanağaranın ikinci növü bişmiş gildən hazırlanıb və XIX əsrin sonuna aid edilir. 230 mm və 98 mm diametrlı gövdələrin üzləri keçi dərisindəndir. Alətin hündürlüyü 170-mm-ə çatır.

Əhməd Bakıxanovun kolleksiyasına daxil olan özüsəslənən alət – *şaxşax* (kastanyet) balıqqulağı formasında oyulmuş iki cüt ağac kasacıqdan

Tütək.

Balaban .

Nay .

Qaval.

Şaxşax .

Qoşanağaralar.

Əhməd Bakıxanovun kolleksiyasında çalğı alətləri.

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi.

İnv. №№ 13539 (a), 13540, 13546, 13539, 13538, 13535, 13536.

işarətdir. Onlar bir-biri ilə kasacıqlardakı dəlikdən və taxta tutacağın yuxarı hissəsindən keçən iplə birləşdirilmişdir. Alətin uzunluğu 255 mm-ə, kasaçıqların ölçüləri 75x45 mm-ə, hündürlüyü isə 30 mm-ə bərabərdir.

Muzeydə məşhur və tanınmış sənətçilər - Aşıq Hüseyin Saraclının (1916-1987), Aşıq Əhməd Qafarovun, Əsgər Xasməmmədovun *sazları*, Rəhilə Həsənovanın *cürə sazi*, Qurban Pirimovun, Bəhram Mənsurovun (1910-1985), Səid Rüstəmovun (1907-1983), Həbib Bayramovun (1926-1994), Məmmədağa Muradovun (1921-1969) *tarlari*, Qılman Salahovun (1907-1983) *kamançası*, Xan Şuşinskiyin (1901-1979), Bəhram Mansurovun, Xanlar Haqverdiyevin *qavalları* və Cənnətalı Hacıyevə məxsus *zurna* nümayiş etdirilir.

Aşıq Hüseyin Saraclının *sazının* uzunluğu 1045 mm-dir. Çanağının uzunluğu 370 mm, eni 240 mm, dərinliyi 220 mm, qolun uzunluğu 465 mm, kəlləninki - 210 mm-dir. 9 simi və 15 pərdəsi var. Alət 1931-ci ildə tanınmış Usta Dünyamalı tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəki rayonunun Baş Laysqı kəndinin sakini Hacıbala İbrahimovun verdiyi mə'lumata görə, Aşıq Əhməd Qafarovun *sazı* əvvəller Molla Cüməyə məxsus idi. Uzunluğu 1005 mm-dir. 214 mm enində və 200 mm dərinliyində gövdə 9 dilimdən düzəldilib. 205 mm uzunluğunda kəllədə simlərin bağlanması üçün 8 aşix (4-ü üstdə, 4-ü yan tərəfdə) yerləşdirilib.

Əsgər Xasməmmədovun uzunluğu 1001 mm olan doqquzsımlı *sazı* 230 mm enində və 225 mm dərinliyində doqquz dilimli gövdəyə malikdir. Kəllənin uzunluğu 208 mm-dir. Simlərin keçdiyi xərəyin uzuluğu 50 mm və hündürlüyü 7 mm-dir. Rəhilə Həsənovanın *sazının* uzunluğu 580 mm-dir, 4 simi və 17 pər-dəsi var. Gövdə 7 dilimdən düzəldilib. Alətin qolu və kəlləsi sədəflə bəzə-dilib.

1916-ci ildə tut (çanağı) və qoz (qolu, kəlləsi və aşixları) ağaclarından düzəldilmiş *tarın* 11 simi və 22 pərdəsi var. Alətin ümumi uzunluğu 890 mm-ə, gövdənin isə 300 mm-ə çatır. Tarın çanağı və qolu sədəflə zəngin bəzədilib. Məmmədağa Muradovun *tarının* (uzunluğu 890 mm-dir) kiçik aşix-ları plastik kütlədən hazırlanıb.

Qurban Pirimov, Bəhram Mənsurov və Həbib Bayramovun *tarları-nın* uzunluğu 875 mm-dir. Çanaqlarının uzunluğu 295-300 mm, dərinliyi isə müvafiq olaraq 155, 160 və 165 mm-dir.

Şərq alətləri fabrikində (Şuşa şəhəri) hazırlanmış *tarın* uzunluğu 880 mm-dir.

Səid Rüstəmovun 894 mm uzunluğunda *tarı* 315x170x165 mm ölçüdə çanağa, 425 mm uzunluqda qola malikdir. 130 mm uzunluqda kəllənin yuxarısında yerləşən böyük aşığın arxasında bərkidilmiş kiçik çarxdan bəm kök sim keçir. Alət 1920-ci ildə tut (gövdəsi), qoz (qolu və kəlləsi) və armud (aşixları) ağaclarından hazırlanmışdır.

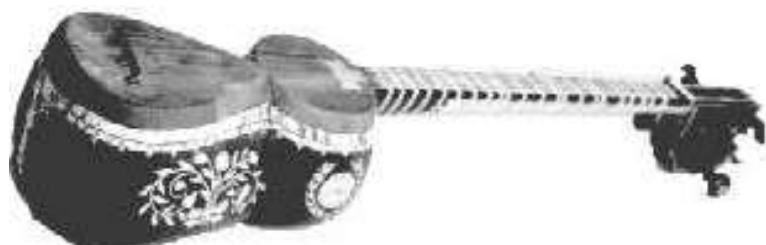
Aşıq Əhməd Qafarovun **sazı**.

Rəhilə Həsənovanın **cürə sazi**.

1916-cı ildə hazırlanmış **tar**.

Naxışla işlənmiş **tar**.

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi
kolleksiyasında çalğı alətləri.
Inv. №№ 1189, 2674, 14772, 15618.

İki dörd simli *kamançanın* gövdəsi hindqozu ağacından, dekaları isə balıq dərisindən hazırlanmışdır. Kaman yayının hazırlanmasında at quyruğunun tükündən istifadə olunmuşdur. Alətlərin ümumi uzunluğu 750 və 780 mm-dir. Üç simli *kamançanın* uzunluğu 780 mm-dir, diametri və gövdəsinin hündürlüyü 160 mm-ə bərabərdir. Qolunun uzunluğu 295 mm-ə, kəlləninkı 180 mm-ə, milinki isə 155 mm-ə çatır.

Qılman Salahovun dörd simli *kamançasının* ümumi uzunluğu 720 mm-dir. Gövdəsinin hündürlüyü 175 mm-ə, qolunun, kəlləsinin, milinin uzunluqları müvafiq olaraq 290, 180 və 100 mm-ə bərabərdir. Dekasının diametri isə 120 mm-dir.

Tulumun körüyü qoyun dərisindən hazırlanıb. Qabaq ayaqların birinin yerində 160 mm uzunlığında, uclarına qamış sümsülər taxılmış iki borucuqun yerləşdiyi nov şəkilli taxta keçirilmişdir. Digər ayağın yerinə isə örtülen qapaqcıqla təchiz olunmuş, havanın körüyü doldurulması üçün istifadə olunan sümük borucuq taxılmışdır. Melodik borucuqlarının üz tərəfində simmetrik yerləşən 6 çalğı dəliyi açılıb.

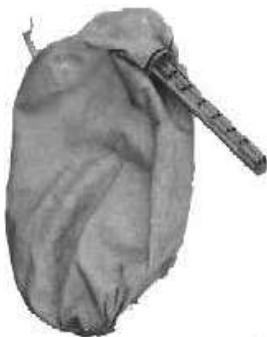
Teymur Hüseyinov və Cənnətəli Hacıyevə məxsus zurnalar 1915 və 1920-ci illərdə hazırlanıb və onların uzunluğu 280 və 300 mm-dir. Zurnaların 9 dəliyi var (biri arxa tərəfdədir, üz tərəfinin aşağısında isə səsi nizamlamaq üçün açılmışdır). Sabirabadlı Əbusəlimova məxsus zurnanın boru ağzının diametri 60-mm-dir, gövdəsinin uzunluğu 298 mm-ə və diametri 20 mm-ə bərabərdir. 8 çalğı (aralarındaki məsafə 25-30 mm-dir) və bir nizamlayıcı dəliyi vardır.

Zil zurnanın ümumi uzunluğu 310 mm-dir, boru ağzının diametri 35 mm-dir. 255 mm uzunlığında gövdədə 10 çalğı (biri arxa tərəfdə yerləşir) dəliyi açılmışdır.

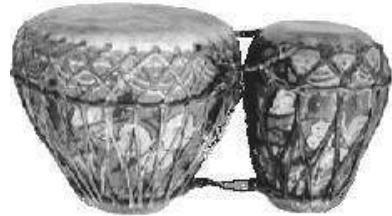
Xan Şuşinskiinin *qavalının* ağacdan olan sağanağının diametri 380 mm-ə və eni 50 mm-ə bərabərdir. Üzü balıq dərisindən hazırlanıb. Sağanağın içəri tərəfində 92 metal halqa yerləşdirilib. Onun kənarları qara plastik kütlə və sümüklə bəzədilmişdir.

Məşhur xanəndələr Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski və Yavər Kələntərlinin istifadə etdikləri Bəhrəm Mənsurovun *qavalının* sədəf və ebonitlə bəzədilən sağanağının 77 halqası var. Sağanağın diametri 390 mm və eni 45 mm-dir.

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində saxlanılan *qoşanağara* 1870-ci ildə düzəldilib. Onun hündürlüyü 210 mm-ə, böyük gövdəsinin diametri 220 mm-ə, kiçiyininki isə 60 mm-ə çatır. Qırmızı rəngdə olan küpələrin üzərinə sarı və yaşıl rəngdə bitki ornamentləri çəkilmişdir. Büyük dekanın diametri 170 mm-ə, kiçiyinki 80 mm-ə bərabərdir. Oturacağlarının diametrləri 90 və 70 mm olan gövdələrin altında kiçik dəliklər açılmışdır. Dəri membranlar carpzayışla çəkilmiş, küpələr isə yuxarıdan və aşağıdan birbirinə bağlanmışlar.

Tulum.

yan görünüşü

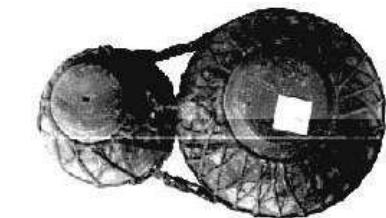
üstdən görünüşü

Zil zurna.

Bəhram Mənsurovun
qavalı.

altdan görünüşü

Qoşanağaralar.

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi
kolleksiyasında çalğı alətləri.

İnv. №№ 14855, 13761, 2378, 13017.

Digər muzey eksponatı olan *qoşanağaranın* çuqundan hazırlanan böyük gövdəsinin hündürlüyü 190 mm-ə, diametri 250 mm-ə bərabərdir. Kiçik gövdəsinin diametri 150 mm-dir, bişmiş gildən düzəldilib. Çubuqların uzunluğu 275 mm-dir.

Başqa *qoşanağaraların* hündürlüyü 220 mm-dir və böyük gövdələrinin diametrləri 210, 250 mm-ə, kiçiklərininki isə 110, 130 mm-ə çatır. Bişirilmiş gildən və qoz ağacından hazırlanıb. Membranları keçi dərisindəndir.

Nağaranın gövdəsi qoz ağacından hazırlanıb, açıq tərəflərinə keçi dərisi çekilib. Onun hündürlüyü 310 mm, diametri isə 320 mm-dir.

Muzeydə 60-cı illərdə mühəndis Varid Fərzəliyevin layihəsi ilə hazırlanmış və Ə.Bakıxanov adına Azərbaycan xalq çalğı alətləri ansamblında müvəffəqiyətlə istifadə olunmuş tarın bəm (bas) və nayın iki növü saxlanılır.

Bəm tarın oyulmuş gövdəsi, qrifli qolu və aşixlı kəlləsi vardır. Səkkiz rəqəmi şəklində olan alətin gövdəsi tardakı kimi iki hissədən - daha iri həcmli böyük və kiçik çanaqlardan ibarətdir. Onların ölçüləri müvafiq olaraq 375x342x165 mm-ə və 110x182 mm-ə çatır. Alətin ümumi uzunluğu 988 mm-dir. Böyük çanağın üzünə keçi dərisi çekilib. Dərinin kənar hissəsi bir-birinə vintlərlə sıxlın mis çənbərin arasından keçir. Alətin dekası gövdənin yan tərəfinə bərkidilmiş vintli mexanizmlərlə dərtılıb. Kiçik çanağın üz tərəfi açıqdır. Böyük və kiçik çanaqlar arasında oxu ətrafında fırlanan arakəsmə qoyulub. Oxa bərkidilmiş tutacağın köməyi ilə arakəsməni açdıqda və qapadıqda alətin tembri dəyişilir. Uzunluğu 360 mm olan və arxa tərəfdən dəyirmiləşdirilmiş qola 16 kapron pərdə sarınıb. Kiçik çanağın üz tərəfininin böyük hissəsini örtən qolun aşağı ucu zövqlə bəzədilmişdir. Qolun kənarlarına ensiz mis lövhəciklər bərkidilib. Uzunluğu 145 mm olan kəllədə 4 böyük aşix vardır. Aşixlara simin birləşdirilməsini asanlaşdırmaq üçün kəllənin yuxarı hissəsi siyirmə şəkilində düzəldilib. Adı tarda olduğu kimi, gövdə tut, qol və kəllə qoz, aşixlar isə armud ağacından hazırlanmışdır. Bəm tarın dörd simi vardır. Birinci sim metaldan, digərləri neylondandır, 1-ci və 2-ci simlər alümini, 3-cü və 4-cü simlər isə gümüş sarğılidir. Simlərin bir ucu gövdənin aşağı kənarında yerləşən lövhəciyə, digər ucu aşixlara bərkidi-lib. Onlar dekada və qolun kəllə ilə birləşən hissəsində yerləşən xərəklərə söykənirlər. Səslər mızrabin köməyi ilə çıxarılır. Simlər kvarta-kvinta nisbətində köklənir. Diapazonu kontroktavanın “sol” səsindən birinci oktavanın “re” səsinə qədərdir.

Nay büründən hazırlanıb, uzunluğu 575 mm və diametri 18 mm olan borucuq formasındadır. Səs kanalının diametri 15 mm-dir. 7 çalğı dəliyi vardır. Bunlardan altısı (diametri 9 mm-dir) üstə, biri isə (diametri 6 mm-dir) gövdənin bağlı ucundan 45 mm aralı üfürmə dəliyinə yaxın alt tərəfdə yerləşir. Üz tərəfə yaxın ən aşağı açıq ucda, eninə istiqamətdə iki kiçik dəlik (4 mm diametr) də açılmışdır.

Qurban Pirimovun **tarı**.

Səid Rüstəmovun **tarı**.

Bəm tar.

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi
kolleksiyasında çalğı alətləri.
Inv. №№ 2341, 1797, 15626, 13792

Maestro Niyazi iste'dadının pərəstişkarları tərəfindən “Citra” 00baleti-nin premyerası günü ona bağışlanmış *nayın* digər növünün uzunluğu 409 mm, xarici diametri 23 mm, səs kanalının diametri 17 mm-dir. Çalğı dəliklərinin sayı səkkizdir. Gövdənin arxa hissəsindəki dəlik üfürmə dəliyinə yaxındır, ən aşağıdakılardan isə gövdənin yan tərəfindədir.

Göstərilən şö'bənin eksponatları arasında *sümsünün* ən qədim və bəsit nəfəs alətin növlərini görmək olar. Bütün alətlər 110, 125, 140, 165 və 190 mm uzunluqda, 8-10 mm diametrdə, bir ucunda bəndi saxlanılmış qamışdan hazırlanmışdır. Yuxarı bağlı uc tərəfdən 3,5 mm məsafədə kiril əlif-basının “П” hərfini xatırladan, 22-30 mm uzunluqda çərtik edilmişdir. Onun səthi bıçaqla təmizlənib və hamarlanıb. Çərtiklər əks istiqamətdə, bənddən 30-40 mm aralı məsafədə də edilmişdir. Dilçəyin gövdədən aralanması üçün onların arasına sap qoyulmuşdur. Gövdənin aşağı hissəsi bir qədər yonulmuşdur. Sümsünün ən təkmilləşdirilmiş növünün - *pərdəli sümsünün* üz tərəfində 1-dən 4-də qədər çalğı dəliyi var. Bəm və zil səslərin nizamlanması məqsədilə 4 çalğı dəlikli sümsünün arxa tərəfində, birinci və ikinci üz dəlik-ləri tuşunda daha bir dəlik açılmışdır. İfa zamanı sümsünün dilçək hissəsini ağızda və ya dodaqlar arasında saxlayırlar. Alətin səsi uca və kəskindir. Ha-vanın üfürülmə təzyiqindən asılı olaraq səs yüksəkliyi yarımtən hüdudunda dəyişir.

Sümsü-balaban (*qarğı balaban*) çox güman ki, müasir balabanın erkən növü olmuşdur. O iki hissədən: 140-160 mm uzunluqda və 8-10 mm diametrdə qamış gövdədən və 28-30 mm uzunluqda sümsüdən ibarətdir. Gövdənin üz tərəfində 4-5 və arxa tərəfdə isə bir çalğı dəliyi açılmışdır. Alətin diapazonu kiçik oktavanın “si” səsindən ikinci oktavanın “mi” səsinə qədərdir.

Sümsü və sümsü-balabanda çoban və naxırçılar çoban mahnlarını və rəqs havalarını ifa edirdilər.

Sümsü və sümsü-balaban alətlər qrupu iste'dadlı ifaçı və ixtiraçı Əlicavad Cavadov tərəfindən bərpa edilmişdir.

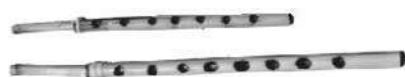
Şö'bənin eksponatlarına Lerik rayonundan gətirilmiş *laqqutu* da daxildir. Alətin böyük tırının ölçüsü 190x90x34 mm, kiçiyinkı isə 158x95x36 mm-ə bərabərdir. Çalğı çubuqlarının uzunluğu 190 mm-ə çatır, onların uclarının diametrləri 6 və 14 mm-dir. Tirlərin yan tərəflərindəki yarıqların dərinliyi 78 mm, hündürlüyü 14 mm, dekaların qalınlığı isə 2 mm-dir.

Burada *balabanların* dörd növü nümayiş etdirilir. Onların gövdəsinin yan və arxa tərəflərində, eləcədə aşağı hissəsində metal linglə qapaqların¹⁶ köməyi ilə bağlanan dəliklər vardır.

1. *Soprano balaban* - uzunluğu 340 mm-dir, üz tərəfdə 8, yan və arxa tərəflərdə də 8 dəliyə malikdir. Diapazonu kiçik oktavanın “sol” səsindən ikinci oktavanın “do” səsinə qədərdir.

Naylor (aşağıdakı Niyaziyə hədiyyə olunmuşdur).
Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi.

Əlicavad Cavadovun hazırladığı
sümsü və sümsü-balabanlar
(onların bir hissəsi Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin
Azərbaycan xalq çalğı alətləri şöbəsində nümayiş etdirilir)

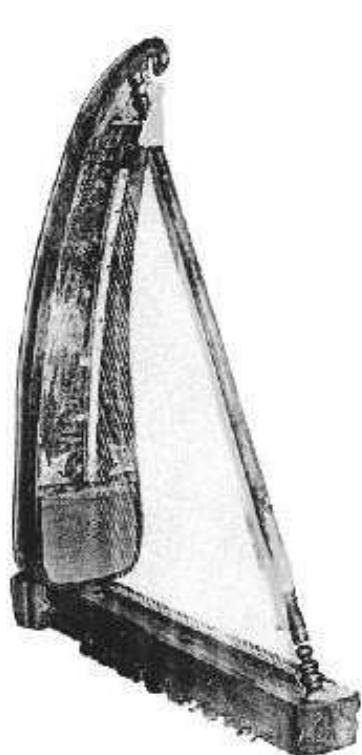
Laqqutı
Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi. İnv. № 12719.

2. *Alt balaban* - uzunluğu 420 mm-dir, üz tərəfdə 9, yan və arxa tərəflərdə də 9 dəlik açılmışdır. Kiçik oktavanın “mi bimol” səsindən ikinci oktavanın “re diyez” səsinə qədər diapazona malikdir;

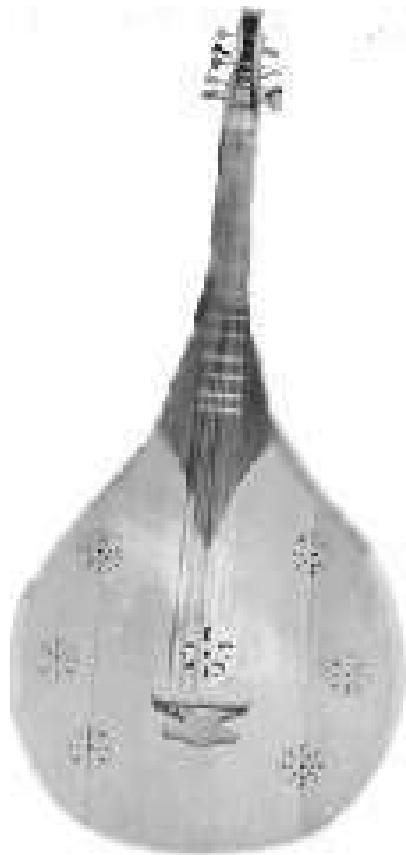
3. *Tenor balaban* - ümumi uzunluğu 530 mm-dir. Gövdəsi iki hissədən ibarətdir. 21 çalğı dəliyi var ki, onlardan da 14-ü metal qapaqlarla örtülür. Diapazonu böyük oktavanın “si” səsindən birinci oktavanın “sol” səsinə qədərdir.

4. *Bəm (bas) balaban* - ümumi uzunluğu 720 mm-dir, gövdəsi siyirmədir. Alətin 29 səs dəliyi vardır, onlardan 16-sı qapaqla örtülür. Gövdə ilə müştük arasında keçid hissə yerləşir. Diapazonu böyük oktavanın “fa diyez” səsindən birinci oktavanın “re diyez” səsinə kimidir.

Muzey eksponatları arasında musiqişunas Məcnun Kərimov tərəfindən bərpa edilmiş qədim çalğı alətləri *çəng*, *bərbət*, *rübəb*, *rud*, *şirvan tənburu*, *santur*, *çəğanə* diqqəti cəlb edir. Bu alətlər sonradan müəllif tərəfindən təkmilləşdirilmişlər. Ona görə də həmin alətlər müəllifin özünün rəhbərlik etdiyi Qədim çalğı alətləri ansamblına daxil edilmiş nümunələr əsasında təsvir edilmişdir. *Çəngin* şaquli, uzunsov, bir tərəfindən dəyirmilənmiş və içərisi oyul-muş gövdəsi tut ağacından hazırlanıb. Gövdənin açıq tərəfinin əksər hissə-sinə deka rolunu oynayan naqqa balıqının dərisi çəkilmişdir. Gövdənin aşağı tərəfinin açıq hissəsi isə ağaç deka ilə örtülmüşdür. Düz bucaq altında göv-dəyə birləşdirilən içərisi boş, üzünə isə taxta deka bərkidilən və qoz ağa-cindan hazırlanan hissə alətin qolunu təşkil edir. Onun hər iki yan hissəsinin aşağısında aşıxlardır. 24 ipək və bağırsaq simlərin bir ucları dəri deka üstündə yerləşən taxta xərəkdən keçərək daxili dirəyə bağlanmış metal il-gəklərə keçirilir, digər ucları isə qolun taxta dekasında yerləşən xərəkdən keçərək aşıxlara sarınır. Gövdənin yuxarı hissəsinə iri ipək qotaz bağlanıb. Alətin ümumi hündürlüyü 930 mm-dir, gövdənin və qolun uzunluğu uyğun olaraq 850 və 665 mm-dir. *Çəngin* diapazonu kiçik oktavanın “sol” səsindən ikinci oktavanın “si” səsinə kimidir. İri dərin gövdəsi, nisbətən kiçik qolu və arxaya əyilmiş qövsşəkilli kəlləsi olan *bərbətin* ümumi uzunluğu 1005 mm-dir. 15 nazik əyri taxta dilimlərdən quraşdırılan gövdənin ölçüləri 665x465x290 mm-dir. Ağac deka üç hissədən yığılib. Onun mərkəz və kənar hissələrində rezonator dəlikləri açılıb. Dekanın aşağı hissəsinə 65 mm uzunluqda və 15 mm hündürlük də enli (120 mm) xərək bərkidilib. Dekanın əks tərəfində xərəyin aşağısından və yuxarısından en istiqamətdə ona elastiklik verən ağaç dirəklər – yaylar yapışdırılıb. Qolun uzunluğu 205 mm-dir. Ona 10 pərdə bağlanıb, dekanın üstündə 6 əlavə pərdə bərkidilib. 135 mm uzunlığında və 44-60 mm enində kəllənin üst yan tərəfinə 5, əks tərəfdə 4 aşır keçirilib. Alət 4 qoşa və bir tək simlə təchiz olunub. Onlardan dördü kaprondan, qalanları isə ipək və bağır-saqdandır. Gövdə çinar, qol və kəllə qoz, deka isə şam ağacılarından hazırlanıb. Bərbətin diapazonu böyük oktavanın “mi” səsindən ikinci oktavanın

Çəng .

Bərbət .

Rübəb və rud.

Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi.

Məcnun Kərimov tərəfindən bərpa olunmuş
qədim çalğı alətləri

“mi” səsinə qədərdir. 910 mm uzunluğā malik *rübab* qoz ağacından oyma üsulu ilə hazır-lanıb və yanlarda iki dərin oyuğu olan gövdəsi ilə fərqlənir. Onun eni isə aşağı və yuxarı hissələrində müvafiq olaraq 216 mm və 172 mm-dir. Gövdə-nin yuxarı açıq hissəsinə iribuynuzlu malin ürək pərdəsi çəkilib. Alətin qolu və azca arxaya əyilmiş kəllə ilə birgə ərik ağacı parçasından düzəldilib. Qola 18 pərdə bağlanıb (onlardan biri dekaya bərkidilib). 6 simin (onlardan birin-ci iki cütü bağırsaqdan, üçüncü cütü kaprondan hazırlanıb) bir ucları kəllə-dəki aşıxlara sarınıb, aşağı ucları isə dekadakı hündür xərəkdən keçərək, arxa xərəkdəki qarmaqcıqlara bərkidilib. Alətin diapazonu böyük oktavanın “si” səsindən ikinci oktavanın “mi” səsinə kimidir və xalis kvarta intervalında köklənir.

Rudun uzunluğu 960 mm-dir. 150 mm dərinliyə və 215 mm enə malik gövdəsi (yuxarı hissədə daralır) rezonatorlu ağac deka ilə örtülür. Ölçüsü 500 və 290 mm olan ellips formalı gövdənin aşağı hissəsinin üzünə balıq dərisi çəkilir. Alətin nisbətən uzun (285 mm) qoluna 12 pərdə bağlanıb. Də-yirmiləşdirilmiş 170 mm uzunluğu olan və geriyə əyilmiş kəlləyə yan tə-rəfdən 5 aşix taxılıb. Dəri dekanın üzərində yerləşdirilmiş xərək fiqurludur. İpək və bağırsaq simlər mizrabla səsləndirilir. Gövdə tut, qol və kəllə qoz ağaclarından hazırlanıb. Alətin səsdüzümü böyük oktavanın “mi” səsindən ikinci oktavanın “si” səsinə kimidir. Simlər xalis kvarta intervalında köklənir.

945 mm uzunluğunda *Şirvan tənburu* tut ağacından hazırlanmış kiçik armudabənzər gövdəyə və uzun (340 mm) qola malikdir. Ölçüləri 385x200x135 mm olan oyulmuş gövdəsinin açıq tərəfinə şam ağacından düzəldilmiş və rezonator dəlikləri açılmış deka bərkidilib. Dekanın üzərində 52 mm uzunluğu və 4 mm hündürlüyü olan xərək yerləşir. Qol və kəllə (birlikdə uzunluğu 120 mm-dir) bütöv qoz ağacındandır. Qola 18 pərdə bağlanıb. İki sim - melodik və burdon – bir-birindən böyük məsafədə (20 mm) yerləşdirilib, çünkü ifa zamanı onlar sağ əlin böyük və orta barmaqları ilə dərtilir. Diapazonu birinci oktavanın “do” səsindən ikinci oktavanın “mi” səsinə kimidir.

Santurun ağac gövdəsi yastı üzlü trapesiya şəkilindədir. Üst dekada bir dairəvi rezonator dəliyi açılmışdır. Yan xərəklərin üzərindən keçən metal simlərin bir ucları linglərə, digərləri isə fırlanan metal aşıxlara bərkidilib. Gövdənin içərisində alt dekaya, onun əsaslarına paralel tamaşalar-yaylar yapışdırılıb. Bundan əlavə dekalar arasında dörd taxta dayaq yerləşir. Onların yerini dəyişərək (gövdənin arxa tərəfindəki dəlikdən qurğunun köməyi ilə), alətin tembrini nizamlamaq olur.

M. Kərimov hərəkət edən xərəklərin sayı ilə fərqlənən iki növ santur hazırlamışdır. 9 xərəkli santurun (bir tərəfdə olan xərəklərin sayına uyğun gəlir) 18 dördxorlu ağ və sarı simləri var. Simlərin ümumi sayı 72-dir. Ağ simlər sağ, sarı simlər isə sol xərəklərin üstündən keçir. 12 xərəkli santu-

Şirvan tənburu.

Doqquzxərəkli santur.

Çəğanə.

Onikixərəkli santur.

Məcnun Kərimov tərəfindən bərpa olunmuş
orta əsr çalğı alətləri

run 96 siminin hamısı ağıdır. Santur uzunluğu 225 mm olan iki ağaç çubuğu (toxmağı) simlərə vurmaqla səsləndirilir. Santurun gövdəsi və dekası qoz ağaçından hazırlanıb. 9 xərəkli santurun gövdəsinin ölçüləri 877x267x69 mm, 12 xərəkli santurun isə – 892x315x69 mm-dir. Birincinin diapazonu kiçik oktavanın “mi” səsindən ikinci oktavanın “re” səsinə kimi, ikincinin diapazonu isə böyük oktavanın “mi” səsindən ikinci oktavanın “la diyez” səsinə kimiidir. Kamanla çalınan alət - *çəğanənin* ümumi uzunluğu 1190 mm-dir. Uzunsov gövdəsinin dərinliyi 145 mm-ə, eni 230 mm-ə çatır. Qolun uzunluğu 246 mm-ə, kəlləninki 140 mm, ucluğun uzunluğu isə 375 mm-ə bəra-bərdir. Kəllənin aşağı hissəsi qövs şəklində düzəldilib və ona 4 aşix taxılıb. Gövdə ağaçdan olan 11 dilimdən quraşdırılmışdır. Səthi qabarıq və rezona-tor dəlikləri açılmış taxta dekanın (şam ağaçından hazırlanıb) yuxarı hissə-sində üstündən 4 sim keçən 60x30 mm ölçüdə hündür (30 mm), qövsşəkilli xərək yerləşir. Kamanın uzunluğu 740 mm və çubuğunun diametri 9 mm-dir. Diapazonu böyük oktavanın “fa diyez” səsindən ikinci oktavanın “fa diyez” səsinə kimiidir, yəni üç oktava həcmindədir.

Şö'bənin eksponatları arasında Abşeron rayonunun Qobu qəsəbəsində yaşayan Usta Qasım Qasımovun hazırladığı yeni çalğı alətləri nümayiş etdirilir:

1. *Sinəud* tut ağaçından düzəldilib, gövdəsinin uzunluğu 300 mm, qolun uzunluğu 220 mm-dir, 8 simi vardır. Dekası iribuynuzlu heyvanın ürək pərdəsindən hazırlanıb. İncə bəm səsə malikdir.
2. *Ney-kamança* beşsimlidir. Kamançadan fərqli olaraq dekası ağaç-dandır. Alətin diapazonu bəm registrə doğru genişləndirilib.
3. *Zülfər* yeddisimlidir. Folklor ansamblında istifadə olunan alətdir.
4. *Dilrübəbin* ümumi uzunluğu 730 mm, gövdəsinin uzunluğu 200 mm, dərinliyi 100 mm-dir, 3 metal simi və 21 pərdəsi vardır.

Şö'bədə Məcnun Kərimov tərəfindən hazırlanmış və çanaqlarında ilk dəfə “oyma” naxışı açılan *tar* və *kamança*, sədəf, qara ebonit və sümük ilə böyük zövqlə bəzədilmiş *kamança*, *saz*, *tar* və *qoşanağara* (ustalar İlham Ağayev, Pənah Qurbanov və Qasım Qasımovdur) nümayiş etdirilir.

Məcnun Kərimovun bişmiş gildən hazırladığı *dümbəyin* hündürlüyü 380 mm, yuxarı hissədə diametri 215 mm, oturacağında isə – 145 mm-dir. Üzü keçi dərisindəndir.

Şö'bə eksponatları arasında Əlicavad Cavadovun təqdim etdiyi aşağıdakı nəfəs alətləri də vardır:

Neyvari - 346 mm uzunluğ'a və 10 mm diametrə malik səs kanalı olan qamış gövdədən, yan tərəfdən ona perpendikulyar taxılmuş bir-birinə yaxın iki sümsüdən ibarətdir. Gövdə ərik ağaçından hazırlanmışdır. Sümsülərin uzunluğu 165 mm, xarici diametri isə 6 mm-dir. Alətin sol tərəfinin sümsüyə kimi uzunluğu 140 mm-dir. Burada üz tərəfdə bir-birindən 30 mm məsafədə yerləşən 4 dəlik, arxa tərəfdə isə üz tərəfdəki birinci və ikinci də-

liklər arasında bir dəlik də açılmışdır. Alətin sağ tərəfinin sümsüyə qədər uzunluğu 185 mm-dir. Solda olduğu kimi, sağda da üz tərəfdə 4, arxada isə bir dəlik açılıb. Kənar dəliklər uclardan 30 mm məsafədə yerləşirlər. Alət səslənməsinə görə tulum və balabana yaxındır. Təkmilləşmiş *sümsü-balabanlar* qoz və ya ərik ağaclarından hazırlanıblar, gövdələrinin uzunluqları 280-285 mm, yuxarı ucunda diametri 8-14 mm, aşağıda isə 12-16 mm-dir. Üz tərəflərində 8, arxa tərəflərində bir çalğı dəliyi yerləşir.

Zümrümə gövdəsi bir-birinə daxil olan üç hissədən ibarətdir: zil, bəm və nizamlayıcı. Birinci hissəyə alətin səslənməsini nizamlamaq məqsədilə iki hissəli mil (zurnadan fərqli olaraq burada taxta tixac - maşa yoxdur) taxılır. Milin qamış dilçək taxılan hissəsi uzadıldıqda alətin səsi bəmləşir. Alətin yuxarı həssəsinə mil əvəzinə uzunluğu 95 mm olan qamışdan hazırlanmış dilçək də taxila bilər. Onun eni 13 mm-ə, aşağı hissəsinin diametri isə 8 mm-ə bərabərdir.

Tülək özündə tütək və balabanın quruluş xüsusiyyətlərini birləşdirir. 300 mm uzunlığında taxta gövdəyə (o balaban gövdəsi də ola bilər) dilçək əvəzinə yuxarı hissəsi tütəyin fit çıxaran quruluşuna tam uyğun gələn 197 mm uzunlığında qamış taxılır. Belə quruluş hesabına alətin diapazonu üç oktavaya çatdırılmışdır. Tüləkdə ney və tütəyə xas səslər çıxarılır.

Adından göründüyü kimi, *zurna-balaban* iki aləti özündə birləşdirir. Onun gövdəsinin uzunluğu 315 mm-dir. Üz tərəfində 11, arxa tərəfdə alətin baş hissəsinə yaxın 2 dəlik açılıb.

Şö'bədə tərkibində beş *kələnay*, iki *zurna*, iki *cift-kös*, *qoşanağara* ifaçıları olan hərbi nəfəs alətləri orkestrinin fotosəkli böyük maraq doğurur.

Hüseyin Bozalqanlı adına Aşıq Sənəti Muzeyinin eksponatları arasında üçsimli və beşpərdəli qədim *cürə-saz* və müvafiq olaraq məşhur aşıqlara - Hüseyin Bozalqanlıya, Əsəd Rzayevə, Mirzə Bayramova, Nəcəf Əlimərdanlıya, Əkbər Cəfərova və İmran Həsənova məxsus 10, 12, 8, 9, 8, 8 simli və 17, 15, 13, 13, 15, 18 pərdəli *tavar sazlar* nümayiş etdirilir.

Bizim şəxsi arxivimizdə Mirzə Mənsur Mənsurovun (Bakı) *tarlalarının*, aşıqlar - Əsəd Rzayev (Tovuz), İslam Yusifov (Gəncə), Qurbanxan Sadıxov (Salyan), Teymur Hüseynov (Şəmkir), Abbas Qurbanov (Şəmkir), Bilal Mikayılov (Şamaxı), Şair Vəli Miskinli (Gədəbəy rayonunun Qarabulaq kəndi), Ağalar Mikayılov (Şamaxı), Nağı Rzayev (Tovuz), Mirzə İsmayılovun (Şamaxı), Abdulla Yolçuyev, Zəbullu Biniyaminovun (Dəvəçi), Murad Həsənov (Şəmkir), Valeh Quliyev (Salyan), Məhəmməd Alimov (Quba rayonunun İspik kəndi), Məhəmməd Həsrətov (Balakən rayonunun İtitala kəndi) və Zakir Bayramovun (Bakı) *sazlarının*, Osman Kamlayev (Zaqatala rayonunun Göyəm kəndi) və Ata Yetərovun (Balakən payonunun Tülü kəndi) *damburlarının*, Nürəddin Bədəlovun (Şəki) *kamançasının*, Əli Kərimov (Ağsu rayonunun Kalva kəndi), Manaf Məmmədov (Salyan), Ağası Ağasızadə (Dəvəçi), Qaraş Allahverdiyev (Ağdam rayonunun Gülləblı

Məcnun Kərimov tərəfindən gövdələri oyma naxışla bəzədilmiş
tar və kamança.

Əlicavad Cavadov tərəfindən icad olunmuş
qamış və taxta gövdəli **neyvari**.

Əlicavad Cavadov tərəfindən təkmilləşdirilmiş
sümsü-balaban.

kəndi), Həsrət Hüseynov (Kürdəmir), Ələfsər Rəhimov (Şəki), Həbibillah Cəfərov (Şəki rayonunun Kiçik Dəhnə kəndi), Əliş Muradov (Ağdam), Qabil Dadaşov (Quba) və Əlicavad Cavadovun (İsmayıllı rayonunun Müdürsə kəndi) *balaban* və *zurnalarının*, Fikrət Əliyev (Şamaxı), Fərhad Hüseynov (Bakı) və Əlicavad Cavadovun *tütəklərinin*, Abdulla Qasimovun (Qazax) *zurnasının*, Ağası Ağasızadə və Həsrət Hüseynovun *neylərinin*, Cəbi Əhmədovun (Naxçıvan MR, Şərur rayonunun Dəmirçi kəndi) *tulumu-nun*, Musa Şuşinski (Ağdam) və Şelli Məhəmmədin (Ağdam) *qavallarının*, zurnaçı Həbibillah Cəfərovun ansamblının tərkibinə daxil olan *kos* və *bala-nağaranın*, Fikrət Əliyevin *qoşanağarasının*, Mehdi Allahverdiyev (Ağdam rayonunun Gülablı kəndi) və Qasim Qasimovun (Şəmkir) *nağaralarının* fotosurətləri və ölçüləri saxlanılır.

Mirzə Mənsur Mənsurovun ölçüyümüz *tarlarının* ümumi uzunluğu 864 və 887 mm-dir. Çanaqların uzunluğu 305 və 323 mm-ə, eni 180 və 190 mm-ə, dərinliyi 135 və 150 mm-ə, qolun uzunluğu 415 və 428 mm-ə, kəlləninki isə - 144 və 136 mm-ə çatır.

Ustad tarzən və pedaqoq sol əlin qol boyu daha sərbəst hərəkətini tə'min etmək üçün pərdələri qolun yan tərəfində üzə yaxın yerdə açılmış iki tərəfə çıxan dəliklərdən keçirərək bağlamışdır. Bəm kök simin sərbəst dərtilması üçün tarın kəlləsində kiçik çarx yerləşdirmişdir.

Sazları gövdələrinin uzunluğu və ölçülərinə görə üç növə bölmək olar: tavar - iriləri, orta və cürə - kiçikləri.

T a v a r s a z l a r. Aşıq İsləm Yusifova məxsus olan saz 1922-ci ildə usta Ələkbər tərəfindən hazırlanmışdır. Ümumi uzunluğu 1005 mm-dir. Gövdənin dərinliyi 212 mm-ə, eni 210 mm-ə, kəllənin uzunluğu 205 mm-ə çatır. Gövdə 9 dilimdən yığılib. Sazın 9 simi və 14 pərdəsi var. Dekada 5 (ikisi xərəyin yanında, üçü qolun yaxınlığında) rezonator dəliyi açılıb.

Aşıq Əsəd Rzayevin 1910-cu ildə hazırlanmış sazı 10 simli və 17 pərdəlidir. Aşıq Teymur Hüseynovun doqquzsımlı sazinin ümumi uzunluğu 1050 mm-dir. Gövdəsinin eni 225 mm-ə, dərinliyi 222 mm-ə, kəlləsinin uzunluğu 225 mm-ə bərabərdir. 11 pərdəsi var.

Aşıq Qurban Sadıqovun (Salyan) sazinin uzunluğu 970 mm-dir. Qoluna 17 pərdə bağlanmışdır.

Aşıq Valehin (Salyan) sazinin gövdəsinin uzunluğu 370 mm-ə, eni 225 mm-ə çatır.

Aşıqlar Abbas Qurbanov və Murad Həsənovun sazlarının ümumi uzunluğu müvafiq olaraq 995, 997 mm, gövdələrinin eni 213, 227 mm, dərinlikləri 197, 217 mm, kəllələrinin uzunluğu 200, 207 mm-dir. Pərdələrin sayı isə 13 və 14-ə çatır.

Aşıq Məhəmməd Xəsrətovun 998 mm uzunluğunda sazı daha iri gövdəyə malikdir (eni 230 mm və dərinliyi 235 mm-dir).

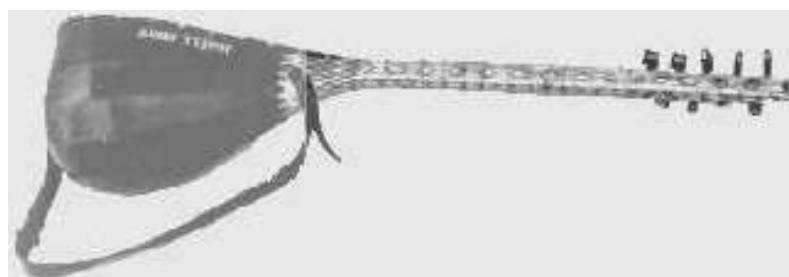
Məşhur Usta Xudunun hazırladığı və Aşıq Mirzəyə məxsus sazin

Mirzə Mənsur Mənsurovun **tarları**.

Aşıq İslam Yusifovun **tavar sazi**.

Aşıq Teymur Hüseynovun **tavar sazi**.

1903 ildə hazırlanmış **tar**.

ümumi uzunluğu 985-mm-dir. 228 mm enində və 235 mm dərinliyində iri gövdəsi, 8 simi və 14 pərdəsi var.

Şəxsi kolleksiyamızda saxlanılan sazin uzunluğu 962 mm-ə, gövdəsinin eni 202 mm-ə, dərinliyi 200 mm-ə, qolunun uzunluğu 410 mm-ə, kəlləninki isə 202 mm-ə çatır. Saz 8 simli və 11 pərdəlidir.

O r t a s a z l a r. Aşıq Bilalın sazinin uzunluğu 870 mm-dir. 6 simi və 14 pərdəsi var. 176 mm enində və 172 mm dərinliyində olan gövdəsi 9 dilimdən hazırlanıb. Kəllənin uzunluğu 150 mm-dir. Təzənənin ölçüsü 34x18 mm-ə bərabərdir. Aşıq Zəbullanın sazinin ümumi uzunluğu 810 mm-ə çatır. Gövdənin eni 172 mm, dərinliyi 177 mm, kəllənin uzunluğu 135 mm-dir. 4 simi və 12 pərdəsi vardır.

Aşıq Məhəmmədin sazinin (o, aləti “sitayı saz” adlandırırdı) uzunluğu 712 mm-dir. 4 simi və 14 pərdəsi var. Gövdəsinin eni 156 mm-ə, kəlləsinin uzunluğu 126 mm-ə bərabərdir.

Nəfəs alətlərində məşhur ifaçı Əli Kərimova məxsus sazin ümumi uzunluğu 746 mm-dir. Gövdənin uzunluğu 340 mm, eni isə 175 mm-ə çatır. Gövdə 9 dilimdən quraşdırılıb. Qolun uzunluğu 280 mm-ə, kəlləninki isə 122 mm-ə bərabərdir. 5 simi və 14 pərdəsi vardır. Təzənənin uzunluğu 32 mm-dir, eni yuxarı hissədə 13 mm-ə, aşağıda isə 6 mm-ə çatır.

Zakir Bağırovun uzunluğu 780 mm olan sazinin 6 simi və 17 pərdəsi vardır. Gövdənin eni 177, dərinliyi 181 mm-ə çatır.

Əbdülhüseyn Yolçuyevin dördsimli sazinin 14 pərdəsi var. Alətin ümumi uzunluğu 800 mm, kəllənin uzunluğu – 125 mm, gövdəsinin eni 160 mm, dərinliyi isə 188 mm-dir.

C ü r ə s a z l a r. Sazçı qızlar ansamblında çalınan cürə sazlarının uzunluqları 675 mm-dir. 147 mm enində və 132 mm dərinliyində olan gövdələri 9 dilimdən hazırlanıb. Rezonator dəlikləri yoxdur. Alətlərin 6 simi və 8 pərdəsi var.

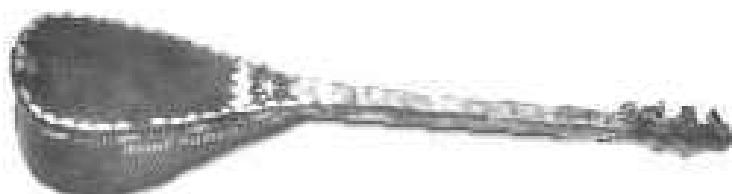
Zaqatala və Balakən rayonlarında tədqiq edilmiş *damburların* uzunluğu 850 və 950 mm-dir. Uzun (460-550 mm), ensiz (90-110 mm) və dayaz (90-115 mm) gövdələrinin aşağı qurtaracağı düz, üç və ya dörddişli şəklindədir. Oyulmuş gövdələrin rezonator dəlikli yastı taxta dekası var. Kəllələri burum şəklində fiqurludur və ya azca geriyə əyilmişdir. Qollarının uzunluğu 260-275 mm, eni 23-30 mm, hündürlüyü 23-28 mm-dir.

Damburların hamısının 2 simi və 5 pərdəsi var. Metal simlərin bir ucları gövdəyə taxılmış taxta oxa və ya qayışa, o biri ucları isə şaquli və ya köndələn yerləşən aşixlara bağlanır. Gövdə və kəllə ilə qol bütov tut ağaçından hazırlanmışdır.

Nurəddin Bədəlovun dördsimli *kamançasının* uzunluğu 735 mm-dir. Gövdəsinin diametri 190 mm-ə, dərinliyi 163 mm-ə bərabərdir. Dekasının ölçüləri 115x125 mm-dir. Qolunun uzunluğu 294 mm, yuxarı hissədə diametri 30-35 mm-dir. Kəllənin uzunluğu 170 mm, metal milininki isə

Aşıq Murad Həsənovun **tavar sazi**.

Aşıq Bilal Mikayılovun **orta sazi**.

Osman Kamlayevin **damburu**.

Dambur.
Gəncə Ölkəşünaslıq Muzeyi.

150 mm-dir. Qövssəkilli xərəyin uzunluğu 50 mm, hündürlüyü 14 mm-ə bərabərdir.

Həsrət Hüseynovun uzunluğu 495 mm və diametri 16 mm olan *neyi* (Bakı Musiqi Akademiyasının Azərbaycan xalq musiqisi kabinetinin kolleksiyasından) misdən hazırlanıb. Gövdə divarının qalınlığı 1,1 mm-dir. Üz tərəfində 7 çalğı dəliyi var. Arxa dəlik üfürülən yerin yaxınlığında yerləşir.

Ərik ağacından hazırlanmış *zurnaların* gövdələrinin uzunluğu 302-317 mm, diametri isə 18-22 mm arasında dəyişir. Səs kanalının diametri 10-11 mm-ə, boru ağzının diametri 48-62 mm-ə bərabərdir. Bə'zi alətlərdə (məsələn, Ağası Ağasızadəya məxsus zurnadakı kimi) nizamlayıcı dəlik üz dəlikləri olan sıradə deyil, gövdənin yan tərəfində yerləşir və yaxud heç yoxdur (Həsrət Hüseynov və Qabil Dadaşova məxsus zurnalar). Adətən zurna 7-8 mm diametrində 8 çalğı dəliyinə malik olur. Ələfsər Rəhimova məxsus zurnada onların sayı doqquzdur, dəliklərinin arasındaki məsafə isə 25-29 mm-dir. A.Ağasızadənin səsləndirdiyi zurna zahirən başqalarından fərqlənir. Onun ağızı aşağı hissədə kəskin genişlənərək 88 mm-ə çatır.

Həsrət Hüseynovun və Fərhad Hüseynovun *balabənlərinin* 9 dəliyi vardır. Onların arasındaki məsafə 25-30 mm arasında dəyişir.

335-357 mm uzunluğunda olan adı *tütəklər* qamış və ya ağacdan hazırlanıb. Üz tərəfində 7, arxa tərəfdə bir çalğı dəliyi var. Aralarındaki məsafə 23-24 mm, diametri 7-8 mm-dir. Tütəyin kiçik növünün uzunluğu 262-284 mm-dir. Gövdənin üz tərəfində 7-8 çalğı dəliyi yerləşir.

Əlicavad Cavadov tərəfindən yaradılmış zurna növləri bunlardır:

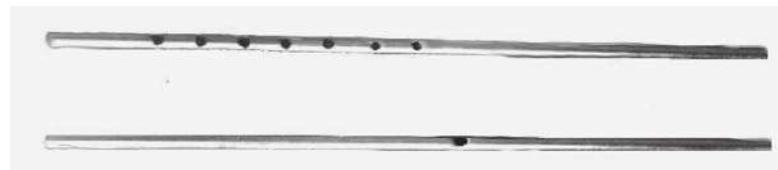
zil zurna - gövdəsinin uzunluğu 250 mm, diametri 21 mm-dir. Səs kanalının diametri 7 mm-ə, boru ağzının diametri 52 mm-ə bərabərdir. 9 çalğı dəliyi var, biri arxada açılıb. Kiçik oktavanın "sol diyez" səsindən dörดüncü oktavanın "do" səsinə qədər diapazona malikdir;

bəm zurna - uzunluğu 505 mm-ə çatan gövdəsi iki hissədən ibarətdir. Xarici diametri *zil zurnadakı* kimidir, səs kanalının diametri 14 mm-ə bərabərdir. Boru ağzının diametri 75 mm-dir. Zil zurnadan fərqli olaraq, nizamlama dəliyi ilə təchiz olunub. Maşanın uzunluğu 190 mm-dir;

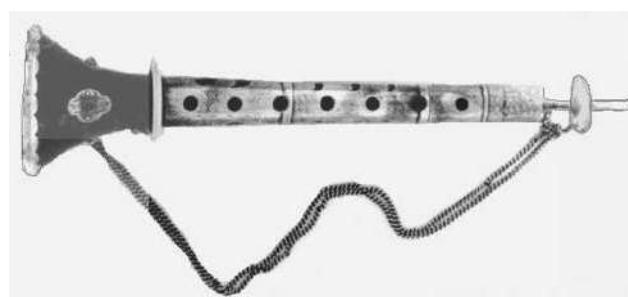
sur - misdən hazırlanıb. Ümumi uzunluğu 320 mm-dir. Gövdəsinin, səs kanalının və boru ağzının diametrləri müvafiq olaraq 28, 15 və 77 mm-ə bərabərdir. 9 çalğı dəliyi üz tərəfdə, biri arxada yerləşir. Ə.Cavadov maşanın "çəngəlini" qısaltmış və dəliyin birini bağlayaraq zurnanın səslənməsini gücləndirmiştir.

balabənlərin gövdəsi ərik ağacından hazırlanıb. Onların uzunluğu 238-323 mm, diametri 18-20 mm, səs kanalının diametri isə 9-13 mm arasında dəyişir. Adətən, 7-14 mm diametrində 8 çalğı dəliyinə (biri arxada) malik olur.

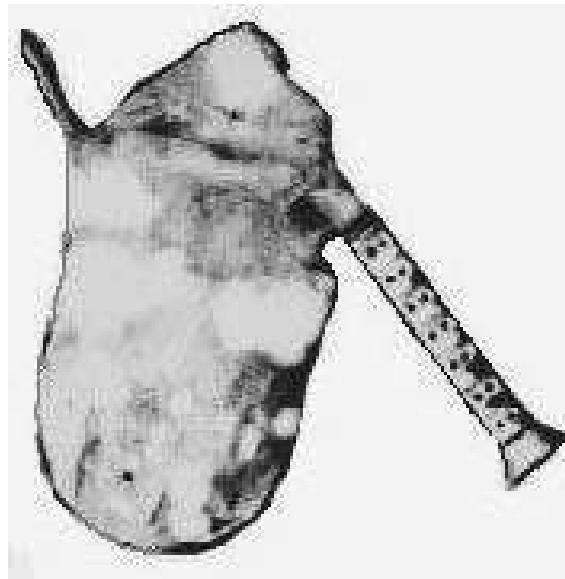
Əlicavad Cavadov iki növ - *bəm* və *aşıq* balabənlərini da düzəltmişdir.

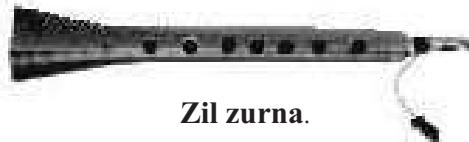
Xəsrət Hüseynova məxsus **ney**.

Ağası Ağasızadəyə məxsus **zurna**.

Cəbi Əhmədovun **tulumu**.

Zil zurna.

Bəm zurna.

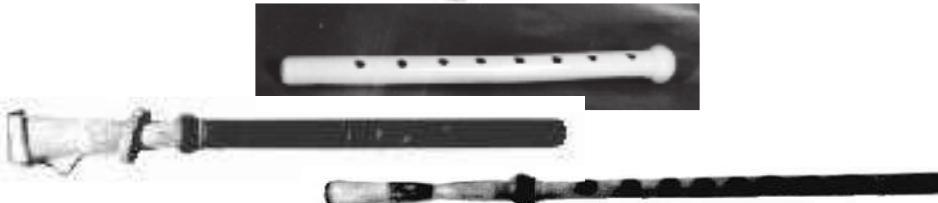

Sur.

Çoban tütəyi.

Muğam tütəyi.

Gövdələri qamış, düralüminium, gil və ağacdən olan **balabalar**.

Bəm balaban.

Tülək

Zurna-balaban.

Usta Əlicavad tərəfindən hazırlanmış nəfəs çalğı alətləri

Bəm balabanın gövdəsinin uzunluğu 282 mm-ə, daxili səs kanalı 6 mm-ə çatır. 9 çalğı dəliyi var (biri arxada yerləşir). Adı balabandan bir oktava bəm səslənir. Balabanın diapazonu böyük oktavanın “mi” səsindən birinci oktavanın “mi” səsinə kimidir.

Aşıq balabanının uzunluğu 300 mm-dir. 9 çalğı dəliyi (biri arxadadır) var. Onların arasındaki məsafə 30-32 mm-ə bərabərdir. Kiçik oktavanın “fa diyez” səsindən birinci oktavanın “si” səsinə kimi diapazona malikdir.

Şelli Məhəmmədin (Məhəmməd Əliyevin) *qavalının* əymə sağanağının açıq tərəfinə üstünə nagga balığının döş dərisi çəkilib. Onun daxili tərəfinə isə gümüş və bürüncdən 66 cingildəyən halqa bərkidilib. Qavalın diametri 370 mm, eni 48 mm-dir. Alət 1926-cı ildə hazırlanıb, sədəf və sümüklə bəzədilib. Musa Şuşinskinin qədim *qavali*¹⁷ nisbətən kiçik ölçüsü ilə (diametri 360, eni 47 mm-dir) fərqlənir. Sağanağının daxili tərəfinə sərbəst şəkildə qı-rağı dişli 72 metal halqa bərkidilib.

Ağdam rayonunun Gülablı kəndində olarkən (1970-ci ilin iyulun 29-da) Yelmar Əliyevin ən qədim *nağara* nümunəsinin səsləndirməsinin şahidi olduq.

Zurnaçı Həbibillah Cəfərovun (1899-1987) ansamblında səslənən *böyük nağaranın (kos)* hündürlüyü 390, diametri 420 mm-dir. Ucları yumru olan çalğı çubuqlarının uzunluğu 405 mm-ə çatır. *Bala nağaranın* isə hündürlüyü 232 mm-ə, diametri 242 mm-ə, ücları dəyirmi çalğı çubuqlarının uzunluqları isə 280 və 285 mm-ə bərabərdir.

Oğuz rayonunda ölçülmüş *kosun* hündürlüyü 390, diametri 415, ücları dəyirmi çubuqlarının uzunluğu isə 395 mm idi.

Bala kosun hündürlüyü 270 mm-dir, gövdəsinin diametri 275 mm-dir. Ucları dəyirmi çalğı çubuqlarının uzunluqları 295 və 270 mm-dir.

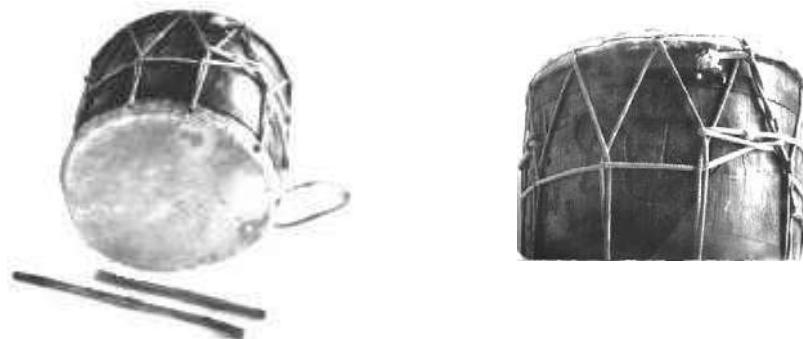
Xalq ustalarının əl işlərinin ikinci Respublika baxış-müsabiqəsində (Bakı, 1999) xalq çalğı alətləri də nümayiş etdirilmişdir. Məcnun Kərimov tərəfindən bərpa edilmiş və müsabiqənin birinci mükafatına layiq görülmüş *qolça qopuz* böyük maraq doğurmuşdur.

Qopuzun uzunluğu 820 mm-dir. Armudşəkilli gövdə 9 dilimdən hazırlanıb. Gövdənin eni 240 mm-ə, dərinliyi 120 mm-ə çatır. Üzünün yuxarı hissəsi taxtadan, aşağı hissəsi isə baliq dərisindəndir. Taxta hissəsində rezonator dəlik açılıb. Dekanın yuxarı sağ tərəfi onu zədələnmədən qoruyan taxma qınlı örtülüb. Qolun uzunluğu 295 mm, eni 23-25 mm-dir və ona 10 (son variantda - 13) pərdə bağlanmışdır. Alətin üç simi bağırısaqdən hazırlanıb. Onun səsi uda yaxındır. Diapazonu böyük oktavanın “si” səsindən birinci oktavanın “lya” səsinə qədərdir. Hal-hazırda Azərbaycanda Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində nümayiş etdirilir.

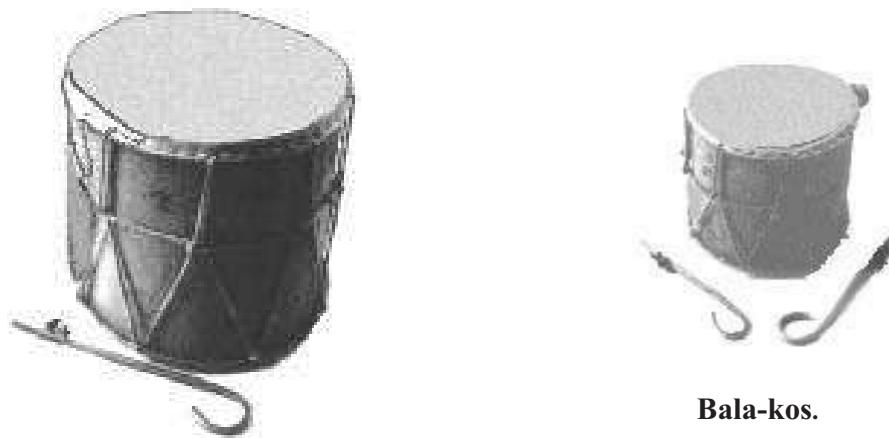
Baxış-müsabiqədə ikinci mükafata layiq görülmüş Qabil Salmanovun (Şuşa) hazırladığı *çoğurun* uzunluğu 955 mm-dir. 6 simi və 20 pərdəsi vardır.

Xanəndə Şelli Məhəmmədin **qaval**.

Yelmar Əliyevə məxsus **nağara**.

Bala-kos.

Kos.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu alət ilk dəfə Məcnun Kərimov tərəfindən 890 mm uzunluqda muzey nüsxəsinə uyğun hazırlanmışdır. Ağac parçasından oyulmuş gövdəsinin eni 220, dərinliyi 145 mm-dir. Qolun uzunluğu 360 və eni 30-35 mm-ə bərabərdir. Kəllənin (ölçüsü 103x90 mm-dir) yan tərəflərinə 6 aşix taxılmışdır. Rezonator dəlikləri olan (belə dəliklər gövdənin yan tərəflərində də vardır) taxta dekanın üstündə 75 mm uzunluğunda və 7 mm hündürlüyündə xərək yerləşir. Qola 21 pərdə bağlanmışdır. 5 əlavə pərdə üzdə bərkidilmişdir. Alətin simləri eyni ilə tardakı kimi yerləşdirilmişdir: birinci qoşa ağ, ikinci qoşa sarı, üçüncü - qırmızı kök və ağ. Bu alət də hal-hazırda Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin eksponatları sırasına daxil edilmişdir.

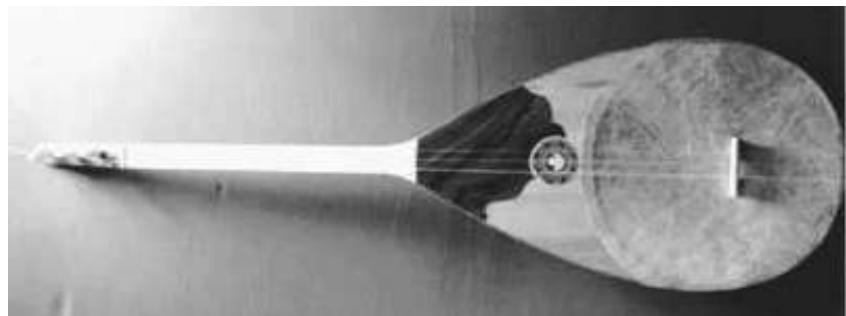
Ucarlı Həsənqulu Həsənquliyevin çox nadir rast gəlinən nəfəs aləti - *sapbir-balabani*, yaxud *şopuru* (onun geniş yayılmış digər adı *sümsüü-balabandır*) böyük maraq doğurmuşdur. 350 mm uzunluğunda olan bu alət sümsüdən, gövdədən, boru ağızından və lövhəcikdən-taqalağdan ibarətdir. Sümsü qamışın yuxarı hissəsindən hazırlanıb. Uzunluğu 70 mm-ə və diametri 9 mm-ə çatır. Onun üstündə 28 mm uzunluqda dilçək çərtilmişdir. O alətin silindrşəkilli gövdəsinə taxılır, möhkəm oturması üçün sümsünün aşağı ucuna sap sarınır. Uzunluğu 196, diametri 14 və səs kanalının diametri 10 mm olan gövdə cavan qamışın orta hissəsindən hazırlanır. Boru ağızı üçün 110 mm uzunluğunda, ensiz hissədə 23 və enli hissədə isə 60 mm diametrə malik öküz buynuzu istifadə edilir. O gövdənin aşağı hissəsinə geydirilir. Sümsüyə plastik kütlədən hazırlanan 35 mm diametrində dairəvi taqalaq taxılır və gövdəyə dirənir. Gövdənin üz tərəfində 7, arxa tərəfdə bir çalğı dəliyi var. Alətin səsdüzümü ikinci və yeddinci çalğı dəliklərində alınan iki yarımtənək olan diatonikdir. Alətdə xromatik səsləri də almaq mümkündür. Balaban ilə müqayisədə alət daha uca, kəskin və tin-tin səslənir və tulum-zurnanı xatırladır. Onda çoban mahnıları ifa olunur və siqnal səsləri çıxardırlar¹⁸. Qasıim Qasımovun (Abşeron rayonu) təqdim etdiyi *kamançanın* uzunluğu 770 mm-ə, gövdəsinin dərinliyi 180 mm-ə və dekasının diametri 125 mm-ə çatır.

Azər Bayramovun (Abşeron rayonu) düzəltdiyi *cürə sazin* oyulmuş gövdəsinin uzunluğu 220, dərinliyi 125 mm-dir. Qoluna 19 pərdə bağlanıb. 6 simindən biri misdən və sarğılıdır. Alətin ümumi uzunluğu 660 mm-dir.

Qılfadə saxlanılan zəngin bəzədilmiş *qavalın* (müəllifi şuşalı Fərman Məhərrəmovdur) sağanagının diametri 360 və eni 50 mm-ə bərabərdir və onun daxili tərəfindən 50 metal halqa asılıb.

Baxış-müsabiqədə beş *tar*, o cümlədən uzunluğu 660 mm olan *kiçik tar* nümayiş etdirilmişdir. Tarlardan biri (müəllifi Fərman Məhərrəmovdur) müsabiqənin üçüncü mükafatına layiq görülmüşdür.

Qasıim Qasımovun *tarının* *kiçik çanağına* bərkidilən qolun aşağı hissəsindəki döş taxtasında iki rezonator dəliyi açılıb.

Məcnun Kərimovun bərpa etdiyi **qolça qopuz**.

Şapbir-balaban.

Qasim Qasımovun hazırladığı altısimli **kamança**.

Seyran Zülfüqarovun (Şəki) hazırladığı 840 mm uzunluğunda *udun* xərəyi 120x75 mm ölçüdə oval dəri membrana söykənir.

Müsabiqədə Manaf Məmmədovun (Salyan) və Sultan Hüseynovun (Füzuli) böyük zövqlə hazırladıqları *zurnalar* və Şəmsəddin Sayilovun (Balakən) düzəltdiyi *dambur* da nümayiş etdirilmişdir.

Biz Azərbaycanda yayılmış aşağıdakı çalğı alətlərini qeydə almışıq:

yan-tütək - uzunluğu 540-600, xarici diametri 20-22 mm olan, qoz və ərik ağaclarından hazırlanan köndələn açıq fleytadır. Ağacın özəyi oyulmuş və 18-20 mm diametrində səs kanalı əmələ gətirmişdir (keçmişdə qızdırılmış metal mil ilə yandırıldılar). Üz tərəfinin aşağı hissəsinə yaxın 7, arxada bir çalğı dəliyi vardır. Yan tərəfinin aşağı hissəsində səslərin nizamlanması üçün, bir-birindən 45-50 mm məsafədə yerləşən iki əlavə dəlik açılmışdır. Zahiri yaraşğ üçün alətin gövdəsində dairəvi kiçik qanovlar yonulmuşdur. Onlardan ikisi daha enlidir və gövdəni üç bərabər hissəyə bölür. Aləti yanında gəzdirmək üçün çalğıçının ciyindən keçən iplərin uclarını bağlamaq məqsədilə yuxarı və aşağı hissələrində qanovlar açılmışdır. Yan-tütəyin mis və bürünc növlərinə də rast gəlmək olur. Çalğı zamanı alət çəp vəziyyətdə tutulur, üfürmə dəliyi ağızın sağ küncünə qoyulur və ona dodaqlarla azca toxunulur. Hava axınına gövdənin iti ucuna yönəldərək, aşağı registrdə tutqun, boğuq, orta registrdə müləyim, məxməri, yuxarı registrdə isə uca, fişiltili, lakin kəskin olmayan səslər alırlar. İntonasianın yüksəkliyi çalğı dəliklərinin diametrinin 3/4 və ya 1/2 hissəsini barmaqlarla örtməklə və dodaqların nisbi gərginliyi ilə nizamlanır. Alətin diapazonu kiçik oktavanın "fa" səsindən ikinci oktavanın "lya" səsinə kimidir. Yan-tütək yalnız çoban alətidir. Onda çalınan havalar çobanın fəa-liyyətinin müxtəlif məqamları - qoyun otarılması, çobanın istirahəti, sürüyə vəhşi heyvanların basqını zamanı qurdbasanları və insanların çağırılması ilə bağlı olan çoban xəbərdarlıq siqnallarından və mahnılarından ibarətdir ("Qoyun həngi", "Qoyun ovşarısı", "Qaya başı", "Çoban bayatısı" və s.). Alətə Cəbrayıł, Füzuli, Tovuz və Şahbuz rayonlarında rast gəlmək olar;

ksul – Azərbaycanın şimal və şimal-qərb (Oğuz, Qəbələ və Xaçmaz) bölgələrində yayılmışdır. Qamışdan hazırlanmış (alümindən də ola bilər) 415-420 mm uzunluğunda və 15-20 mm diametrində silindrşəkilli gövdəsi var. 6 çalğı dəliyi yalnız üz tərəfdə bir-birindən 17-32 mm məsafədə açılıb. Alət səsləndirdikdə yan-tütək kimi 45^0 altında çəp vəziyyətdə sağ tərəfə yönəldilir. Ksulun səsi yumşaq və məlahətlidir. Səsdüzümü septima həcmində diatonikdir. Diapazonu kiçik oktavanın "sol" səsindən ikinci oktavanın "fa diyez" səsinə qədərdir. Təkrar üfürmə yolu ilə ikinci oktavanın daha zil səslərini də almaq olur və bu yolla alətin diapazonu bir oktava yarıma qədər genişləndirilir. Aşağı registri yoxdur, orta registr tutqun, yuxarı registr isə aydın, açıq və cingiltili səslənir. Ksul çoban alətidir.

dairə – qavala oxşayır. 320-500 mm diametri və 50-60 mm eni olan girdə sağanağına öküz və yaxud dəvə dərisindən membran çekilir. Adətən sağanağın daxili tərəfində halqa və zinqirovlar asılır. Membranın qalınlığı ifaçının barmağına taxılan və səslənməyə ayrı cür effekt verən xüsusi metal oymaqdan istifadə etməyə imkan verir. Dairə 70-ci illərdə Şamaxı rayonunun Cəirli kəndindən olan Aşıq Məmmədağa Babayevin ansamblında aşığın məclisə gəlişi zamanı səslənən ən ənəvi pişro havasının ifası və ritmik aşiq havalarının müşayiəti üçün istifadə olunurdu. Bundan başqa, dairə toyılarda, xüsusilə də rəqs zamanı solo alət kimi səsləndirilirdi.

Beləliklə, maddi-mədəni abidələr, yazılı mənbələr, kitab miniatürleri, divarüstü rəngkarlıq və məbuu nümunələr Azərbaycanda müxtəlif dövrlərdə 88 çalğı alətinin yayılması¹⁹ nəticəsinə gəlməyə imkan verir.

Eyni çalğı alətlərinin (saz, tənbur, tar, çəğanə, zurna, ney, təbil, dəf və s.) yazılı mənbələrdə tez-tez adlarının çəkilməsini, onların müxtəlif növlərinin mövcudluğunu, alətin adına yer adının əlavə olunmasını (Şirvan tənburu) nəzərə alaraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, onların bir qismi bila vasitə Azərbaycan mühitində təşəkkül tapmışdır.

I.2. Çalğı alətlərinin təsnifatı

Musiqi alətlərinin ölçüsü, quruluşu, səs tembri və başqa xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq, onları sistemləşdirməyə imkan verən ümumi əlamətlər mövcuddur. Bu cür əlamət kimi, bir qayda olaraq, səsin mənbəyi (vibrator) - dərtilmiş sim, heyvan və balıq dərisindən, qovuqlarından olan pərdə, borucuğun daxilindəki hava sütunu, alətin hazırlanlığı materialın (metal, ağaç, şüşə və s.) titrəyişi sayılır. Bu təsnifata uyğun olaraq, alətlər simli (xordofonlar), nəfəs və ya üf-ləmə (aerofonlar), dərili və ya membranlı (membranofonlar) və özüsəslənən (idiofonlar) qruplara bölünür. Səsçixarma tərzindən (törədicidən) asılı olaraq müxtəlif qruplara aid edilən musiqi alətləri öz növbəsində yarımqruplara, bəziləri isə quruluşuna görə növlərə və yarımnövlərə bölündür.

E. Xornbostel və K.Zaksın prinsipinə [139] əsaslanan belə təsnifat, demək olar ki, bütün müasir tətqiqatçılar tərəfindən qəbul edilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, hal-hazırda və orta əsrlərdə mövcud olan Azərbaycan xalq çalğı alətləri aşağıda göstərilən sxem üzrə sistemləşdirilmişdir:

I qrup. Simli alətlər. Səs mənbəyi – dərtilmiş (elastiki) sim.

1-ci yarımqrup. *Mizrablılar.* Səs mizrabla (təzənə ilə), yaxud barmaqla simi dərtmaqla çıxarılır.

2-ci yarımqrup. *Kamanlılar.* Səs kamanın simə sürtülməsi nəticəsində çıxarılır.

3-cü yarımqrup. *Zərbilər.* Səs simlərə ağaç çubuqlarla (toxmaqla) vurmaqla çıxarılır.

II qrup. Nəfəs (üfləmə) alətləri. Səs mənbəyi alətin gövdəsindəki hava sütunudur.

1-ci yarımqrup. *Dodaqlılar* (*labiallılar*) – səs hava axını gövdə divarının iti kənarına dəyərək bölündükdə alınır.

Növləri: açıqlar – alətin gövdəsi hər iki tərəfdən açıqdır;

qapalılar – alətin gövdəsinin bir tərəfi açıqdır;

çoxgövdəlilər – bir tərəfi açıq, digəri bağlı olan müxtəlif ölçülü borucuqlar dəstidir;

dillilər – gövdənin yuxarı ucuna hava axını fit dəliyinin iti kəsiyinə istiqamətləndirən tıxac taxılır;

quşşəkillilər – fit səsi çıxaran və çalğı dəlikləri olan qablar formasında musiqi alətləri

2-ci yarımqrup. *Dilçəklilər* (*lingviallılar*) – gövdə kanalında hava sütununun titrəyisi kəsici – dilçəyin köməyi ilə baş verir.

Növləri: birdilçəklilər – hava axını qamış dilçək (sümsü) vasitəsilə kəsilir;

ikidilçəklilər (qamışlılar) – hava axını yastılaşdırılmış borucuğun divarları ilə kəsilir;

çoxdilçəklilər – metal çərçivə oyuğunda sərbəst titrəyən dilçək hava axını vibrasiya vəziyyətinə çatdırır.

3-cü yarımqrup. *Müştüklülər* (*ambuşyurlular*) – hava axınının səslənməsi ifaçının müştüyə və ya gövdənin yuxarı ucuna sıxılmış gərgin dodaqların titrəyişi ilə baş verir (çalğıçının dodaqları kəsici funksiyasını yeriňə yetirir).

Növləri: buynuzlar – nisbətən qısa gövdəyə və konusvari borucuğa malik enli ağızlı alətlər;

borular – olduqca böyük ölçüdə gövdəyə malik dar ağızlı alətlər.

III qrup. Dərili (membranlı) alətlər. Səsin mənbəyi tarım çəkilmiş dəridir.

Yarımqrup. *Zərbliklər* – səs dəriyə barmaqlar, əl, çubuqlar və toxmaqla vurulması ilə çıxarılır.

Növləri: birüzlülər – dəri gövdənin üst hissəsinə çəkilmişdir;

ikiüzlülər – dəri gövdənin hər iki tərəfinə çəkilmişdir.

IV qrup. Özüsəslənən alətlər. Səsin mənbəyi musiqi alətinin materialı və ya onun səslənən hissəsidir.

1-ci yarımqrup. *Vurulanlar* – alət ona çubuqların zərbə və ya onun tərkib hissələrinin qarşılıqlı vurulması yolu ilə səslənir.

2-ci yarımqrup. *Silkələnənlər.* Səslənmə metal asmaların (zinqirovlar, qumrolar, şaxşaxlar) alətin gövdəsinə vurulması nəticəsində əmələ gəlir.

3-cü yarımqrup. *Dartulanlar*. Səslənən hissə dərtılma yolu ilə titrəmə vəziyyətinə gətirilir.

Qeyd olunanlara uyğun olaraq, Azərbaycanda yayılan xalq çalğı alətlərinin aşağıdakı təsnifat sxemi tərtib edilmişdir:

AZƏRBAYCAN XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİNİN TƏSNİFAT SXEMİ

SIMLI ALƏTLƏR:

Mizrablılar

1. Bərbət
2. Çartar
3. Çexesdə
4. Çəng
5. Çoğur (çoğor, çukur)
6. Dambur5
7. Donqar
8. Dütar
9. Ərğənun
10. Qanun
11. Qopuz
12. Mügni (muğni)
13. Nüzhə
14. Nüzhət
15. Ozan
16. Pəncətar
17. Rud
18. Rübəb
19. Saz
20. Setar (seta)
21. Şeştar
22. Şeşxay
23. Şeşxana
24. Tar
25. Tənbur
26. Ud

Kamanlılar

27. Çaqanaq
28. Çəğanə
29. Kamança
30. Kəman

Zərbliş

31. Çənq
32. Santur

NƏFƏS ALƏTLƏRI:

Dodaqlılar

- 33(1). Ksul
- 34(2). Ney
- 35(3). Yan-tütək

Qapalılar

- 36(4). Nay

Çoxgövdəlilər

- 37(5). Musiqar (çinciq)

Dillilər

- 38(6). Kələnay

- 39(7). Mizmar

- 40(8). Tütək

Quşşəkillilər

- 41(9). Burbuğ

Dilçəklilər

Birdilçəklilər

- 42(10). Sümsü

- 43(11). Sümsü-balaban

- 44(12). Şəpbır-balaban (şopur)

- 45(13). Tulum

İkidilçəklilər

- 46(14). Balaban

- 47(15). Zurna (surnay, sur)

Çoxdilçəklilər

- 48(16). Ərğan

Müştüklülər

Buynuzlar

- 49(17). Buğ (buq)

50(18). Burğu	Borular	69(14). Dühul
51(19). Gavdum		70(15). Nağara
52(20). Kərənay		71(16). Təbirə
53(21). Nəfir		ÖZÜSƏSLƏNƏN ALƏTLƏR
54(22). Şahnəfir		Vurulanlar
55(23). Şeypur		72(1). Cərəs
	DƏRİLİ (MEMBRANLI) ALƏTLƏR	73(2). Çan
	Zərbəlilər Birüzlülər	74(3). Kasə (kasa)
56(1). Cift-kös (dəbdəbə)		75(4). Qaşığek (qaşığək)
57(2). Dairə		76(5). Laqquti
58(3). Dəf		77(6). Sinc (zinc)
59(4). Dümbək		78(7). Şaxşax (çalpara)
60(5). Kus (kuus)		79(8). Teşt
61(6). Qaval		80(9). Zəng
62(7). Qoşanağara		81(10). Zinqirov
63(8). Məzhər		82(11). Zil
64(9). Nağarazən		Silkələnənlər
65(10). Təbil		83(12). Dəray
66(11). Təbil-baz		84(13). Xəlxal
	İkiüzlülər	85(14). Kaman
67(12). Davul		86(15). Qımrı (qumrov)
68(13). Dumdul		87(16). Səfail
		Dartılanlar
		88(17). Ağız qopuzu

Bu siyahıya geniş yayılan tavar (böyük) sazin ölçülərinə görə fərqlənən baş tavar (ana), orta və qoltuq (cürə, bala, kiçik), orta tavar zurnanın baş tavar, cürə, orta cürə, qoltuq nağaranın böyük (kos) və kiçik (bala, cürə) növləri daxil edilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sxemə indiyə kimi musiqişünaslıqda qeyd olunmayan musiqi alətləri: donqar, kəman, çaqanaq, kələnay və ağız-qopuzun adları daxil edilmişdir.

I.3. Müasir Azərbaycan alətşünaslığının yaranması və inkişafı

Müasir Azərbaycan xalq çalğı alətlərinə aid ilk elmi araşdırmaşlar peşəkar klassik musiqimizin banisi Üzeyir Hacıbəyovun (1885-1948) adı ilə bağlıdır. 1926-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc olunmuş “Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər”, “Şərq musiqisi və Qərb musiqi alə-

ti”, “Şərq musiqisi haqqında Qərb alımlarının təfsiri”, “Azərbaycanda musiqi tərəqqisi” və digər məqalələrində tarı – “Şərq musiqisi təhsilini genişləndirə bilən alətlərdən “ən qiymətlisi, ən mühümü”, kamançanı – “melodik alətlərdən ən gözəli”, neyi – “ən pürməlahət və eşqinigar alət”, qavalı isə “zərb alətlərdən ən zərifi” hesab edir, Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin təsnifatını verir, onları simli, nəfəs və zərb alətlərinə böölür. Simli alətləri, öz növbəsində, qısa səsləri, yəni mizrabla çalınan və uzunsəsləri (kamanla çalınan) alətlərə ayıır. Simfonik orkestr alətlərinin tembrleri Azərbaycan xalq çalğı alətlərininkə ilə müqayisə edilir. Avropa və Şərq alətlərinin əlaqələri məsəlesi şərh olunur, ud, tənbur, qanun, rübab, ney və nəfirin qısa təsviri verilir. Müxtəlif səs yüksəkliyinə və pərdələrə uyğun akustikaya əsasən tarın kökü, səsdüzümü nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Xalq çalğı alətlərində notlarla çalmağın mümkününü sübut etmək üçün (“Mən nə yaradıram” məqaləsi) Ü.Hacıbəyov simfonik orkestrin tərkibinə daha çox xalq çalğı alətləri daxil etməyi tövsiyə edir (“Sovet operasının yolları” məqaləsi). Dahi bəstəkar onların gələcək inkişaf perspektivləri barədə öz mülahizələrini bildirir [140]. “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fundamental əsərində (Bakı, 1945) tarın hər simində birinci oktavada 17 pillənin (pərdənin) olması qeyd olunur. Eyni vəziyyət enharmonik bərabər səslər tarın ikinci oktavasında hər bir pərdədən sonra da alınır [141].

Dünyasını çox vaxtsız dəyişmiş istə`dadlı bəstəkar Asəf Zeynallı (1909-1932) yeni səslər axtararkən xalq çalğı alətlərinin səsdüzümünün xüsusiyyətləri, tar və kamançanın ölçüləri ilə maraqlanmışdır. Onun arxivində ölçüləri və hissələrinin yerləşməsini göstərilən tar şəkli və “Tarı müdafiə” məqaləsi saxlanılır. O, yazdı: “Tar öz xüsusiyyətinə və quruluşuna görə yeganə musiqi alətidir ki, xalq yaradıcılığını və muğamı dəqiqliyini ifa edə bilir” [142].

1932 -cu ildə görkəmli xanəndə Bülbülün (əsl adı və soyadı Murtuz Məşədi Rza oğlu Məmmədovdur, 1897-1961) sə`yi və şəxsi iştirakı ilə yaradılmış İncəsənət İşləri İdarəsi yanında Musiqi Elmi-Tədqiqat Kabinetinin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan musiqisini toplamaqla yanaşı, xalq çalğı alətlərinin öyrənilməsi və onlarda çalğı dərsliklərinin yaradılması idi. Bu məqsədlə 1931-1940-cı illərdə Qarabağ (1931), Lənkəran-Astara-Massallı, Şəki-Balakən-Zaqatala (1937), Gəncə-Tovuz-Qazax, Xaçmaz-Quba-Qusar (1938), Dilican-Basarkeçər-Borçalı (1939) bölgə və rayonlara musiqi-folklor ekspedisiyaları təşkil edilmişdir. Bu ekspedisiyalarda A.Zeynallı, Q.Qarayev, F.Əmirov, C.Hacıyev, S.Rüstəmov, T.Quliyev, Z.Bağirov, M.İsmayılov və b. iştirak etmişlər [143]. Milli mədəniyyətimizin istə`dadlı nümayəndələrinin böyük zəhməti hesabına xalq mahnlarının, rəqs melodiyalarının, aşiq havalarının ən yaxşı nümunələri və muğamların not yazıları verilən məcmuələr, eləcə də tar (S.Rüstəmov) və kamança (C.Həsənova) dərsliklərini²⁰ dərc edilmişdir.

1933-cu ildə Ü.Hacıbəyovun təklifi ilə məşhur tarzən Mirzə Mənsur Mənsurov (1887-1967) tərəfindən tarın yenidən qurulması başa çatdırıldı və onun səsdüzümü dəqiqləşdirildi.

1941-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında Bülbü'l "Azərbaycan oxuma məktəbi" mə'rüzəsində aşiq və nəfəs alətləri ansambllarının ifa xüsusiyyətləri səciyyələndirilir, müasir tar və kamança müğamat ustalarından qalma irsi hesab edilir [144].

Q.Qasımov (1949) ilk dəfə olaraq Nizaminin və Füzulinin klassik irsinə əsaslanaraq, o dövrün çalğı alətlərini təsvir edir [145]. Sonradan bu istiqamət S.Abdullayeva (1967, digər mənbələrin, əsasən, maddi-mədəniyyət abidələri və səyyahların qeydləri də cəlb edilməklə), A.Məmmədov (1972), T.Bünyadov (1975), V.Məmmədov (1977), L.Əlizadə (1990), Ş.Bünyadova (1991), Ə.İsazadə, B.Qurbanov (1991), Ə.Əhmədov (1992), S.Əliyev (1996), A.Hacıyev (2000), F.Sadıqov (2000) tərəfindən davam etdirilmişdir [146].

Mə'lum olduğu kimi, sazin inkişaf və təkmilləşdirilməsi aşiq sənəti ilə sıx əlaqədardır. Yəqin ki, xalq musiqisi nümunələrinin çox az qismi ayrı-ayrı alətlərlə belə bağlı olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, sazla müşayiət olunan aşiq musiqisinin özünəməxsusluğu ilə izah olunur.

Ə.Eldarovanın Azərbaycan aşıqlarının sənətinə həsr olunmuş məqalələri və kitabında (1949, 1964, 1968, 1975, 1984, 1996) sazin quruluş xüsusiyyətləri, köklənməsinin əsas növləri, sazla, onun etimologiyası və qolundakı pərdələrlə əlaqədar olan musiqili-poetik terminlər hərtərəfli səciyyələndirilir [147].

Aşiq sənətinə dair və onun əvvəlki xalq musiqi ənənələrinin növləri (əsasən, ozan) ilə əlaqələri üzrə sonrakı araşdırmlar bu bənzəri olmayan incəsənətin çoxlu maraqlı "səhifələrini" açmışdır (M.Seyidov, 1954, 1970, 1988; A.Nəbiyev, 1974; Q.Namazov, 1980, 1984, M.Həkimov, 1983; S.Paşayev, 1989; M.Qasımlı, 1996 və b.) [148].

Azərbaycan musiqisinə həsr olunmuş əsərlərdə (L.V.Karaqışeva, 1956; M.S.İsmayılov, L.V.Karaqışeva, 1961) bu və ya başqa həcmidə çalğı alətləri xarakterizə edilir [149]. M.S.İsmayılov (1960) instrumental janr növlərindən biri kimi muğ-a-min inkişafında tarın rolunu nəzərə alaraq, onun simlərinin yerləşməsini və köklənməsini nəzərdən keçirir [150].

K.Kərimov (1959), E.Abbasova (1961) və O.Quliyevin (1980) əsərlərində Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin inkişaf yolları, repertuarı və onun tərkibinə daxil olan alətlər səciyyələndirilir [151].

Qara Qarayevin çıxışında (1968) orkestr və xalq çalğı alətləri ansambllarının vəzifələrinə toxunulur, Fikrət Əmirov (1978) və Firudin Şuşinskinin (1979, 1985, 1995) kitablarında Azərbaycanın xalq musiqiçilərinin solo və ansambl çalğısında ustalıqla istifadə etdikləri musiqi alətlərinin texniki imkanları açılır [152].

Görkəmli tarzənlər Mirzə Sadıq, Mirzə Fərəc, Qurban Pirimov, Əhməd Bakıxanov, Bəhram Mənsurov, Kamil Əhmədov, Ramiz Quliyev, kamancacı Habil Əliyev, saz ustası Ədalət Nəsibov, zurna, balaban və tütəkdə virtuoze ifası ilə məhşur olan Əli Kərimov və başqalarının ifaçılıq yaradıcılığı Ə.Bədəlbəyli (1955), E.Abbasova (1963, 1977), D.Məmmədbəyov (1966), C.Səfərov (1971), Ə.Rəhmətov (1977), Q.Babayev (1981), Ə.İsa-zadə, X.Quliyev (1982), B.Hüseynli, T.Kərimova (1984), R.Rzayeva-Bağirova (1986), İ.Rəhimli (1987), V.Yusifli (1993), M.Axundov (1996), M.Quliyev (1996), F.Əzimli (1998, 2002), S.Qasimova (1998), N.Quliyev (1999), E.Məhəmmədoğlu (1999) və R.İmraniyin (2000) tədqiqat obyektləri olmuşdur [153]. B.Hüseynli və T.Kərimovanın kitabçasına Əli Kərimovun rəhbərlik etdiyi ansamblda istifadə olunan nəfəs və membranlı çalğı alətlərinin təsviri əlavə edilmişdir.

S.Abdullayevanın işlərində (1972, 1984) orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş çalğı alətlərinin qədim növlərindən müasir növlərə qədər inkişaf tarixi, onların quruluşu, texniki və dinamiki imkanları, metrik ölçüləri əsasında simli və nəfəs çalğı alətlərinin səsdüzümü nəzərdən keçirilir [154].

Azərbaycan xalq çalğı alətləri Ə.Rəhmətov (1975, 1980) tərəfindən tədqiq edilir, onların orkestrdə yeri şərh olunur [155].

O.Orxanbəylinin dərsliyində (1976) tarın təsviri, onun inkişafı, orkestr və operalarda tətbiqi tarixi verilir [156].

1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyanın (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) xalq musiqisi kafedrası nəzdində Azərbaycan xalq musiqisi kabinetinin (müdir S.Seyidova, elmi məsləhətçi B.Hüseynli) təşkili respublikanın musiqi həyatında mühüm hadisə oldu. Kabinetin əsas vəzifəsi aşiq və xalq mahnilarının, rəqs melodiyalarının, instrumental havaların və mərasim musiqisinin toplanması və işlənilməsi, həmçinin qədim çalğı alətlərinin öyrənilməsi idi. Ali musiqi məktəbinin nəzəriyyə və bəstəci tələbələrin iştirak etdiyi Respublikanın ayrı-ayrı rayonlarına müntəzəm təşkil olunan musiqi-folklor ekspedisiyalar (onların sayı 35-i adlayır), nəticəsində Kabinetin fondunda xalq musiqisi yaradıcılığına dair böyük həcmidə faktiki materiallar toplanmış, yan-tütəyi, şapbir-balaban, sümsü-balaban və zil zurna kimi, demək olar ki, unudulmuş xalq çalğı alətləri aşkar edilmişdir.

Eyni işlər Ə.İsazadənin rəhbərliyi altında Azərbaycan MEA-nın Me'marlıq və İncəsənət İnstitutunun Xalq musiqisinin tarixi və nəzəriyyə şöbəsi tərəfindən də həyata keçirilmişdir. 1967-1975-ci illərdə Astara-Lənkəran və Şəki-Zaqatala bölgələrində, Naxçıvan MR-da, Salyan və Ağdam rayonlarında aparılmış regional folklor ekspedisiyalarının nəticəsi olaraq iki məcmuə dərc edilmişdir [157]. “Xalq mahniları və oyun havaları” (Astara-Lənkəran zonası üzrə) toplusunda və Ə.İsazadənin məqalələrində (1973, 1977) dəf, sinc, təbil və laqquṭi kimi zərb və özüsəslənən alətlər təsvir olunur [158].

Respublika muzeylərində saxlanılan musiqi alətləri S.Abdullayevanın araşdırma obyekti olmuşdur [159]. Onların müasir çalğı alətləri ilə müqayisəsi, alətlərin təkamülində hansı dəyişikliklərə uğradıqlarını aşkar etməyə imkan vermişdir. Ə.Rəhmətovun “Əhməd Bakıxanov” (1977) kitabında tarzən-pedaqoqun kolleksiyasına daxil olan xalq çalğı alətləri təsvir olunur [160].

S.Ağayevanın (1974, 1976, 1987) və Z.Səfərovyanın (1997, 1998) Əbdüllqadir Marağıyə həsr olunmuş işlərində görkəmli musiqişünasın əsərlərində rast gəlinən musiqi alətləri haqqında çoxlu dəyərli mə'lumatlar var [161]. B.Hüseyinli və S.Paşayevin “Xalq instrumental musiqisinin nəzəri problemləri” Beynəlxalq elmi konfransda (Leninqrad, 1974) etdikləri mə'rüzənin tezislərində saz və aşiq musiqisinin qarşılıqlı əlaqələri şərh olunur [162].

“Ötən əsrlər Azərbaycan musiqi mədəniyyəti məsələləri” elmi konfransda (Bakı, 1974) Q.Qasımov, L.Kərimov, Ə.Eldarov, S.Ağayeva və S.Onullahinin etdikləri mə'rüzələrin tezislərində musiqi alətlərinin e'cazkar tə'siri, insan xasiyyətinin formalaşmasında, xəstəliklərin müalicəsində, hətta dövlətin idarə olunmasında onların rolu qeyd olunur, türkdilli əhali arasında geniş yayılan musiqi alətlərindən bəhs edilir. Saz - qopuz və tənburun növü, qaval (qavval) isə orta əsrlərdə məşhur “Qoul” ritmik musiqi əsərini dəfin müşayiəti ilə ifa edən müğənninin adı hesab edilir. Aşıq musiqi ənənələri və xalq terminologiyasının qorunub saxlanmasından sazin rolu vurğulanır. Təbriz şəhərində ixtira edilmiş bir sıra musiqi alətləri haqqında mə'lumat verilir [163].

B.Hüseynlinin Mikluxo-Maklay adına Rusiya EA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda keçirilmiş konfransda (Moskva, 1976) edilmiş mə'rüzənin tezisində tar Azərbaycan xalqının əsas musiqi aləti kimi səciyyələndirilir [164].

M.Allahverdiyev (1978), K.Vəliyev (1980), A.Nəbiyev (1988) və Ə.Fərzəlinin (1989) Azərbaycan folkloruna həsr olunmuş yazılarında çalğı alətlərinin etimologiyası və istifadəsi ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürünlür [165].

N.Məmmədov (1978) tərəfindən həyata keçirilmiş Azərbaycan Rast muğam dəstgahının not yazısının əlavəsində tarın köklənmə və səsdüzümü sxemləri verilir [166].

Ə.İsazadə (1981, 1986, 1988, 1992) və Q.Qasımovun (1986) işlərində Azərbaycan folklor musiqisinin tədqiqi tarixi şərh olunur [167].

V.Sadiqova (1981, 1983, 1986) və F.Çələbiyevin (1986) məqalələrində muğamın forma və lad əmələqəlmə prosesində tarın spesifik xüsusiyyətlərinin eks olunması məsəlesi [168], T.Cənizadənin (1987) araşdırmlarında isə Əhməd Bakıxanov, Bəhram Mənsurov, Hacı Məmmədov və Habil Əliyevin ifaçılıq təcrübələri təhlil olunur [169].

F.Əbülgasimovun namizədlik dissertasiyasında (1983) Qurban Pirimovun tətbiq etdiyi strixlər səciyyələndirilir. R.İmraninin işində (1986) isə dolğunsəslə opera orkestri tərkibində istifadə olunması zəruriyyətindən irəli gələn tarın səslənməsinin təkmilləşdirilməsi əsaslandırılır. Bəhram Mənsurovun tarının ossiloqrafla aparılmış dəqiq akustik ölçüləri göstərilir [170].

T.Məmmədovun monoqrafiyalarında [171] sazin simləri və köklənmə növləri və onların müxtəlifliyinin səbəbi, sazin səs düzümü və pərdələrinin adları, ən`ənəvi aşiq təرانələrinin tonikasının alətin bu və ya digər pərdələrinə uyğunluğu barədə mə`lumatlar verilir.

Məşhur tarzən və pedaqoq Əhməd Bakıxanovun məqalələri və xatirələri daxil edilmiş məcmuədə tar, kamança barədə, habelə tarın tədrisi metodikası, tanınmış musiqiçilər haqqında qiymətli mə`lumatlar var. Məcmuəyə Azərbaycan xalq çalğı alətləri haqqında kiçik məqalə də daxildir [172].

B.Hüseynlinin tərtib etdiyi metodiki vəsaitdə (1986) dərili (birüzlü və ikiüzlü membranofonlar) və özüsəslənən (idiofon) xalq çalğı alətlərinin təsviri verilir, zərb qrupları üçün yeni notasiya tövsiyə edilir, strixlər və çalğı üsulları sistemləşdirilir. Müəllifin fikrincə, notasiyanın dərəcələrinə ayrılmama metodikası bəstəkarlara zərb alətlərinin imkanlarından daha dolğun istifadə etməyə imkan verər və nəticədə Azərbaycan xalq musiqisinin tembr, ritm və dinamik xüsusiyyətlərini daha yaxşı əks etdirər [173].

L.Kərimovun (1964, 1965), Q.Beqdelinin (1968), N.Bayramovanın (1980), Z.Cəfərovanın (1986) və S.Abdullayevanın (1989) görkəmli Azərbaycan musiqişünası Səfiəddin Urməviyə həsr olunmuş işlərində onun tərəfindən ixtira olunmuş musiqi alətləri təsvir olunur [174].

M.Nəvvabın çalğı alətləri haqqında da mə`lumat əks olunmuş “Vüzuhül-ərqam” risaləsinin məzmunu Z.Səfərova tərəfindən açıqlanır [175].

B.Əbdülqasimov (1989) Azərbaycan tarına xüsusi monoqrafiya həsr etmişdir. Burada tarın inkişaf və onda tə`limin tarixi, onun əvvəlcə beşimli olması, sonradan təkmilləşdirilməsi, xalq musiqisində və muğam operalarında (“Leyli və Məcnun” operası timsalında) yeri barədə ətraflı şərh olunur [176]. B.Hüseynlinin sənətşünaslıq doktorluq dissertasiyası Azərbaycan xalq çalğı alətlərinə və instrumental musiqisinə həsr edilmişdi [177].

“Yaxın və Orta Şərqi ölkələri musiqi mədəniyyəti inkişafının vəziyyəti və problemləri” 4-cü respublikalararası konfransın (Bakı, 1989) tezislərində peşəkar musiqi təhsilində tar ağacının istifadəsi tarixi (A.Hüseynov), orta əsrlər Azərbaycan nəfəs çalğı alətləri və onların təsnifatı (Z.Zöhrabbəyova), çobanların ney, tütək və tulumda çaldıqları instrumental havalar (A.Abduləliyev), udun inkişaf tarixi (A.Qaradağlı) nəzərdən keçirilir [178].

S.Abdullayevanın tərtib etdiyi “Azərbaycan instrumental musiqisi” toplusunda (Moskva, 1990) simli (tar, kamança, saz), nəfəs (balaban, zurna, tütək, tulum) və membranlı (nağara, qaval, qoşanağara) alətlərdə xalq ifaçılıq ən`ənələrinin xüsusiyyətlərinin aydın əks olunduğu ən yaxşı muğam

dəstgahlarının, instrumental pyesləri (dəramədlər, rənglər və diringilər), rəqs melodiyaları və aşiq havalarının nümunələri daxil edilmişdir. Giriş məqaləsində hal-hazırda istifadə olunan musiqi alətləri və ansamblların, habelə instrumental havaların növləri təsvir edilir.

“Qədim dövr və orta əsrlərdə Azərbaycanın bədii mədəniyyətinin yaranmasının və inkişafının sosial aspekti” Respublika elmi praktik konfransının (Bakı, 15-16 may 1990-cı il) və “Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin musiqi mədəniyyətinin inkişaf problemləri” 5-ci Ümumittifaq tələbə konfransının (Bakı, 29-31 sentyabr 1990-cı il) materiallarında ozan və aşiq sənətinin, onlarla əlaqədar simli alətlər - qopuz və sazin keçid yolları (İ.İmamverdiyev), musiqi folklorşunaslığında zərb alətlərinin rolu (F.Əzimov) və ərəb mənbələrində zərb alətlərin adı kimi işlənən “kos” termininin tətbiqi məsələləri (M.Əhmədov) öz əksini tapmışdır [179].

S.Abdullayevanın tədqiqatında [180] maddi-mədəniyyət abidələri, ədəbi-poetik, musiqişünaslıq əsərləri, miniatür rəngkarlıq nümunələri və muzey kolleksiyaları əsasında Azərbaycan çalğı alətləri tarixşunaslıq irsi, onların tədqiqinə dair əsas araşdırımlar nəzərdən keçirilir.

Azərbaycan xalq çalğı alətlərindən M.Əhmədov və S.Kərimovun, simli alətlərdən (saz, tar, kamança) isə B.Hüseynlinin nəşr olunmamış tədris vəsaitlərində bəhs edilir [181]. “Nizaminin poetik, fəlsəfi və musiqi dünyası” mövzusunda ümum-respublika elmi-praktik konfransının materiallarında (Bakı, 3-4 may 1991-ci il) dahi şairin əsərlərinin təhlili əsasında onun yaşadığı dövrdə mövcud ol-muş müxtəlif musiqi alətlərində ifa olunan Azərbaycan xalq musiqisi janrları (S.Abdullayeva), onların xalqın məişətində, saray həyatında, müxtəlif mərasimlərdə rolü (F.Əsgərova), saz (İ.İmamverdiyev) və təbil (T.Əzimov) məvhümları və habelə, musiqi-estetik nöqtəyi-nəzərdən (A.Abduləliyev) çalğı alətləri təhlil olunur [182]. “Azərbaycan musiqisi tarixi” dərsliyində (I hissə, Bakı 1992; müəl-liflər - E.Abbasova, L.Karaqışeva, S.Qasımovə, N.Mehdiyeva, A.Tağızadə) ibtidai icma, quldarlıq və feodal quruluşlarında və kapitalist münasibətləri-nin formallaşlığı şəraitdə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi inkişaf mərhələləri fonunda çalğı alətlərinin xalqın gündəlik həyatında, hərbi və sa-ray məişətində rolü şərh olunur.

R.Zöhrabovun “Azərbaycan muğamının nəzəri problemləri” (Bakı, 1992) kitabında “Rast” və “Humayun” muğam dəstgahlarının ifası zamanı tar və kamançanın köklənməsi verilir [183].

“Azərbaycan milli musiqisinin tədqiqi problemləri” məcmuəsinin 1-ci buraxılışında (Bakı, 1992) aşiq sənətində ifa məktəbləri (Azad Ozan Kərimov), dərvish toylarında xalq çalğı alətlərinin istifadə olunması (Züleyxa Əbülfəz qızı) və onların öyrənilməsinin əsas istiqamətləri (S.Abdullayeva), Azərbaycan tarının ifaçılıq imkanları (V.Əbdülqasimov), respublikanın qərb zonasında sazin köklənmə xüsusiyyətləri (İ.İmamverdiyev) şərh olunur, bər-

bət, çəng, çəğanə, santur, rübab, Şirvan tənburu və rud kimi unudulmuş çalğı alətlərinin quruluş və səs imkanları təsvir edilir (M.Kərimov).

Məcmuənin 2-ci buraxılışında (Bakı, 1996) Orta əsr Azərbaycanında simli çalğı alətlərinin inkişaf tarixi (M.Kərimov), çoqurun quruluş xüsusiyyətləri (Ş.Hacıyev), qopuzun yayılma yolları (A.Məmmədov) nəzərdən keçirilir. Məcmuənin 3-cü buraxılışında (Bakı, 1999) namə'lum Azərbaycan müəllifinin ud, çəng, nay və onların lad-məgəm kökü barədə mə'lumat və rən "Advar" risaləsindən (S.Bağirova), B.Belyayev və B.Hüseynlinin Azərbaycan musiqisinin, o cümlədən, xalq çalğı alətlərinin öyrənilməsində rollundan (A.Abduləliyev) bəhs edilir, Azərbaycan simli və nəfəs alətlərinin xərək və pərdələr arasında, eləcə də üfürilmə yernidən səs pərdələrinə qədər olan məsafələr əsasında müəyyən edilmiş səs düzümləri verilir (S.Abdullayeva).

Məcmuənin 4-cü buraxılışında (Bakı, 2001) Sasamilər dövründə (224-651-ci illər) çalğı alətləri və onlarla bağlı terminlər (R.İmrani), xalq musiqi ifaçılığında (İ.Mürsəlov), Güney Azərbaycanda aşıqla keçirilən toy şənliliklərində (İ.İمامverdiyev) və Naxçıvanda meydən tamaşalarında, Novruz mərasimlərində (J.Əliyeva) istifadə olunan çalğı alətlər, udun yaranma tarixi (F.Əfəndiyev), Qarabağda aşiq sənəti (Ş.Gülməmmədova), tar ifaçılığında yenilik (Ə.Quliyev) və musiqi alətlərinin səsdüzümləri (Ş.Hacıyev) haqqında mə'lumatlar verilir [184].

"Ekologiya, fəlsəfə və mədəniyyət" elmi məqalələr məcmuələrində (Bakı, 1993-2001; bur. 6, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 22, 23, 25, 27, 29) çalğı alətlərinin hazırlanmasında istifadə olunan təbii materiallar (F.Xalıqzadə), aerofonları diaqnostlaşdırın nay termini və nay-neyin təkamülü (S.A.Qafarov), Nizaminin təsvir etdiyi (O.Rəşidova, F.Sadiqov) və "Xəmsə" miniatür-lərində (S.Abdullayeva) çalğı alətləri, həmçinin musiqicilər Barbəd və Nəkisanın ifaçılıq ustalığı (O.Rəşidova), müasir ansamblarda milli və Avropa çalğı alətlərinin yeri və rolu (M.Quliyev), tar ifaçılığının inkişafında xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərinin əhəmiyyəti (A.Novruzov), görkəmli tarzən və pedaqqoq Mirzə Fərəc Rzayevin yaradıcılığı (V.Seyidov), qədim alət – tüttək (E.Nağıyev), tarda muğam ifaçılığı məsələləri (Ə.Sədiyev), Üzeyir Hacıbəyovun opera yaradıcılığında xalq çalğı alətlərinin rolu və əhəmiyyəti (R.İmrani), Azərbaycan peşəkar musiqisinin inkişafında tarın rolu (G.Rəhimova), Səsanilər dövrünün musiqi mədəniyyəti (R.İmrani), çalğı alətlərində səs çıxarma ilə əlaqədar musiqi terminləri (İ.Abdullayeva) nəzərdən keçirilir [185].

R.İmraninin "Azərbaycan muğam janının yaranma və inkişaf tarixi" (Bakı, 1994) kitabında orta əsrlərdə Azərbaycanda istifadə olunan musiqi alətlərinin adları verilir.

"Azərbaycan musiqisi: tarix və müasir dövr" məcmuəsinindəki (Bakı, 1994) məqalələrdə uşaqların dünyaya gəlməsi zamanı bir üzünə keçi

(boyun artması simvolu), digərinə qurd (xilasunma simvolu) dərisi çəkilmiş və səsi şər qüvvələri qovan nağaradan istifadə olunma səbəbi mifoloji nöqtəyi-nəzərdən açıqlanır (B.Abdulla), “santur” adının etimologiyasına toxunulur (F.Əzimli), Azərbaycanda yayılmış rübənin növləri (S.Abdullayeva), neyin folklor kökləri (S.Qafarov), bərbətin inkişaf tarixi (M.Kərimov), muğam operalarında tardan istifadə olunma xüsusiyyətləri (V.Əbdulqasımov), santurda qızıl bölgü nisbəti (Ş.Hacıyev) aydınlaşdırılır [186].

Dissertasiya işlərində [187] sazin inkişaf tarixi, quruluşu, pərdələri, köklənməsi, sazda instrumental ifanın xüsusiyyətləri təsvir edilir (İ.Imamverdiyev, 1994), saz-köklənmə-interpretasiya əlaqəsinə xüsusi əhəmiyyət verilir (Azad Ozan Kərimli, 1995), Azərbaycan zərb alətləri və onların xalq musiqi irləndə rolü (F.Əzimov, 1994), bərpa olunmuş bərbət, santur, çeng və Şirvan tənburunun inkişaf tarixi, quruluşu və bədii-texniki imkanları (M.Kərimov, 1995), Azərbaycan xalq və şifahi ən-ənəvi professional musiqi janrlarının təkamülündə sazəndə ifaçılıq sənətinin rolü (M.Quliyev, 1996) göstərilir, dünya musiqi mədəniyyəti kontekstində Azərbaycan simli alətlərinin yaranma, inkişaf və miqrasiya məsələləri araşdırılır, bütün mizrablı alətlərin tənburdan, kamanlı alətlərin isə qıl-qopuzdan təşəkkül tapması fikri söylənilir (A.Məmmədov, 2001), tar ifaçılığının inkişafında Azərbaycan, Rusiya və Avropa bəstəkarlarının əsərlərinin və işləmələrinin rolü tədqiq olunur (A.Novruzov).

N.Ələkbərovanın kitabında (Bakı, 1995) qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş çalğı alətləri haqqında mə'lumatlar verilir [188].

S.Ələsgərov və S.Abdullayevanın “Azərbaycan xalq çalğı alətləri və orkestrləşdirmə” dərsliyində (Bakı, 1996) çalğı alətlərinin inkişaf tarixi izlenilir, onların texniki və bədii imkanları, xalq çalğı alətləri orkestrinin yaradıcılıq yolu və orkestrləşdirmə prinsipləri və orkestrin səslənməsinin ümumi əsasları göstərilir.

M.Quliyevin “Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin təşəkkülü, formallaşması və ansamblarda rolü” kitabında (Bakı, 1997) ansamblarda xalq çalğı alətlərinin yeri, instrumental müşayiətin xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

E.Babayevin “Şifahi ən-ənəli Azərbaycan musiqisində intonasiya problemləri” kitabında (Bakı, 1998) tar, saz və balabanın səs və temperasiya xüsusiyyətlərindən asılı olaraq intonasiya və tempin inkişafı, müvafiq olaraq xanəndə və aşığı, sazəndə və aşiq ansambllarının müşayiəti zamanı onların səslənmə spesifikliyi, tar və sazin səsdüzümü, sazin köklənməsi göstərilir.

F.Əliyeva və M.Kərimovun məqaləsində orta əsirlərdə Böyük ipək yolu boyu yerləşən regionlar arasında əlaqələrin yaranmasında çeng, bərbət və qopuzun rolü açıqlanır, K.Qarabaqlı isə XVI-XVII əsrlərdə Şamaxının musiqi mədəniyyətini, o cümlədən bu dövrdə istifadə olunan çalğı alətlərini təsvir edir [189].

Tariel Azərtürkün “Muğam – “Şumer” deyilən azəri türkünün milli, mə’nəvi sərvətidir” kitabında (Sietl, 2001) qədim yazınlarda adları çəkilən “saz” və “tar” anlayışlarından söz açır. V.Əbdulqasimov (2001) böyük tarzən Mirzə Sadıq Əsəndoğlunun tar islahatlarının məqsədi və nədən ibarət olmasını açıqlayır [190].

S.Fərhədovanın monoqrafiyasında (Bakı, 2001) musiqi alətlərinin dini ayin və mərasimlərdə yeri, onların insan təfəkkürünə tə’siri şərh olunur [191].

Xalq çalğı alətlərindən istifadə, onların inkişaf tarixi və quruluş xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş ensiklopediyalar və lügətlər arasında Ə.Bədəlbəylinin “İzahlı monoqrafik musiqi lügəti” (Bakı, 1969) xüsusi yer tutur. Kitabda istifadə olunan nağara, saz, tar və ud haqqında daha geniş mə’lumatlar verilir, sıradan çıxmış alətlər, onların ayrı-ayrı hissələri, orta əsr musiqişünasları Əbu Nəsr Fərabi və Səfiəddin Urməvi tərəfindən təsvir olunmuş çalğı alətləri barədə və tarı əsaslı surətdə yenidən qurmuş, el arasında “tarın atası” adlandırılan Mirzə Sadıq Əsəndoğlunun rolundan danışılır.

E.Aslanovun “Oyunlar, tamaşalar, xalq yaradıcılığı” (Bakı, 1984) lügət-mə'lumat toplusunda kütləvi xalq tamaşaları zamanı istsfadə olunan çalğı alətlərinə (zurna, saz, qaval, nağara, zinqirov və başqalarına) az yer ayrılmayıb.

Z.Səfərovanın Səfiəddin Urməvi, Əbdülcadir Marağı və M.Nəvvabın risalələri əsasında tərtib edilmiş “Qədim Azərbaycan musiqi terminləri lügəti”ndə (Bakı, 1997) və F.Əzimlinin “Azərbaycan xalq musiqisinin qısa lügətin”də (Bakı, 2000) çalğı alətlərinin adları çəkilir və onların qısa təsviri verilir.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri eyni zamanda rus və xarici ölkə mütəxəssislərinin də tətqiqat obyekti olmuşdur. Bu baxımdan V.Belyayevin (1888-1968) rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, ilk dəfə olaraq tarın səs-düzümünü müəyyən etmək məqsədilə onu ölçmiş, bu alət üçün not yazısının xüsusiyyətlərini, bütövlükdə struktur və lad-funksional quruluşunun öyrənilməsinin elmi-metodik aspektlərini araşdırmışdır. V.Belyayevin tərtib etdiyi “SSRİ xalqlarının musiqi tarixinə dair ocerklər” dərs vəsaitinin 2-ci buraxılışının “Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti” bölməsində Azərbaycan xalq çalğı alətləri təsvir edilir. Ümumiləşdirici “Azərbaycan xalq mahniları” adı altında verilən işdə sazin açıq simləri ilə həmahəng və harmonik pedalla melodiyaları çaldıqda, alətin xüsusi ifa tərzi nəzərə çatdırılır [192]. Onun arxivində tara xüsusi həsr olunmuş işin əlyazması var²¹.

Q.Xubovun [193] məqaləsində aşiq sənətinin xüsusiyyətləri, xalq çalğı alətləri orkestrinin yaradıcılıq yolu şərh olunur.

1938-ci ildə Moskvada Azərbaycan incəsənəti ongünlüyü ərəfəsində dərc olunmuş “Azərbaycan xalqının incəsənəti” məcmuəyisinə daxil edilmiş V.Belyayev, V.Krivonosov və V.Sergeyevin məqalələri [194] və V.Vinoq-

radovun kitabı [195] diqqəti cəlb edir. Burada musiqi folklorunun müxtəlif janrları ilə yanaşı xalq çalğı alətlərinin xüsusiyyətləri, onların möişətdə və peşəkar musiqidə tətbiqindən söhbət açılır.

V.M.Krivonosovun Moskva konservatoriyasında saxlanılan “Azərbaycan xalq musiqisini öyrənmək üçün materiallar” və “Azərbaycan xalq musiqisi” (1938-1939-cu illər) əlyazmalarında müəllifin bilavasitə musiqi xadimlərindən və Azərbaycan xalq musiqisinin elmi-tədqiqat kabinetinin arxivindən topladığı mə'lumatlar verilir. Sonuncu işdə fit qurğulu və onsuz tətəklərin müxtəlif növləri, bir çubuqla (böyük nağara), yaxud da iki çubuq və hər iki əlin barmaqları ilə (kiçik nağara) çalınan nağaralar təsvir olunur.

“SSRİ xalqlarının musiqi alətləri atlasi”nda (Moskva, 1-ci nəşr, 1963 və 2-ci nəşr, 1975) istifadə olunan və sıradan çıxmış Azərbaycan xalq çalğı alətləri haqqında mə'lumatlar ümumiləşdirilmişdir (bölmənin müəllifi E.E.Yazoviskayadır).

A.Buxnerin kitabında Azərbaycan xalq çalğı alətlərinə ayrıca səhifə ayrılmışdır [196].

K.A.Vertkov məqaləsində [197] həll olunmamış məsələlər sırasına, tədqiqat obyektiyə yekdil baxışın, terminologiya və tipologiyanın birmə`nalı olmamasını aid edir, səsdüzümü akustik ölçü vəsítəsilə həyata keçirilməsinin formallığını göstərir və xalq çalğı alətlərinin tarixinin zəif öyrənildiyini xüsusi vurğulayır.

T.Vızqonun “Orta Asyanın çalğı alətləri. Tarixi ocerklər” (Moskva, 1980) kitabında Səfiəddin Urməvi və Əbdülqadir Marağının risalələri təsvir olunur, çalğı alətlərinin Nizaminin “Xəmsə”sində və onun əlyazmalarına çəkilmiş rəsmılardə eks olunmasından danışılır.

Məqam-lad və musiqi alətlərinin adlarının göstərildiyi Nizaminin poetik irsi barəsində V.Vinoqradovun “İran musiqisinin klassik ən`ənələri” (Moskva, 1982) əsərində də söhbət açılır.

B.Ögelin monoqrafiyasında (Ankara, 1987) bu və ya digər çalğı alətinin yayılma coğrafiyasının müəyyən olunmasında Azərbaycan xalq çalğı alətlərinə istinad edilir [198].

Tarin “Qafqaz”, yə`ni Azərbaycan mənşəli olmasını İran alimi R.Xalıqi, Harvard Universitetinin professoru E.Zonis və Strasburq Universitetinin professoru J.Dürinq vurğulayırlar [199].

Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin tədqiqinə dair əsas işlərin vəziyyəti göstərir ki, Azərbaycan alətşünaslığı musiqişünaslığın müstəqil sahəsi kimi uğurla inkişaf edir.

II.

AZƏRBAYCANIN ƏN`ƏNƏVİ XALQ ÇALĞI ALƏTLƏRİ

Hal-hazırda Azərbaycanda orkestrlərin, müxtəlif ansamblların tərkibində və solo ifaçılığında aşağıdakı xalq çalğı alətləri istifadə olunur: simli-lərdən tar, saz, kamança, qanun, ud, darmbur; nəfəslə çalınanlardan – balaban, tütək, zurna, ney, tulum; dərililərdən – nağara, qaval, qoşanağara, dümbək; özüsəslənənlərdən – şaxşax, kaman və laqqutı.

Aşağıda Azərbaycan xalqının hazırda istifadə etdiyi ən`ənəvi xalq çalğı alətləri təsvir edilir.

Tədqiq olunan alətlərin təsvirində əsas diqqət quruluş xüsusiyyətlərinə, ölçülərə, ada, material seçiminə və alətin tərkib hissələrinin hazırlanma qaydalarına yönəldilmişdir.

II.1. Morfologiya və erqologiya

II.1.1. Simli alətlər

Tar

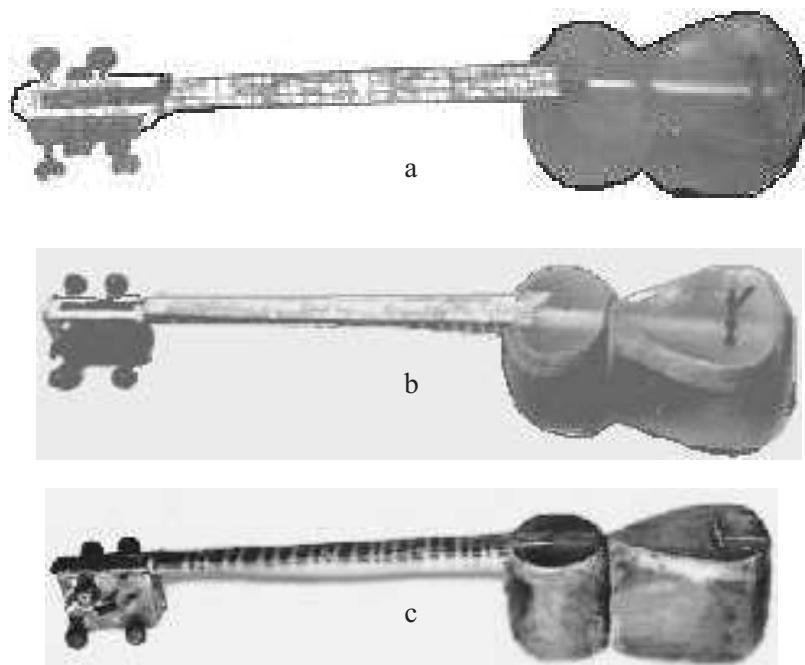
Müasir tarlar dörd növdə hazırlanır: a) 865-890 mm uzunluqda, solo ifa üçün böyük tar; b) 830-855 mm uzunluqda orkestr tarı; c) kiçik - şagird tarı (720-765 mm); d) cürə tar (uşaqlar üçün).

Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibində həmçinin tarın bas növü də səslənir.

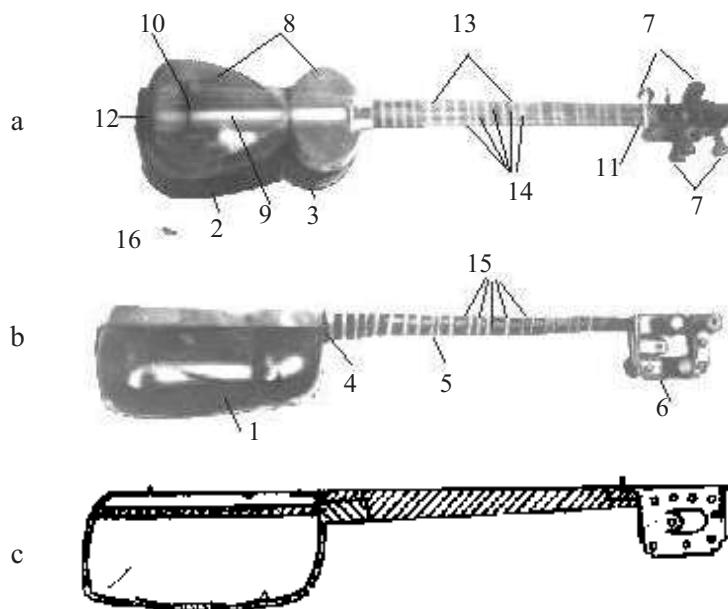
Tarın ağacdan olan hissələri bir-birinə bənd olmuş gövdədən (çanaqdan), onun daxilində yerləşdirilmiş iç qoldan (dayaqdan), küpdən, qoldan və aşıxları olan kəllədən ibarətdir. Kiçik ölçülü tarları bə`zən bütöv ağac parçasından hazırlayırlar.

Uzunsov, qabarıq, yan tərəfdən sıxılmış, rezonator rolunu oynayan gövdə iki qeyri-bərabər hissədən: ölçüləri üst tərəfdə 180-183x140-156 mm olan böyük çanaq və 90-95x125-130 mm-ə çatan kiçik çanağdan ibarətdir. Üst tərəfdən çanağın konturu 8 rəqəmini xatırladır. Onun ümumi uzunluğu 300-323 mm, eni 170-197 mm, dərinliyi isə 143-165 mm-dir.

Çanağı 10-15 illik gün görən yerdə bitən, düyünsüz, qış vaxtı kəsilmiş cir tut (gər, çəkil) ağacından hazırlamaq (yanvar və fevral aylarında şirə ayrılmazı azalır) məsləhət görülür. Belə ağac yaxşı səs keyfiyyətinə,

Solo ifa üçün böyük (a), orkestr (b) və şagird tarları (c)

Tarın üst (a) və yandan (b) görünüşü və sxematik kəsiyi (c):
 1 – çanaq, 2 – böyük çanaq, 3 – kiçik çanaq, 4 – küp, 5 – qol, 6 – kəllə,
 7 – aşixlar, 8 – üz, 9 – iç qol, 10 – böyük xərək, 11 – kiçik xərək,
 12 – alt xərək, 13 – xərəkciklər, 14 – simlər, 15 – pərdələr, 16 – mizrab.

yüngül çəkiyə və çoxlu sayıda daxili məsamələrə malik olur, çatlar vermir. Gövdəsi qoz, ərik, armud, ağcaqayın, qarağac, palid ağaclarından hazırlanmış tarlara da rast gəlmək olur²².

700-750 mm diametr də və 450-600 mm uzunluqda ağac kötüyünü dəmir civlə dörd hissəyə ayırır və özəyini çıxarırlar. Hər hissə yonularaq dördüzlü şəklə salınır. Elə ağac kötükleri seçirlər ki, onlardan ən azı iki çanaq çıxsın. Əks halda, alət arzuolunan keyfiyyətdə səslənmir. Bu zaman az əhəmiyyəti olmayan belə bir cəhətə də diqqət yetirirlər: çanağın üst hissəsi ağacın özəyinə yox, onun oduncaq hissəsinə yönəlməlidir. Bundan başqa ağacın yaşı halqaları (onlar gövdəyə xaricdən xüsusi rövnəq verir) yuxarıya doğru istiqamətlənməlidir ki, səslər bayırı çıxsın.

Kötüyün üzərində gövdənin üz tərəfinin forması çizilir, kərki ilə iç tərəfdən oyulur (qazılır), sonra kənarlardan artıq hissələr çıxarılır və ona qabarlıq forma verilir. Qolun bərkidilməsi üçün kiçik çanaq tərəfdən 90 mm uzunluğunda və 50 mm enində, üst hissədən 20x20 mm ölçüdə oyulmuş çıxıntı (ləvənd) saxlayırlar. Çanaq otaq temperaturunda, qaranlıq və bağlı yerdə 1-3 il müddətində qurudulur.

Çanağın divarının qalınlığı üst kənar hissədə 2-5 mm, yan hissədə 5-6 mm, alt hissədə isə 10-12 mm-dir. Əgər çanağın alt hissəsi nazik hazırlanarsa, çalğı zamanı aləti sinədə saxlayarkən çanaq isti çəkir və bu da öz növbəsində alətin səslənməsinə pis tə'sir edir.

Bə'zi ustalar ağacı xaricdən alətin gövdəsi şəklinə salandan sonra onu iki bərabər hissəyə bölgürələr. Bununla ağacın oyulması işi çox asanlaşır. Bundan başqa, çanağı hər tərəfdən bərabər qalınlıqda yonmaq mümkün olur. Sonra hər iki hissə bir-birinə yapışdırılır.

Ustaların təşbih şəkildə dediyi kimi, böyük və kiçik çanaqlar, elə bil, “ürək” və “böyrək” rolunu oynayırlar. Səs “ürək”də güclənir və “göbəkdən (böyük çanaqdan kiçik çanağa kecid yeri) keçərək “böyrək”də sözüllür. Çanağın 6 səs “yuvası” vardır. Tarın daha yaxşı səslənməsi üçün çanağın daxili günbəzvari olmalıdır.

Uzun qol üst tərəfdən yasti, alt tərəfdən isə dəyirmidir. Çalğı zamanı sol əlin hərəkətini yüngülləşdirmək üçün qol yuxarıya doğru tədricən nazikləşir. Çanaq və kəlləyə bərkidilmək üçün çıxıntılar nəzərə alınmadan, qolun orta uzunluğu (boyu) 410 mm-ə çatır, eni və hündürlüyü müvafiq olaraq alt hissədə 50 və 40 mm, üst hissədə isə 40 və 30-35 mm-dir.

Qolun hazırlanması üçün möhkəm olan qoz ağacının özəyindən (qarasından, ağ hissəsinə qurd düşür) istifadə edirlər. Ağacın uzunluğunun seçilməsi çanağın ölçüsündən asılıdır. Əgər çanağın iç tərəfdən uzunluğu 270 mm-dir, onda ağacın uzunluğu 470 mm, birincinin uzunluğu 280-290 mm-dir – 480-490 mm götürülür.

Qolun aşağı ucunda 90 mm uzunluqda, 20 mm enində və 20-25 mm hündürlükdə çıxıntı, yuxarı ucda isə eynilə belə, ancaq 70-80 mm uzunluqda çıxıntı saxlanılır. Bu çıxıntıda da xərək üçün yarıq açırlar. Qolun üst yan tə-

rəfində onun bütün uzunluğu boyu dərin olmayan qanov açılır. Qolun hər iki kənarına camış buynuzundan ensiz haşiyə çəkilir.

Çanaq və qol taxta yapışqanı ilə konusəkilli tut, ərik və ya qoz ağacından hazırlanmış küpə (beçə, boğaz, analıq) bərkidilir. Tarın bütün bu hissələri bir gün məngənədə saxlanılır.

Qol və çanaq eyni səviyyədə olmalıdır. Bu tarazlıq pozularsa, küpü bir az istidə tutmaq lazımdır. Onda yapışqan yumşalır və qolun vəziyyətini düzəltmək mümkün olur.

Küpün aşağı hissəsinə üstdən fiqurlu qurtaracağı olan, kiçik çanağın açıq hissəsini bir qədər örtən nazik taxta lövhə (döş taxtası, yastıq) yapışdırılır. O qamış pərdələrə dayaq rolini oynayır.

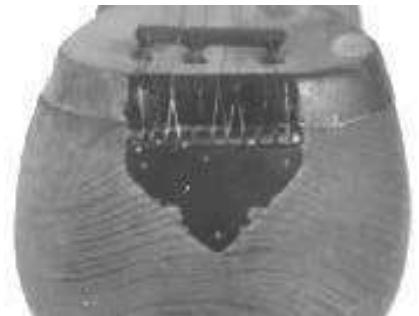
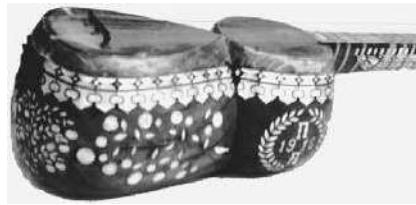
Ön, üst və alt tərəflərdən açıq, ensiz, dərin qutuya bənzər, yanları və kənarları dairəvi və ya fiqurlu (çoxt vaxt ulduzşəkilli) kəsikləri olan kəllə orta hesabla 150 mm uzunluğa (onun qola bərkitmək üçün 70-80 mm uzunluğunda çıxıntısı nəzərə alınmazsa), 50 mm enə və 85 mm hündürlüyü malikdir. Kəllənin yuxarı hissəsi (tac, başlıq) üstdən fiqurlu düzəldilir və ya siyirmə olur. Kəllə üçün də 30 mm qalınlıqda qoz ağacının özəyindən istifadə olunur. Aşixlar üçün 9-10 mm diametrində konusvari deşiklər və girdə və ya fiqurlu 25-30x40-45 mm ölçüdə “pəncərə” açandan sonra dirəyi mişarla uzununa iki bərabər hissəyə bölgürələr. Sonra onları yan-yana qoyub taxta yapışqanla, alt və yan ağaç lövhələrin köməyi ilə bir-birinə və qola bərkidirlər.

Tarin 6 böyük (girdə başlıqlı) və 3 kiçik (yasti başlıqlı) en istiqamətdə yerləşən aşixı (burğu, qulaqcıq) var. Onların uzunluğu uyğun olaraq 80 və 60 mm-dir. Aşixları əsasən armud, qoz, ərik, fistiq ağaclarından hazırlayırlar. Belə aşıqlar kəllədə yaxşı “otururlar”. Kəlləyə üst tərəfdən 3 böyük və 3 kiçik aşiq, əks tərəfdən isə 3 böyük aşix keçirdilir.

Kvadrat şəkilli iç qol (dayaq, mil) əsasən şam ağacından hazırlanır. Dayağın bir ucu çanağın daxilində onun aşağı hissəsinə, digər ucu isə qolun qurtaracağına dirənir. O qolun aşağı, yuxarı və ya kənarlara əyilməsinə (çəngəl) imkan vermir. Dayaq qoyulduğda qolun yuxarı ucu bir qədər aşağı enir. Simlərin dərtlənməsi ilə qol öz ilkin vəziyyətinə qayıdır.

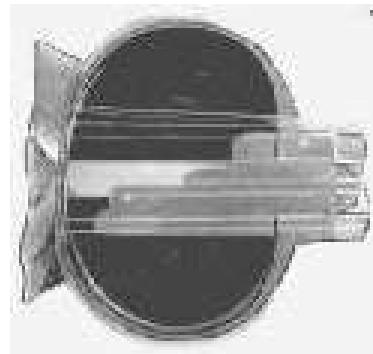
Tarin bəzədilməsinə böyük diqqət yetirirlər. Tarın ağaç hissələri (çanaq, qol, kəllə, aşixlar) sədəf və rəngli sümüklərlə (əvvəller bu məqsədlə qızıl və gümüşdən istifadə olunurdu) özünəməxsus milli naxışlarla bəzədilir. Belə tarlara adətən “sədəfli tar” deyirlər. Bu baxımdan məşhur tarzən və pedaqqoq Kamil Əhmədovun (1920-1998) yaradıcılığı diqqətəlayiqdir. Əksər hallarda çanağın yan hissəsinə sədəflə tar sahibinin və ya onu hazırlayan ustənin adı və hazırlanma ili həkk olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qolun üz hissəsindəki rövnəqli naxışlar estetik gözəllikdən əlavə, həm də funksional qolal rol oynayır.: qolda pərdələrin yerləşmə nişanını göstərir.

Üzərində heç bir naxış olmayan tar “saya tar” adlanır.

Naxışlı çanaqlar

Çanağın aşağı yan tərəfi,
böyük və alt xərəklər, mizrablar
(biri ehtiyat üçündür)

Kiçik çanaq, döş taxtası və iç qol

Çanağın açıq tərəfinə – üzə (dekaya) membran rolunu oynayan qaramalın (camışdan başqa) ürək və ya naqqə balığın döş pərdəsindən çekilir.

Piydən təmizlənmiş pərdə taxta lövhəyə dərtlərəq tarıma çekilir və kənarlarından mixçalarla bərkidilir. Qurumaq üçün bu vəziyyətdə 1-2 saat saxlanılır. Bundan sonra pərdəni su ilə isladır, silərək qurudur və yapışqanla (çiris) əvvəlcə böyük, sonra isə kiçik çanağın açıq tərəfinə yapışdırırlar.

Səs rezonansını qüvvətləndirmək üçün böyük çanağın pərdəsinin səthində onun orta hissəsindən bir az yuxarıda sancaqla bir neçə balaca desik (səslik) açılır. Deka səs rezonatoru rolunu oynayır. O xərəkət vasitəsilə simlərin titrəyişi ilə yaranan səsi qəbul edir və gövdənin içərisindəki hava kütləsinə ötürür. Elastiki hava səsi yenidən dekaya qaytarır. Bu prosesin təkrarlanması nəticəsində səs güclənir, uzanır və nəticədə bu və ya digər simə uyğun tembr alır.

Mizrab zərbələrindən pərdənin (dərinin) korlanmasının qarşısını almaq üçün böyük çanaqda pərdənin kənarında mizrabın hərəkəti sahəsinə eyni membran materialından örtük yapışdırılır. Həmçinin böyük çanağın aşağı sürtülən kənarına (alt xərəkdən mizrab vurulan yerə qədər) dəri və ya dermatindən nazik zolaq yapışdırılır.

Qola bir-birindən müəyyən məsafədə eninə 22 pərdə bağlanır. Pərdələrin sayı Azərbaycan musiqisinə xas olan səs yüksəkliyinə uyğun gəlir. Onlar alətə incə səslənmə verən qoyunun acı bağırsağından hazırlanır. Son vaxtlar bağırsağı ketqutla (qoyun və keçi bağırsağından hazırlanan və təbabətdə işlədilən sap) və ya kapron sapla (0,4-0,6 mm) əvəz edirlər. Bunun nəticəsində tar bir qədər zəif, sərt və cingiltili səslənsə də, ancaq pərdələr daha möhkəm və davamlı olur.

Sap pərdənin bağlılığı yerdən bir az yuxarıda sıx sürətdə 6-8 dəfə sarınır və ucu qolun yan tərəfində yerləşən oyuqdan-qanovdan keçirilib düyünlər vurulur. Sonra geriyə öz yerinə çekilir. Alətin köklənməsini nizamlaşdırmaq üçün pərdələr qol boyu aşağı və ya yuxarı sürüsdürülə bilər. Sol əlin rəhat hərəkəti üçün bütün düyünlər qolun yuxarı yan tərəfində yerləşdirilir. Bəzən qolun çanağa bənd olan yerdə, döş qabığı adlanan hissə üzərində bir və ya bir neçə qamış pərdə (hazırlandığı materiala uyğun belə adlandırılmışdı) yapışdırılır.

Tarin əksər pərdələrinin adları muğam və ya onun şö'bələrinin adlarından götürülmüşdür. Kəlləyə yaxın yerləşən I pərdə (do diyez¹) – Hümayun, III (re¹) – Şikəsteyi-fars (Rastın şö'bəsi), V (mi-bemol¹) – Düğah və ya Bayatı-türk (Şurun şö'bəsi), VI (mi¹) – Orta segah, VIII (fa¹) – Orta Mahur və ya Manəndi-Müxalif (Mirzə Hüseyn segahının şö'bəsi), XI (sol¹) – Segah-zabul, Rəhab, Bayatı-İsfahan (Bayatı-Şirazın şö'bəsi), Əraq (Rastın şö'bəsi), Səmayi-şəms (Şurun şö'bəsi), XIII (lya¹) – Çahargah, XV (si bemol¹) – Bayatı-kürd, Əraq (Mahur-hindinin şö'bəsi), XVI (si¹) – Xaric-segah, XVII (do²) – Qatar və ya Şahnaz, XVIII (do diyez²) – Hümayun, XIX (re²) – Hicaz və ya Zil adlanır.

II, IV, VII, X və XIV pərdələr – melodianın ifasında iştirak etmədiyinə görə lal pərdələr adlandırılıb. Onlar əsasən melizmlərin ifasında istifadə olunurlar.

IX (fa-diyez¹), XII (lya-bemol¹), XX (mi²), XXI (fa²) və XXII (sol²) pərdələr Azərbaycan xalq musiqisi ladlarının dayaq pillələri olmadığı üçün onların adları yoxdur.

Çanağın aşağısından 60-70 mm məsafədə böyük çanağın dekasının mərkəzində (aşağı üçdə bir hissəsində) böyük və ya ayaq xərək, gövdənin alt hissəsində alt xərək və ya simgir, kəllənin qolla birləşdiyi yerdə kiçik və ya baş xərək (qol xərəyi, “xoruz”, “quş”, “şeytanək”), qolun yuxarı kənarının orta hissəsində – kiçik əlavə xərəkciklər (“dişlər”, “quşcuqlar”) yerləşdirilir. Onların vəzifəsi (alt xərəkdən başqa) çanağın və qolun üzərində simləri müəyyən hündürlükdə və bir-birindən lazımı məsafədə saxlamaqdır. Alt xərəkdə simlərin aşağı ucları bağlanır. Böyük xərəyin uzunluğu 70-75 mm, hündürlüyü isə 15-18 mm-dir. Onun üst tərəfində simlər keçən yerdə kəsiklər açılır. Böyük xərək üç “ayaqcıqla” dekaya söykənir. Orta ayaqcıq yuxarı ayaqcığa bir az yaxındır, çünkü xərəyin yuxarı hissəsinə daha çox təzyiq düşür. Xərəyin tərpənməməsi üçün onun hər iki ucunda olan deşiklərdən kapon sap keçirərək, düyünlər vurulmuş uclarını alt xərəyə bağlayırlar. Sümük və ya metaldan olan 80 mm uzunluqda alt fiqurlu xərək (lövhə, düymə) yuxarı hissədə simlərin aşağı ucunu bərkitmək üçün 10 kəsiyi olan qalın hissəyə – “darağa” (“dabancığa”) malikdir. Kiçik xərəyin uzunluğu 23-26 mm, hündürlüyü isə 17-20 mm-dir. Üst tərəfində böyük xərəkdə olduğu kimi kəsiklər açılır.

Hündürlüyü 6-8 və 4-6 mm olan böyük və kiçik xərəkciklər qolun yan tərəfinə, ya da üz tərəfinin kənarına çalğıda mühüm rol oynayan 10-cu və 16-ci şah pərdələrin arxasında bərkidilir.

Böyük xərək ərik, armud ağaclarından, kiçik və alt xərəklər buynuz, sümük, ebonit, metaldan, xərəkciklər isə sümük, mis və büründən hazırlanır. Tarın 11 metal simi²³ vardır. Onlar rənglərinə görə ağ, sarı və qırmızı simlər adlanır.

On aşağıda yerləşən qoşa ağ və sarı simlər əsas simlər sayılır. Sonra üç kök (bas) simlər bağlanır. Onlar bir ağ və iki qırmızı, ağ, sarı və qırmızı, sarı və iki qırmızı, iki ağ və bir qırmızı simlərdən ibarət ola bilər.

Kök simlər iki qrupa bölünür: 1) kök (dəm) simlər - qoşadır; aşağıda - qırmızı, yuxarıda – ağ və ya sarı sim yerləşir. Bəzən qırmızı sim olmadıqda onun yerinə sarı sim bağlanır. 2) bəm kök, ton simi – yoğun qırmızı sim.

Kök simlərdən yuxarı iki cüt ağ sim – zəng (çingənə) simlər yerləşir.

Ağ və zəng simlər tərkibində polad qarışıığı olan metaldan, sarı simlər isə büründən hazırlanır. Kök və bəm kök simlər üzərinə qırmızı və ya sarımtıl bürünc tel sarılmış ağ simlərdən ibarətdir.

Birinci aşağı ağ sim qolun kənarında yerləşməli, cüt sarı sim isə böyük və kiçik çanağın birləşdiyi yerdən keçməlidir. İkinci qırmızı (ton) simdən başqa bütün simlər kiçik xərəyin arxasından, adətən dimdik şəklində məxmər “döşəkçə” qoyulan kəllənin içində keçir. Ton simi isə kiçik xərəyin çıxıntısı üzərindən aparılıb, kəllənin üst səthi boyunca keçərək uyğun aşıxa sarınır. Bu zaman o böyük aşıxa toxunur və onu zədələyir. Bu qüsürü aradan qaldırmaq üçün, adətən, aşıxin sol tərəfində ondan azca qabaqda metaldan və ya sümükdən olan kiçik çarx bərkidilir²⁴.

Ağ və sarı simlərin yuxarı ucları böyük aşıxlara (müvafiq olaraq aşağı 7-ciyə, üst 1-ciyyə, üst 3-cü və 2-ciyyə), kök simlərindəki isə kiçik aşıxlara (birinci qırmızı üst 4-ciyə, onun yanında yerləşən ağ və ya sarı sim – üst 5-ciyyə, ikinci qırmızı – ton (bəm kök) simi – üst 6-ciyyə) sarınır.

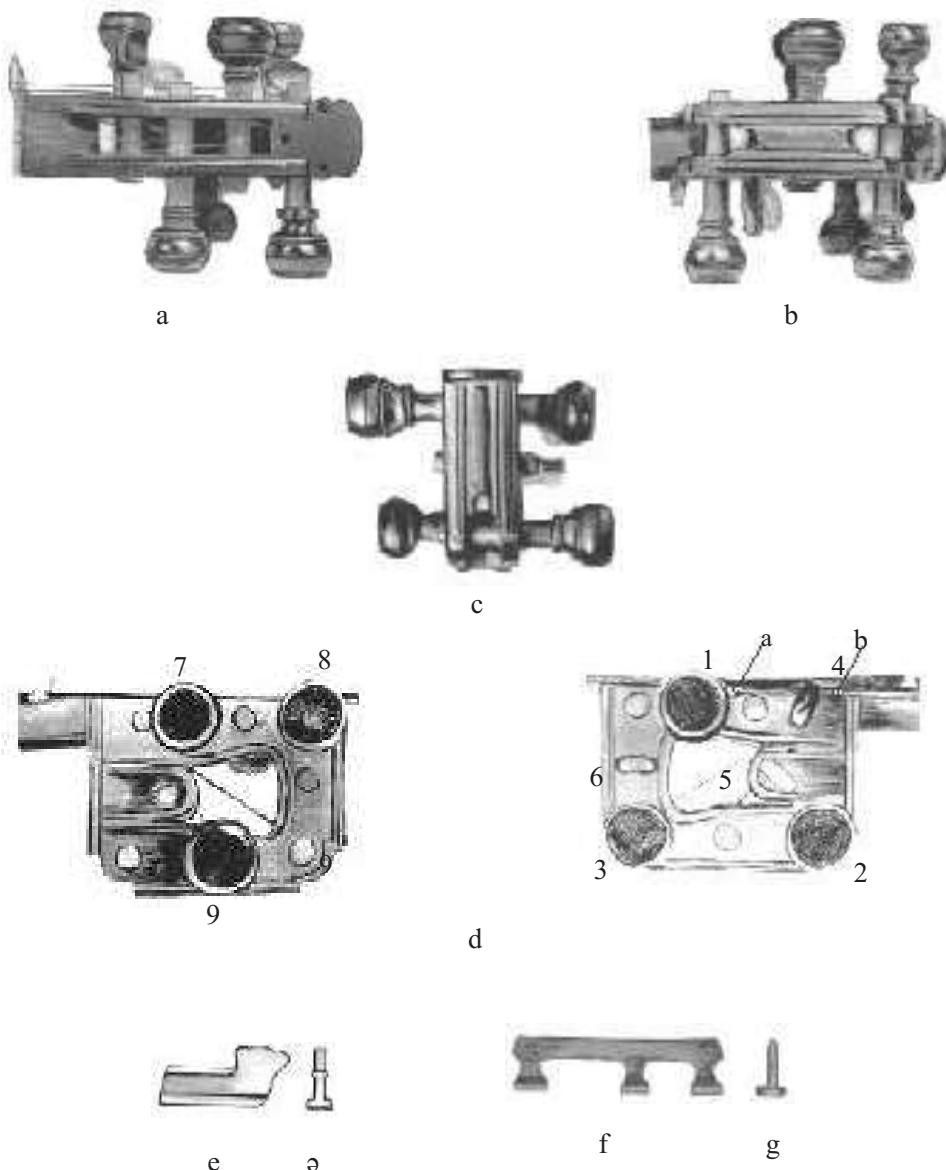
Hər tək sim “bir boy sim” adlanır və alətin ümumi uzunluğundan 100-150 mm artıq olur. Ona görə ki, simin bir ucu ilgək şəklində eşilərək alt xərəyə, digər ucu isə aşıxdakı deşikdən keçərək saat əqrəbi hərəkəti istiqamətində ona dolanır.

Hər zəng sim üçün digər simlərin uzunluğundan iki dəfə çox olan (iki boy sim) bir ağ sim götürülür. Sonra o ortadan iki bərabər hissəyə qatlanır. Açıq ucları ilgək kimi eşilir və alt xərəyin “dişciyinə” keçirilir. Birinci zəng simin qatlanmış ucu qoldakı, kəlləyə yaxın xərəkçiyin üstündəki kəsiklərdən və 7-ci pərdənin altından keçərək kəllədən 50-55 mm məsafədə mis və ya polad məftilin ilgəyinə birləşdirilir. Məftil öz növbəsində qolun yan tərəfi boyu uzanaraq 1-ci böyük və 4-cü kiçik aşıxlara arasında açılmış deşikdən keçərək, kəllənin içində daxil olur və 8-ci böyük alt aşıxa sarınır.

İkinci zəng simin ucu qoldakı xərəkcikdən və 15-ci pərdənin altın-dan keçərək kəllədən 60-65 mm aşağıda, qolun yan tərəfi boyu uzanan kiçik xərəyə yaxın kəllənin yuxarı hissəsində açılmış deşikdən keçən və 9-cu alt aşıxa sarınan məftilə birləşir.

Beləliklə, əsas (iki ağ, iki sarı) və zəng simlər (iki cüt) böyük, kök simlər isə kiçik aşıxlara sarınır. Simlərin bağlanmasın belə qaydası ifaçıya simləri kökləyərkən bu və ya digər simə aid olan aşıxi tez tapmağa imkan verir. Simlər uzunluğu 25-28 mm, eni 5-7 mm, qalınlığı 2 mm olan diş şəklində mizrabla ehtizaza gətirilir. Mizrab albalı ağacının qabığı, sümük, buğa buynuzu, ebonitdən (əvvəller mis və ya qızıldan) hazırlanır. Onun simə toxunan ucu nisbətən ensiz və hamardır. Barmaqlar arasında tutulan hissəyə sürüşməmək üçün mum sürtülür, ya da yuxarı hissənin səthində müxtəlif istiqamətdə xəttlər çizilir.

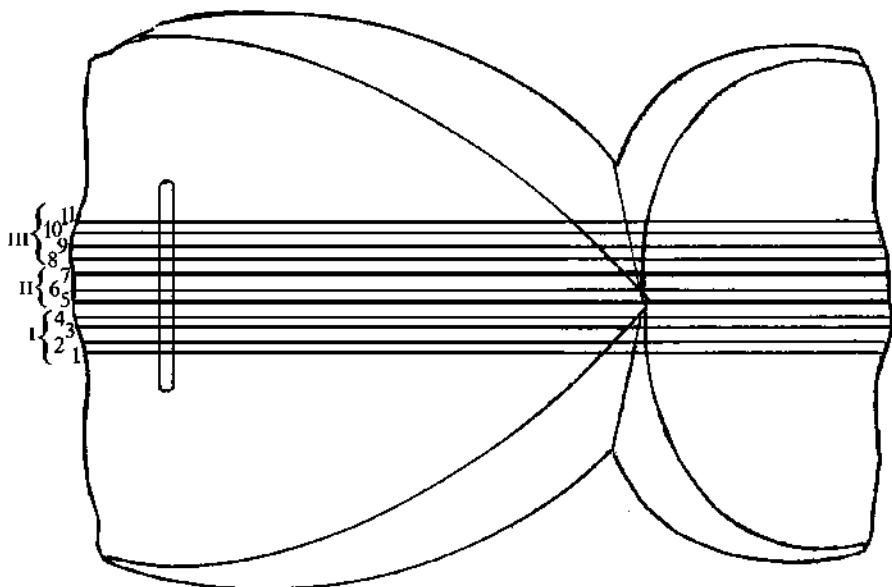
Usta Qasım Qasımovun düzəltdiyi bas tar xarici görünüşcə adı tar ilə eynidir. Onun ümumi uzunluğu 1000 mm-ə çatır. Tut ağacından hazırlanan çanağın uzunluğu 470 mm, hündürlüyü 140 mm, qalınlığı isə 10 mm-dir. Qoz ağacından olan qol və kəllənin uyğun olaraq uzunluğu 370 və 150 mm, eni 50 və 35 mm-ə çatır. 340x250 mm ölçülü böyük çanağın üzünə keçi də-

Tarin aşixlar yerləşən kəlləsinin üst (a), alt (b), ön (c) və yan (d),
kiçik xərəyin – yan (e) və ön (ə), böyük xərəyin – yan (f) və ön (g)
tərəflərdən görünüşləri.

Rəqəmlərlə aşağıda adları çəkilən simlər sarınan aşixlar göstərilmişdir:

- 1 – ikinci ağ, 2 - ikinci sarı, 3 – birinci sarı, 4 – kök,
5 – kökün yanında ağ və ya sarı, 6 – bəm kök (ton), 7 – birinci ağ,
8 – sarı simin zəng simləri, 9 – ağ simin zəng simləri.
- Məftillərin yeri: birinci (a) və ikinci (b) zəng simlər üçün.

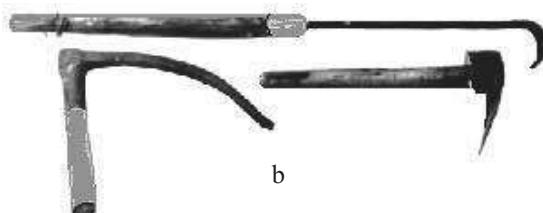
Tar simlərinin yerləşməsi:

simlər: I – əsas: 1, 2 – qoşa ağ, 3, 4 – qoşa sarı;
 II – kök: 5 – qırmızı kök, 6 – ağ və ya sarı, 7 – bəm kök (ton) yoğun qırmızı;
 III – zəng (cingənə): 8, 9 – birinci qoşa zəng (sarı simin zəng simləri),
 10, 11 – ikinci qoşa zəng (ağ simin zəng simləri).

Bas tar

a

b

Simli çalğı alətlərinin hazırlanmasında istifadə olunan spesifik xarrat alətləri: a – qasıq, b – böyük və kiçik kərkilər.

risi çekilmişdir. 130-150 mm ölçüülü küçük çanağın üzü isə açıqdır. Qola 11 pərdə bağlanır. Alətin burulmuş 4 simi vardır. Mizrabinin ölçüsü adı tardakına nisbətən iki dəfə böyükdür.

Tarın hazırlanma prosesinə “tar tutmaq, bağlamaq” deyirlər.

Tar tutulduğda istifadə olunan əsas xarrat alətlərinə - iskənə, mişar, törpü, rəndə, burğu, çəkic, suvand, məngənə, sumbatadan başqa spesifik alətlər - kərki və qaşiq da aid edilir. İş zamanı sümük və ya balıq yağından hazırlanmış yapışqandan istifadə olunur. Məhz belə yapışqanın sayəsində alətin tə'miri vaxtı onu su ilə islatdıqda hissələr bir-birindən rahat ayrılır.

Atmosferin zərərli tə'sirindən, təsadüfi mexaniki zədələnmə və tozlanmadan qorumaq üçün aləti onun xarici formasına uyğun hazırlanmış, içərisinə yumşaq material çəkilmiş möhkəm və kip bağlanan qilafda və ya su keçirməyən örtükdə saxlayır və gəzdirirlər²⁵.

Əsrlər boyu Azərbaycanda tar hazırlayan məşhur ustalar yetişmişdir. Onların arasında – Xarrat Qulu (Şuşa), Əkbər Əbləxanov (Şuşa), Hacıalı Hacıev (Şamaxı), Heydər Təhməzbəyov (Naxçıvan), Qulam Hüseyn Əhmədov (Ağdam), Mahmudbəy Soltanov, Yusif Məmmədov (Göyçay), Baxşalı Şahbazov (Ağsu), Bəylər Balakişiyev (Ağdam), Qasım Qasımov (Abşeron rayonunun Qobu kəndi), Şamil Qabaybəyov (Quba), Əli Məhəmməd (Şəki), Usta Aydın (Balakən), Kamil Əhmədov, Balabəy Balabəyov, Pənah Qurbanov (Bakı), Şahin Salmanov (Şuşa), Seyran Zülfüqarov (Şəki), Adil Əmirov (Cəlilabad), Qabil Salmanov (Sumqayıt), Tə'lət Qəbulov (Zaqatala), Usta Ələkbər, Fərrux Babayev, Abbas Verdiyev (Gəncə), Sabir Axundov (Şuşa), Malik Hüseynov (Şuşa), Rafiq İsmayılov (Şəki) kimi məşhur ustalar vardır.

Onların hazırladıqları alətlər dəfələrlə Fransa, Hollanda, Türkiyə, İran və Hindistanda nümayiş etdirilmişdir. Bu alətlərin bir hissəsi hazırda Drezden muzeyində və Luvrda (Fransa) saxlanılır.

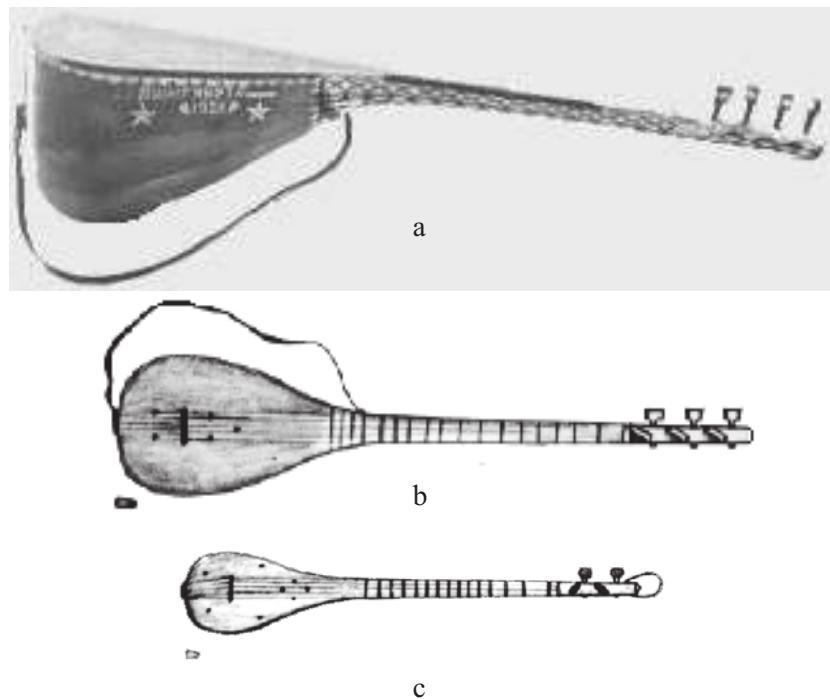
Saz

Sazlar ölçülərinə, sim və pərdələrinin sayına görə bir-birindən fərqlənilirlər. Böyük ölçüülü alətlər (1000-1100 mm-ə qədər uzunluqda) – tavar və ya böyük saz; orta ölçüülü alətlər (800-930 mm) – orta saz, kiçikləri isə (540-750 mm) – cürə, xırda, bala, kiçik, qoltuq sazı adlanır. Simlərin sayı tavar sazda – 8-11; orta sazda - 8-9; cürə sazda – 4-7-dir. İri sazlardan aşıqlar, kiçik sazlardan isə orkestr və ansamblarda, həmçinin aşıqlar şagirdlərinə təlim keçərkən istifadə edirlər.

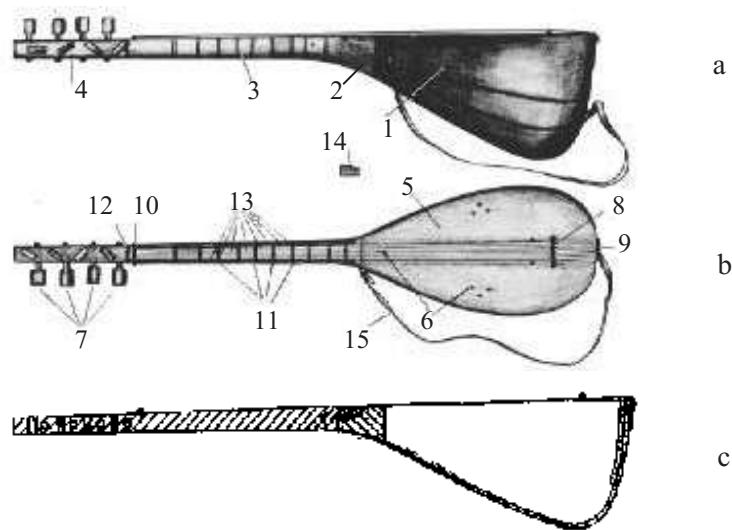
Keçmişdə 1500 mm-dək uzunluqda, 12 simli daha böyük sazlar – baş tavar, ana sazda olmuşdur. Hazırda aşıqlar 9 və ya 11 simli alətləri – ana saz, 7 simlili - tavar saz, 5 simlili isə – cürə saz da adlandırırlar.

Vaxtilə Şirvan və Zaqatala bölgələrində daha yüksək səsə malik olan cürə sazlardan istifadə edilirdi. Bu sazlarda habelə el-el gəzən aşiq-şairlər çalmışlar.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə quruluşca tavar

Tavar (a), orta (b) və cürə (c) sazlar

Sazın yan (a) və üstdən görünüşü və sxematik kəsiyi (c):
 1 – çanaq, 2 – küp, 3 – qol, 4 – kəllə, 5 – üz, 6 – rezonator dəlikləri,
 7 – aşixlar, 8 – üz (sinə) xərəyi, 9 – arxa xərək, 10 – baş xərək,
 11 – pərdələr, 12 – sim pərdəsi, 13 – simlər, 14 – təzənə, 15 – qayış.

və cürə sazdan fərqlənməyən orkestr sazı daxildir. Onun ilk nümunələri XX əsrin 30-ci illərində Azərbaycan notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinin zənginləşdirilməsi məsələsi meydana çıxarkən düzəldilmişdir.

Alətin ümumi uzunluğu 605 mm-ə (gövdə – 215 mm, qol – 275 mm, kəllə – 115 mm) çatırı, simlərin sayı 4, pərdələrin sayı isə 17 idi.

Hazırda xalq çalğı alətləri orkestr və ansambllarında uzunluğu 800 mm, 5-6 simli və 17 pərdəli orta ölçülü sazlardan istifadə olunur. Sazın ağaç hissələrinə dərin çanaq, küp, uzun qol, aşixlı kəllə və xə-rək aididir.

Çanaq (çömcə, qobul) xarici görünüşcə yarıya bölünmüş armudu xatırladır. Onun uzunluğu 450-500 mm, eni 300-450 mm və dərinliyi 200-300 mm-ə çatır. Bəzi sazlarda çanağın aşağı çizgisi qabarıq (qarpızı), bəzilərdə isə bir az yastı (yemişi) şəkildədir. Hazırda çanaqının formasına görə, yuxarıda qeyd edilən formalar arasında orta mövqe tutan “Tovuz sazi” (hazırlandığı yerin adına uyğun adlandırılüb) daha çox yayılıb [1].

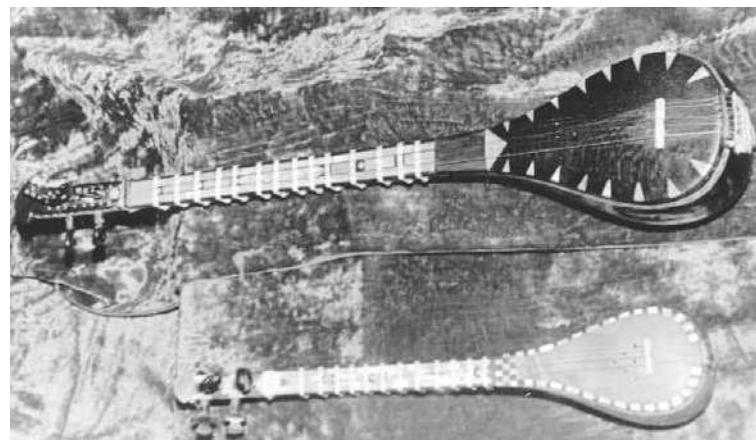
Əvvəllər ağaç kötüyü xaricdən və daxildən yonulub, çanaq şəklində salınırdı (Aşıq Ələsgərin sazı məhz bu cür idi). Sonralar sazin yaxşı səslənməsi və daha yüngül olması üçün çanağı ağaç zolaqlarından (dilim, qəlpə, bugum, qabırğa, calağ, yarpaq, parça) quraşdırmağa başladılar.

Çanağ hazırlamaq üçün uzunluğu 500 mm, diametri 560-600 mm olan, quru yerdə bitən və may ayında kəsilmiş tut (çəkil) ağacının kötüyü seçilir. Bu ağac asan əyilir və yaxşı səs verir. O 2-3 ay saxlandıqdan sonra dörd yerə bölünür. Bölünmüş hissələrdən ayrı-ayrı çərəklər kəsilir. Onlar rəndə ilə 5 mm qalınlığında yonulur, sonra hamarlanır. Hazır dilimlərin qalınlığı 3-4 mm-ə çatır. 420-450 mm uzunluqda dilimlərin sayı 5-dən 12-yə qədər (əsasən 9) olur. Ən yuxarı dilim (ana dilim, ana taxta) digər dilimlərə (bala dilim, bala taxta) nisbətən enli hazırlanır. Baş hissədə onun eni 110-140 mm, bala dilimlərinki isə 40-60 mm olur. Dilimlər aşağıya doğru tədrisən ensizləşir (uyğun olaraq 40-50 mm-ə və 25 mm-ə qədər). Ana dilim bütöv da olur.

Dilimləri hazırladıqdan sonra onları qaynar suya ($80-90^{\circ}\text{C}$) salırlar. Bir saat sonra yumşalan dilimləri sazin gövdəsi formasında olan metal qəlibə yerləşdirir və ya iki-üç gün istidə saxlayaraq lazımı formaya qədər əyirlər. Sonra hər dilim uzunluğu 120-140 mm və eni 50 mm olan cökə ağacından hazırlanmış dabancığa (badaq, törpü), ayaq tərəfdən isə küpə vintlə bərkidilir.

Dilimlər yan tərəflərdən mis məftillə üç yerdən bir-birinə möhkəm sıxılır. Bir gündən sonra vintlər açılır, yenidən əvvəlki yerlərinə taxta yapışqanla və ya ağaç cüylərlə bərkidilir və yan tərəflərdən üç yerdə nazik mis məftillə (bəndlə) tikilir. Çanağda hörümçək toru yaranmasın deyə onun içini lobya salırlar.

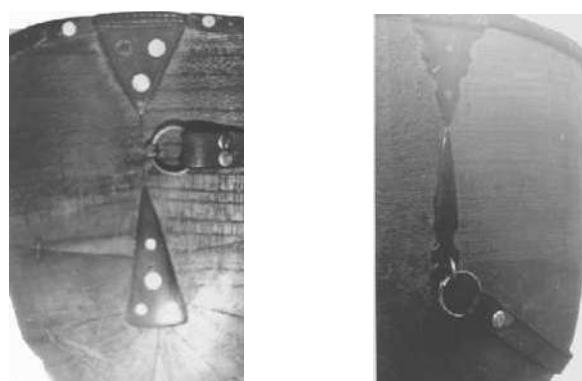
Qolu (bilək) qoz, armud, fistiq, xurma, tut və ya cökə ağaclarından 650-700 mm uzunluqda düzəldirlər. Ən yaxşı qoz ağaç hesab olunur. Onun

Kamil Əhmədov tərəfindən
naxışla bəzədilmiş sazlar

Tavar sazlarının üz-sinə taxtaları

Tavar sazlarının aşağı yan tərəfdən görünüşləri

250 mm uzunluqda yuxarı hissəsi (boğazı) alətin kəlləsini (qolun başı) təşkil edir. Qolun üz tərəfi yasti, arxa tərəfi isə dəyirmidir. Qolun hündürlüyü və eni – aşağı hissədə 35-40 mm olub, kəlləyə doğru 25-30 mm-ə qədər nazikləşir. Alət yaxşı səslənsin deyə, bə`zən qolu içibos düzəldirlər. Belə sazlar “xətəbəndi” və ya “xakəbənd” adlanır. Qol üst tərəfdən nazik kəsilir. Qolun içərisi yonulur, ora bir neçə kiçik qırma salınır və sonra kəsilmiş taxta yenidən öz əvvəlki yerinə yapışdırılır.

Qolun bilavasitə davamı olan kəllədə simlərin sayından asılı olaraq bir-birindən 40 mm aralı məsafədə aşıxlar üçün dəliklər (gözlər) açırlar.

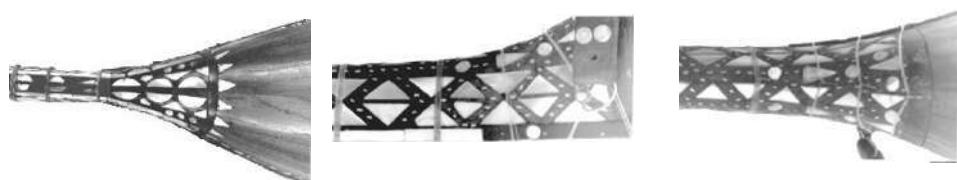
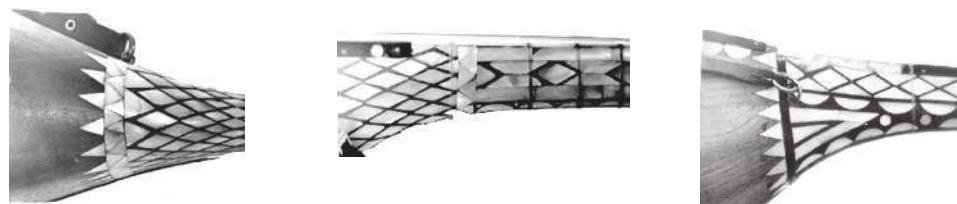
Küp (beçə, boğaz, analıq, qaşıq, xırçıq) tut, ərik və ya qoz ağacından 90-120 mm uzunluqda hazırlanır. Ona çanaq və qol bərkidilir. Alətin qolunda əyrilik olanda (çəngəl) küp hissə bir qədər isti üstündə tutulur, nəticədə yapışqan yumşalır və qolun vəziyyətini dəyişmək mümkün olur.

Alətin dekası (sinə, döş, qapaq, üz taxtası, üz-sinə taxtası) üçün tut və ya palid ağaç seçilir və 3-4 mm qalınlığa qədər yonulub, iskənə ilə hamarlanır. Dekanın orta hissəsi yatmasın deyə, odda qarsalanır. Sonra dəmir çəngəllə deka hər iki tərəfdən əyilir. Üz çanağı iplə sixılaraq bağlanır, yapışqan və ağaç cüylə ona bərkidilir. Bir neçə gündən sonra ip açılır. Çanağın kənarı at qabırğası və ya qızıl söyüd ağaçından hazırlanan nazik zolaqla (qıraq kövəsi, yaşmağı) haşiyələnir.

Sazın yaxşı və güclü səslənməsi üçün dekada simlərin altında 5-6 kiçik rezonator dəlikləri – səsliklər açılır (ikisi hökmən xərəyin yanında olmalıdır). Səsliklər bə`zən çanaqda da açılır. Aşıxlar (qulaq, burğu, burmac, sim çüyu) qoz, ərik, armud və ya fis-tıq ağacından düzəldilir və sazin kəllə hissəsində qolun yuxarı və yan tərəf-lərində açılmış gözlərə taxılır.

Üzün aşağı tərəfindən yuxariya doğru dörd barmaq məsafədə (təxminən 70-80 mm) və ya üzün üçdə bir hissəsinə uyğun gələn yerdə ayaq (üz, sinə) xərək, qolda isə aşıqlara yaxın (yuxarı aşıxdan 170-180 mm aşağıda) hündür olmayan baş xərək yerləşir. Üz xərək ərik və ya armud ağacından, baş xərək isə mal buynuzundan düzəldilir. Çanağın arxa hissəsində simlərin aşağı ucunu bərkitmək üçün sümük, metal və ya ağaç lövhə daraq (ayaq, çanaq xərəyi) bərkidilir.

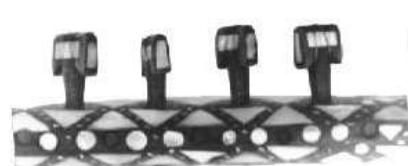
Qola avqust ayında kəsiliş erkək qoyunun acı bağırsağından (bu vaxt quru ot yeyən qoyunun bağırsağı bərk olur) hazırlanan pərdələr bağlanır. Bağırsaq əvvəlcədən suya salınır və təmizlənir. Sonra onu iydə eşirlər və otaq divarı boyu və ya iki ağaclı tarım çəkib kölgəlikdə qurudurlar. İndi onlar kapron sap sarğısı ilə əvəz olunmuşdur. Alətin kökünü nizamlamaq üçün pərdələr qol boyu yuxarı və ya aşağı çəkilə bilər. Aşıq sazlarının çoxunun əvvəllər 8 pərdəsi olurdu. 11 pərdə ilə bütün aşiq havalarını çalmaq mümkün idi. Hazırda pərdələrin sayı adətən 14-15 olur. Bunlardan başqa, baş xərəyin arxasında, yuxarı simlərin xərəkdə möhkəm oturması üçün köməkçi sim (bağ) pərdəsi də bağlanır.

a

b

c

Sazların naxışla bəzədilmiş küp (a), qol (b) və kəllə (c) hissələri

Pərdələrin sayının artması yeni aşiq poetik formalarının meydana gəlməsi və mügamların aşiq sənətinə tə'siri ilə əlaqədar olmuşdur.

Alətin qolunda yerləşən pərdələr cəm şəklində “qol pərdələri”, küpədəkilər “beçə pərdələri”, üzdəkilər isə “sinə pərdələri” adlanır. Pərdələrin hər biri öz növbəsində nəsildən-nəslə keçərək bizə gəlib çatan, onların qoldakı yerlərini, sazin səsdüzümüni, səs yüksəkliyini, şifahi aşiq havalarını xarakterizə edən adlara malikdirlər. Həm də hər bir aşiq mühitinə xas olan adlar kök salmışdır. Belə ki, Azərbaycanın Gəncəbasar bölgəsində* yeddi pərdəli sazlarda pərdələr belə adlandırılub (yuxarıdan, kəllədən aşağıya doğru):

1. Baş pərdə və ya baş divani pərdəsi;
2. Orta pərdə, təcnis pərdəsi;
3. Şah, əsas pərdə;
4. Divani pərdə və ya ayaq divani pərdəsi;
5. Bayatı pərdə;
6. Ayaq-şah pərdə (ayaq - qolun çanağa bitişik hissəsi) və ya kök pərdə;
7. Beçə pərdə.

Bunlar sazin əsas pərdələridir.

Melodik qrupun açıq simlərini birinci oktavanın “do” səsinə köklədikdə bu pərdələrdə uyğun olaraq birinci oktavanın “re”, “mi-bemol”, “fa”, “sol”, “lya-bemol”, “si-bemol” və ikinci oktavanın “do” səslərini alırlar.

Sonra qolda ikinci və üçüncü pərdələr (misri, misri pərdə, həmçinin gül, lal, kor pərdə adlanan – birinci oktavanın mi bekari), altıncı və yeddinci pərdələr (bəhməni pərdə – birinci oktavanın lya bekari) arasında iki əlavə, köməkçi, yarımtən pərdələr bağlanmışdır.

Bundan sonra qola üçüncü və dördüncü pərdələr arasında bir əlavə pərdə və beçə pərdədən arxada “baş pərdənin zili”, “orta pərdənin zili”, “şah pərdənin zili” adlandırılan, yə’ni yuxarıda adları çəkilən pərdələrin oktava yuxarı üç belə pərdə bağlanmışdır.

Daha sonralar 13 pərdəli saza “sinə” hissəsində yerləşən və “ayaq divani” pərdəsinin oktavasını əmələ gətirən bir pərdə və beçə hissəsinə bağlanan “misri” pərdəsinin oktavasına uyğun gələn daha bir pərdə əlavə edilmişdir. Əlavə edilmiş pərdələr 6-ci və 7-ci pərdə arasında (beçə pərdəsi) və birinci pərdəyə qədər beçə və baş pərdənin zili (yə’ni baş pərdənin oktavası) arasında bağlanmışdı. Beləliklə, sazin pərdələrinin sayı 18-ə çatdırılmışdır.

Sazın açıq melodik simlərinin birinci oktavanın “do” səsinə köklənmiş 18 pərdəsinin adı belədir:

- 0 – boş və ya açıq sim;
- 1-ci pərdə (re-bemol¹) – yarımtən pərdə, xaric pərdə;
- 2-ci pərdə (re¹) – baş pərdə, baş divani, baş müxəmməs, Dilqəm,

* Aşiq bölgələrinin (mühitlərinin, məktəblərinin) arealı 4-cü fəsildə təsvir olunur.

Kərəm pərdəsi;

3-cü pərdə (mi-bemoldan¹ yuxarı və re-diyezdən¹ aşağı) – yarıml, lal pərdə;

4-cü pərdə (mi-bemol¹) – orta pərdə, təcnis, Urfani pərdəsi;

5-ci pərdə (mi-bekar¹) – misri, yarıml, gül, kor pərdə;

6-ci pərdə (fa¹) – şah pərdə;

7-ci pərdə (sol-bemol¹) – yarıml pərdə;

8-ci pərdə (sol bekar) - divani, ayaq divani, Osmanlı divanisi pərdəsi;

9-cu pərdə (lya-bemol¹) – bayatı və ya çoban bayatı, çuxuroba pərdəsi;

10-cu pərdə (lya-bekar¹) – bəhməni, yarıml, bic pərdə, beçə pərdənin lal pərdəsi;

11-ci pərdə (si-bemol¹) – ayaq-şah pərdə (yə'ni şah pərdədən başlayan xalis tetraxordun ayaq pilləsi), kök pərdə (dəm simlərin yuxarı oktavası)

12-ci pərdə (si-bekar¹) – yarıml pərdə;

13-cü pərdə (do²) – beçə, cin pərdə – açıq melodik simlərin yuxarı oktavası;

14-cü pərdə (re-bemol²) – yarıml pərdə;

15-ci pərdə (re²) – baş pərdənin zili, baş divani pərdəsinin sinə pərdəsi və ya zili – yə'ni ikinci pərdənin oktavası;

16-ci pərdə (mi-bemol²) – orta pərdənin zili, təcnis pərdəsinin sinə pərdəsi və ya zili - orta pərdənin yuxarı oktavası;

17-ci pərdə (fa²) – şah pərdənin sinə pərdəsi və ya zili – şah pərdənin yuxarı oktavası;

18-ci pərdə (sol²) – qurtaracaq pərdə, ayaq divanının sinə pərdəsi və ya zili – səkkizinci pərdənin yuxarı oktavası²⁶.

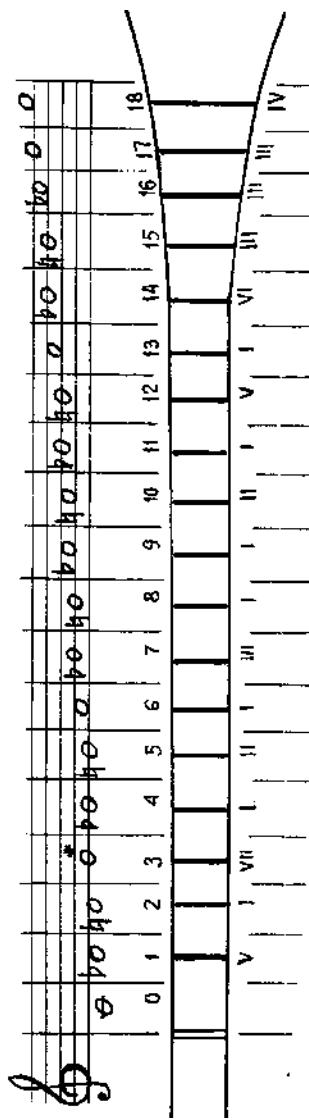
Lakin sazin səsdüzümün formalaşması bununla tamamlanır. 1/4 ton səs intervallı əlavə pərdə alətin qolunda birinci (baş pərdə) və ikinci (orta pərdə) pərdələr arasında və ikinci oktavanın “sol” səsinə uyğun gələn, “qurtaracaq pərdə” adlandırılan sonuncu pərdə meydana gəlir.

Tam xromatik səsdüzümünü almaq cəhdələri əlavə pərdələrin üzdə yerləşdirilməsi hesabına sayının artmasına götərib çıxartmışdır. Belə ki, İlqar İmamverdiyevin sazında pərdələrin sayı 26, alətin diapazonu isə – 2,5 oktavadır. Bu alətdə ən zil səs üçüncü oktavanın “do” səsinə uyğun gəlir.

Yuxarıda göstərilənlərdən göründüyü kimi, müasir sazin səsdüzümü səkkiz mərhələdə formalaşmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, öyrəndiyimiz sazların səsdüzümləri sabit deyil. Bu ilk növbədə yarıml ton (yarıml) pərdələrin yerinin dəyişməsi ilə şərtlənir.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticə çıxır ki, sazin qolunda müəyyən yerlərdə aralarında bütöv ton (tam pərdə), yarıml ton (yarıml pərdə) və 1/4 ton (lal, gül, tifil, bic, yasti pərdə, səfil, kor, yetim, sağır, rəndələyən

Sazın qolunda pardaların bağlanması xronologiyası.

Qeyd. Rum rəqəmlərinin artması onların alatin qola bağlanması ardıcılığını, notun üstündəki ulduz işarəsi isə cərək notu göstərir.

İlqar İmamverdiyev 26 pardaklı sazda çalır

pərdələr) interval münasibətləri olan pərdələr yerləşir. Əsas işlək pərdələrin (bütöv pərdə) sayı yeddiidir (2, 4, 6, 8, 9, 11, 13-cü pərdələr), qalan yarım və ya “lal” pərdələr melodiyasının melizmatyik bəzəmələri – aşıqların adətən dedikləri kimi – şirinlik vermək üçündür. Həmin pərdələrə ən çox Şirvan bölgəsi aşıqlarının sazlarında rast gəlmək olur.

Borçalı bölgəsində pərdələrin adları başqadır. 1-ci – baş divani, 2-ci – yetim və ya lal (divani pərdəsinin qulluqçusu), 3-cü – vəzir (təcnis), 4-cü – vəkil (Qaraçı), 5-ci – şah, 6-ci - məsləhət, xacə, 7-ci – xan, 8-ci və 9-cu – xan pərdənin müavinləri, 10-cu – Paşaköcdü, 11-ci – beçə və ya xir tik, 12-ci, 13-cü və 14-cülər – tifil pərdələr adlanır.

Adətən 3-cü və 4-cü pərdələr – vəzir-vəkil, 6-dan 10-cuya qədər pərdələr – ana, 11-cidən 14-cüyə qədər pərdələr – beçə pərdələr adı altında birləşirlər²⁷.

Göyçə bölgəsində 1-ci pərdə – baş və ya Kərəmi, 2-ci - hicran Kərəmi, 3-cü – misri, mansuru, 4-cü – şah, 5-ci – orta, 6-ci - ayaq divani, 7 və 8-ci – Koroğlu cəngisi, 9-cu – ayaq şah, 10 və 11-ci – beçə, 12-ci – zil şah pərdə adlandırılır.

Naxçıvan bölgəsində 1-ci pərdə – baş və ya divani, 2-ci - lal, 3-cü – cığalı təcnis, 4-cü – lal, 5-ci – şah, 6-ci - lal, 7-ci – Keşiş oğlu, 8-ci – çəng Koroğlu, 9-cu lal, 10 – ayaq şah pərdə adları ilə mə'lumdur.

Dərbənd bölgəsində pərdələr belə adlanır: 1-ci – baş, 2-ci – yarım, 3-cü - Kərəmi, 4-cü – şikəstə, 5-ci – şah, 6-ci - gərayı, 7-ci kurd gərayı, 8-ci - əvvəl-axır gərayı, 9-cu – dübeyt, 10-cu – təcnis; 11-ci – Koroğlu, 12-ci - kurd-Koroğlu.

Şirvan bölgəsində açıq sim - boş pərdə, pərdələr isə aşağıdakı kimi adlandırılır: 1-ci – baş, şikəstə, 2-ci – yarım, 3-cü – Bayatı-Qacar, Kərəmi, 4-cü - şah pərdənin yarım, 5-ci – şah, 6-ci - Bayatı-kürdün yarım, 7-ci – Bayatı-kurd, Mani Osmani, 8-ci – Xaric segahın yarım, Bayatı-əcəm, yol Kərəmisi, 9-cu – Xaric segah, yarım, 10-cü – Müxalif, kərt-kurt, 11-ci – Şur pərdəsi zilinin yarım, 12-ci – Şurun zil, Döymə gəraylı, 13-cü – Segahın, şikəstənin zil, 14-cü – baş Kərəmi pərdənin zili, 15-ci – Bayatı-Qacarın, şah pərdənin zili.

Göründüyü kimi, bu bölgədə saz pərdələrinin adlarında muğam adları əks olunur.

Aşıq sazında 8-9 və ya 11 sim (tel) vardır, ancaq əksər hallarda 9 simli sazlardan istifadə olunur. Nazik simlər, eyni qalınlığa malikdirlər, polad və gümüş xəlitəsindən hazırlanırlar. Doqquzsımlı sazda üç aşağı və bir yuxarı simin ucları üst aşıxlara, üç orta və iki yuxarı siminki isə yan aşıxlara sarınır.

Sazı albalı və ya gilas ağacı qabığından hazırlanmış, aşıqların “təzə-nə” (“təziyanə” - qamçı, qırmanc sözündən) adlandırılduğu mızrabla səsləndirirlər.

Təzənə tutan sağ əlin simlər və sol əlin qol boyu pərdələr üzərində

sərbəst hərəkəti, aşığın yorulmaması üçün, küp və çanağın arxa yan tərəfdəki qarmaqlara bağlanmış qayış (qaytan, aşırma, keçirmə) çalğı zamanı ciyinə keçirilir və saz sinədə saxlanılır.

Bir qayda olaraq, çanaq, qol, küp, üz taxtasının kənarları və aşixların baş tərəfləri şirmayı, sədəf (şirga-sədəf) və sümükdən olan “çilik”, “aypara”, “daraq”, “dırnaq”, “pitik”, “paxlava” adları ilə tanınan müxtəlif həndəsi formalı naxışlarla bəzədilir. Belə hesab olunur ki, sazin inkrustasiyası alətin akustikasını yaxşılaşdırıran vasitələrdən biridir. Buna görə də material seçiminə, ölçülərə və naxışın şəklinə böyük diqqət yetirirlər.

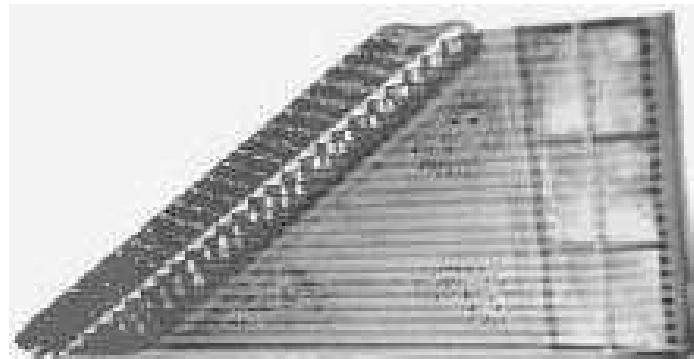
Sazı, adətən baş tərəfdən nazik iplə bağlanan tünd parçadan tikilmiş köynəkdə (torba) saxlayırlar.

Saz ustalarının (sazbəndlərin) aləti hazırlama prosesi “saz bağlamaq” adlanır. Azərbaycanda sazbəndlərdən Hacıəli Hacıyev (Şamaxı), Xudu Mahmudov (Tovuz), İsa Xəlilov, Qəzənfər Tağıyev (Bakı), Rizvan Qurbanov (Bakı), Abdulla Yolçuyev (Dəvəçi), Baxşəli Şahbazov (Ağsu), Məhəmmədəli Məhərrəmov (Qazax), Usta Dünyamalı (Borçalı), Hacibala İbrahimov (Şəki), Usta Xanqulu (İsmayıllı), Usta Ələkbər, İsmayıllı Nağıyev (Gəncə), Usta Qurbət, Usta Heydər, Usta Ebraim (Qazax) və Mərdanlı Cəlalin (Tovuz) adları məşhurdur. Xudu Mahmudov artıq 40 ildir ki, aşıqlar üçün zərif sazlar hazırlayır. Onların arasında Aşıq Ədalət Nəsibov, Aşıq Kaman-dar, Zahid Aslanoğlu vardır. Onun hazırladığı sazlar xüsusi melodikliyi, özünəməxsus səslənməsi ilə seçilirlər.

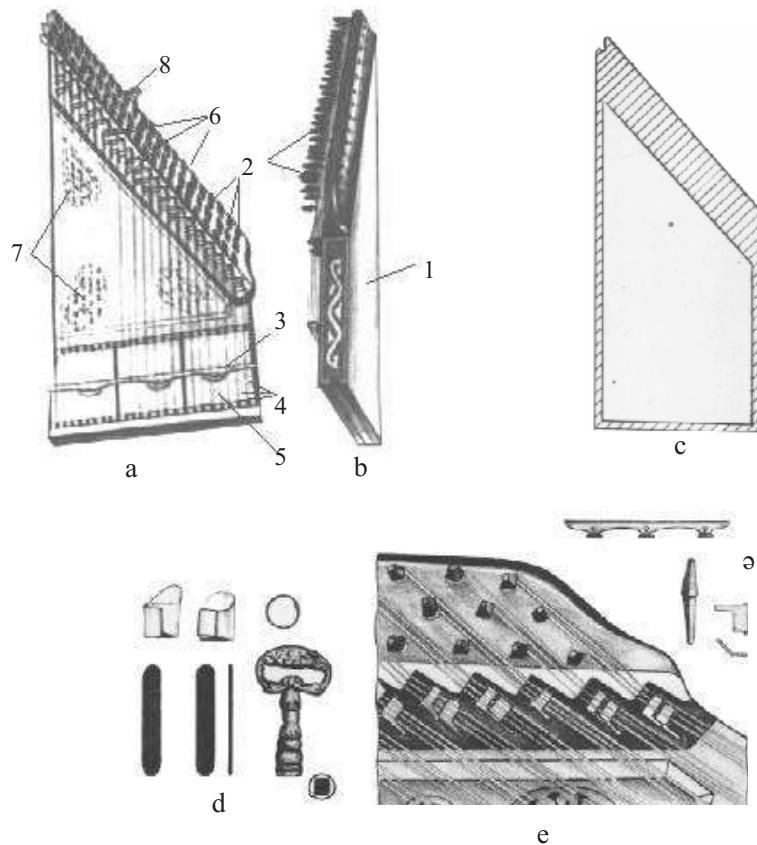
Qanun

Qanunun²⁸ gövdəsi trapesiyaya oxşar yastı qutu şəklində olub, taxta parçalarından quraşdırılır. Onun üst səthi əsasən çinar, alt və yan tərəfləri isə toz və ağcaqayın ağaclarından hazırlanır. Alətin uzunluğu 800-900 mm, eni 370-400 mm, hündürlüyü isə 60 mm təşkil edir. Qanunun dekasının (üzü) çox hissəsi ağacdandır. Səslənməni yaxşılaşdırmaq məqsədilə onda rezonator dəlikləri açılır. Üzün aşağı hissəsinə isə mal ürəyinin pərdəsi və ya balıq dərisi çəkilir. Dəri pərdənin üzərində üç və ya dörd ayaqcıqla ona söykənən xərək yerləşir. Xərək və dekanın üzərindən 24 üçər bağırısaq sim (son zamanlar onlar kapron saplarla əvəz olunub) keçir. Simlərin ümumi sayı 72-dir. Gövdənin aşağı tərəfinə yoğun (1,0 mm), yuxarı tərəfində isə – ən nazik (0,6 mm) simlər yerləşir. Simlərin bir ucları gövdənin düz bucaq əmələ gətirən tərəfinə düyüն şəklində bərkidilir, o biri ucları isə gövdənin çəp tərəfində yerləşən aşixlara (paylara) bağlanır. Aşixlar xüsusi bürunc açarla burulur. Onlara yaxın, hər bir simin altında büründən hazırlanmış bir və ya iki qatlanan ling (mandal) yerləşir. Bunları yuxarı qaldırmaqla və ya endirməklə simlərdən alınan səslərin ucalığını bir ton yüksəltmək və ya azaltmaq mümkün olur.

Simlər hər iki əlin şəhadət barmağına keçirilən üskükələ (barmaqlıq) saxlanılan buynuz və ya metal lövhəciklərlə dərtlərəq səsləndirilir.

Qanun

Qanunun üst (a) və yandan (b) görünüşü və sxematič kəsiyi (c);
 mizrab-üşkük və açarın – yandan və altdan görünüşləri (d); alətin kəllə
 hissəsinin detalı (e); xərək, aşix, ling – ön və yan tərəflərdən görünüşləri (ə):
 1 – gövdə, 2 – payalar, 3 – xərək, 4 – simlər, 5 – üz, 6 – linglər,
 7 – rezonator dəlikləri, 8 – açar.

Ud

Alətin əsas hissələrinə qabarıq, armudabənzər gövdə, qısa qol, geriyə əyilmiş aşixlı kəllə aiddir. Gövdənin uzunluğu 450-500 mm, eni 350-355 mm, dərinliyi 180-200 mm, qolun uzunluğu 195-200 mm, kəllənin uzunluğu isə 215-230 mm-dir. Gövdə, yuxarı ucları, sazda olduğu kimi, küpə, aşağı ucları alətin arxasında dabancığa bərkidilmiş dilimlərdən (20-yə qədər) quraşdırılır. Yuxarı dilimləri əlavə olaraq, yan tərəflərdən dekaya (üzə) içəridən bərkidilən kiçik taxta tirciklərə yapışdırırlar. 70-80 mm uzunluqlu küpə qol, onun yuxarı ucuna isə öz növbəsində kəllə bərkidilir. Qola üst tərəfdən üzlük yapışdırılmışdır. Qolun eni – 35-50 mm, hündürlüyü isə – 22-30 mm-dir. Kəllənin yuxarı yan tərəfində 6, əks tərəfdə isə 5 aşix yerləşir. Taxta dekada kəsmə naxışlı 1-3 rezonator dəlikləri açılmışdır. Dekanın aşağı hissəsində uzunluğu 130 mm və hündürlüyü 7 mm olan taxta xərək və simləri saxlayan qızın yerləşir.

Üzdən başqa alətin bütün hissələri qoz ağacından hazırlanır. Yastı deka isə küknar və ya şam ağacından düzəldilir.

Udun 5 qoşa simi var. Bunlardan başqa, bə`zən ona əlavə tək sim də qosulur. Birinci və ikinci qoşa simlər bağırşadandan, qalanları isə metaldandır. Qolda pərdələr yoxdur. Alət 40 mm uzunluqda plastik kütlədən hazırlanmış mizrabla (qədimdə qartal lələyilə) səsləndirilir.

Dambur

Bu alətə həm də tambur, tonpur, tunpur deyirlər.

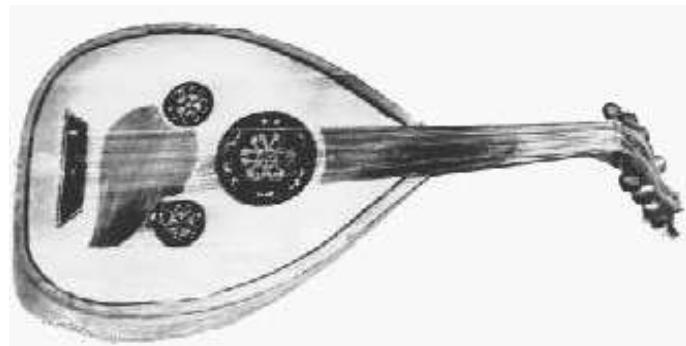
Damburun çalovabənzər gövdəsi (döşlük), nisbətən kiçik qolu (sapağ) və iki aşixlı kəlləsi (adətən dəyirmi və ya bir az geriyə əyilmiş) var. Döşlüün aşağı tərəfi (ayaqlıq) adətən diş şəklində çıxıntıllara malikdir, dibi isə dik tağlıdır.

Alətin ümumi uzunluğu 900-1000 mm arasında dəyişir. Gövdənin uzunluğu 470-600 mm, eni 90-110 mm, dərinliyi isə 20-25 mm (aşağı hissədə) və 90-115 mm (yuxarı hissədə) təşkil edir.

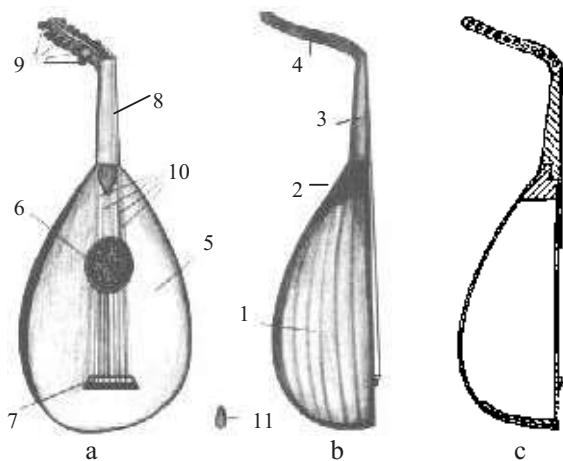
Gövdə, qol və kəllə diametri 250-300 mm və uzunluğu 1000 mm olan bütöv tut və ya cökə ağacı kötüyündən, aşixlar isə qoz və tut ağacından hazırlanır. Tut ağacından hazırlanan yastı deka (üz) gövdənin açıq tərəfinə yapışdırılır, üzərində kiçik rezonator dəlikləri açılır. Onun üzərində kiçik ölüçülü taxta xərək yerləşdirilmişdir. Gövdənin yan tərəfində də rezonator dəlikləri açılmışdır.

Qola bir-birindən 50-60 mm aralı 5-7 taxta pərdə (bənd) bərkidilmişdir.

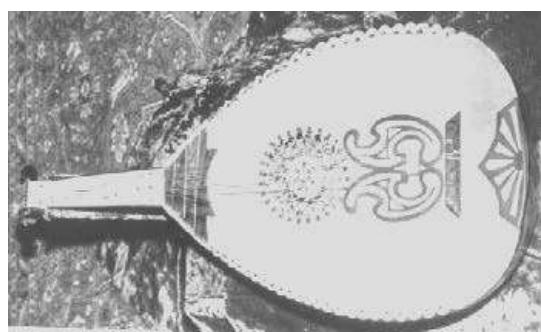
Alətin iki simi əvvəller ipəkdən olurdu, indi isə metaldandır. Onların bir ucu kəllədəki yuxarı xərəyin üstündən keçərək aşixa (burğu) sarınır, digər ucu isə dekadakı xərəkdən bir qədər aşağı, gövdənin içərisindən keçərək onun arxasındaki taxta milə bərkidilir və ya nazik gön qayış vasitəsilə gövdənin aşağı tərəfinə bağlanır.

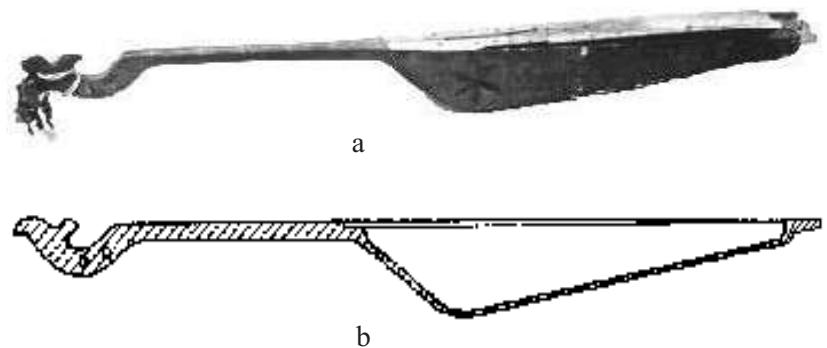
Ud

Udun üst (a) və yandan (b) görünüşü və sxematik kəsiyi (c):
1 – gövdə, 2 – küp, 3 – qol, 4 – kellə, 5 – üz, 6 – rezonator dəliyi,
7 – xərək-qin, 8 – üzlük, 9 – aşıqlar, 10 – simlər, 11 – mizrab.

Kamil Əhmədov tərəfindən naxışla bəzədilmiş ud

Dambur:
ümumi görünüşü (a) və sxematik kəsiyi (b)

Damburun döşlüyü

Ayaqlıqın arxa
tərəfdən görünüşü

Damburun kəllə hissəsi
və burğuları

Kamança

Azərbaycanın bəzi rayonlarında kamançaya vizqan (Şuşa, Şərur), mizqan (Cəbrayıł, Şəki), mizqon (Tovuz), miskan (Quba) de-yirlər.

Ustalar kamançanı üç ölçüdə hazırlayırlar (yonurlar): 1) böyük – konsert; 2) orta - orkestr; 3) şagird.

Kamançanın əsas hissələri: kürəşəkilli, mərkəzə doğru bir qədər sıvriləşən çanaq, girdə qol, aşixları olan fiqurlu kəllə və düz metal şişdən ibarətdir. Alətin ümumi uzunluğu 700-800 mm-ə çatır.

Çanaq üçün diametri 250 mm olan ərik, tut və ya qoz ağacı kötüyü seçilir. O xaricdən və iç tərəfdən kərki ilə bir barmaq qalınlığa qədər yonulub kürə şəklinə salınır. Sonra qurutmaq üçün otla örtərək, 10-15 il kölgəli yerdə saxlanılır. Bundan sonra onun divarı üst və alt hissələrdə 14-17 mm, yan tərəfdə isə 8-10 mm qalınlığa qədər bir də yonulur, xarici tərəfi isə səliqə ilə hamarlanır. Hazırda çanaq xarrat dəzgahında yonulur. Çanağı ayrı-ayrı taxta pəçimlərdən (sayı 2, 4, 8) quraşdırılmış kamançalara da rast gəlinir. Nadir hallarda gövdə üçün balqabaq və ya kokos (hindqozu) ağacından da istifadə olunur. Çanağın açıq üzünün diametri 100-120 mm, dairəsinin diametrlı 180-220 mm, dərinliyi isə 165 mm təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik diametrlı üzə və dərin çanağa malik alət daha yaxşı səslənir. Çanağın açıq üzünə naqqa balığının döş hissəsinin dərisi və ya mal ürəyinin pərdəsi çəkilir²⁹.

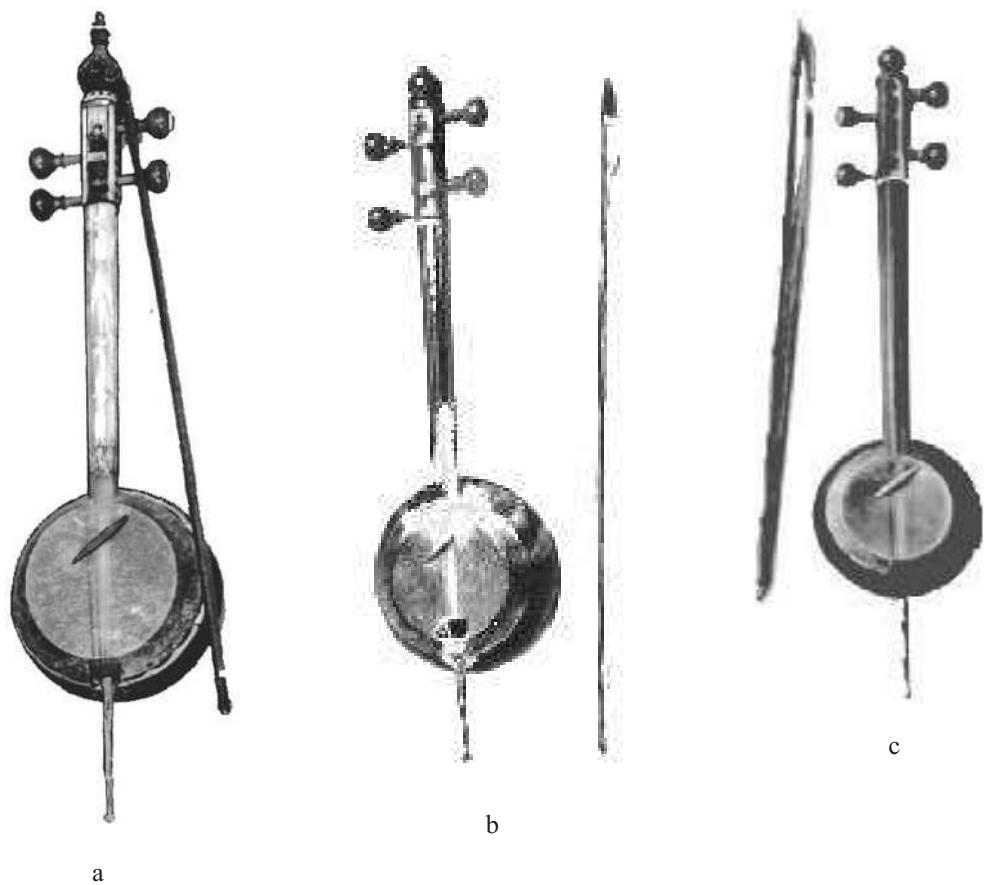
Dekada qola yaxın, simlərə görə çəp vəziyyətdə (sağ ucu qola yaxın, sol ucu isə dekanın mərkəzinə yönəldilir) 50-60 mm uzunluqda və 10-14 mm hündürlükdə, qövsvari, qoz ağacından hazırlanan xərək qoyulur. Xərəyin belə yerləşməsi həm yuxarı, həm də aşağı registrlərdə daha güclü və tam səsin alınmasını tə`min edir. Xərəyin çəp yerləşməsinə görə simlərin səslənən hissələrinin uzunluqları fərqlənilirlər: birinci qısa (310 mm), axırıcı isə uzundur (332 mm).

Uzunluqu 450 mm olan pərdəsiz qol tədricən aşağı tərəfə nazikləşir. Qolun üzüyü buynuz lövhəcikdən düzəldilir.

Qolun çanağıla möhkəm birləşməsi üçün qolun aşağı ucuna kamançanın ümumi uzunluğunun yarısına bərabər polad və ya tuncdan hazırlanmış kvadrat şəkilli mil pərcim edilir. O çanağın içərisindən keçərək aşağı tərəfdən 15-20 mm uzunluqda xaricə çıxır. Onun ucuna ifaçının çalğı zamanı sol dizində alətin dayağını təşkil edən və aşağıya doğru nazikləşərək kürəşəkilli qalın yerlə (düymə) qurtaran, 90-120 mm uzunluqda dəyirmi ayaq (şış) burulub taxılır.

Qol yuxarı tərəfdə fiqurlu (çox vaxt kürəyə və ya gümbəzəbənzər) başlığı (tac) olan qutu şəklində içi oyulmuş kəlləyə (baş, sandıq) keçir. Kəllənin yan tərəfində açılmış dəliklərə qoz ağacından düzəldilmiş, yuxarı hissəsi kürə və ya piramidaşəkilli aşixlar keçirilir. Onların ölçüləri tarinkinə nisbətən böyükdir.

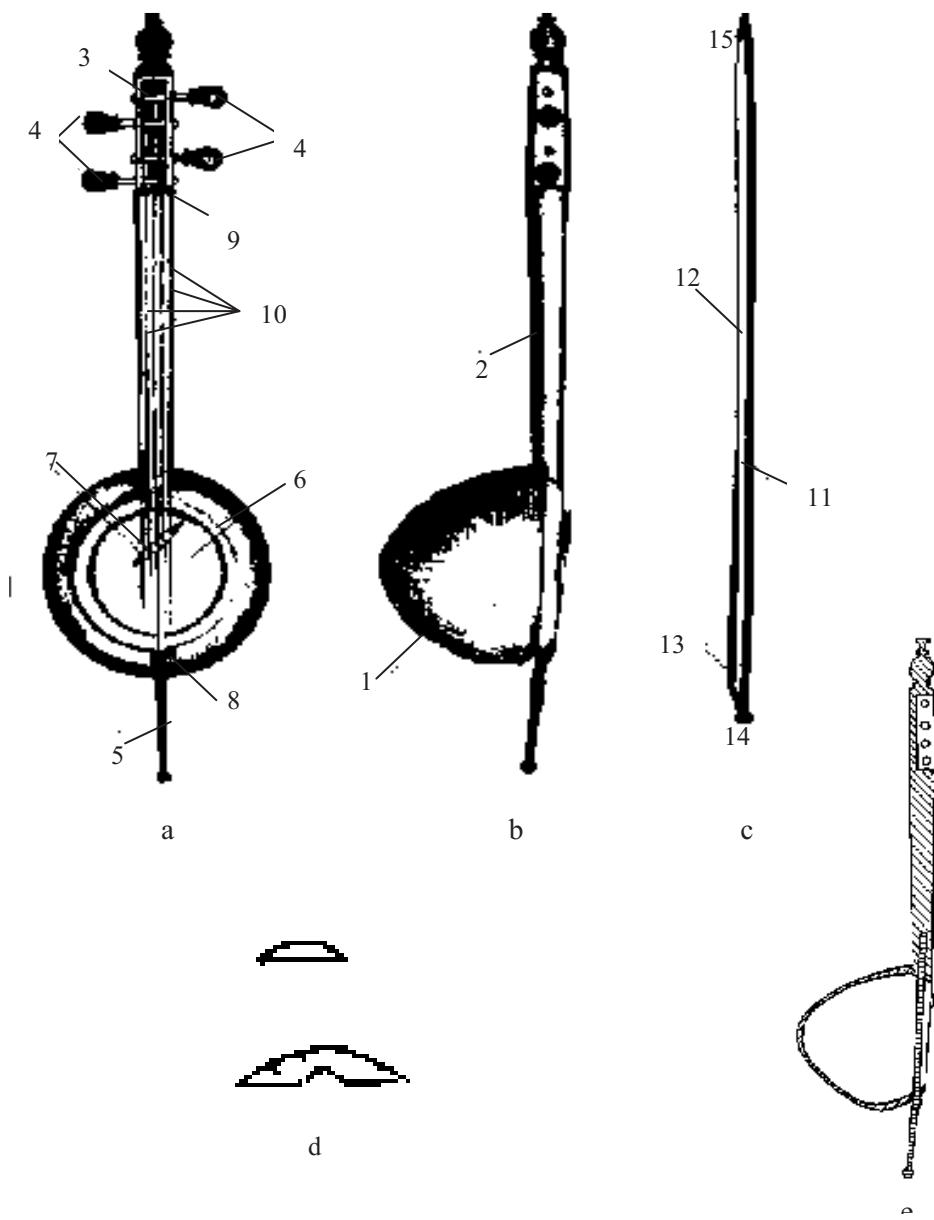
Çanaq (əsasən onun yuxarı hissəsi), qol, kəllə və aşixlar sədəf, sü-

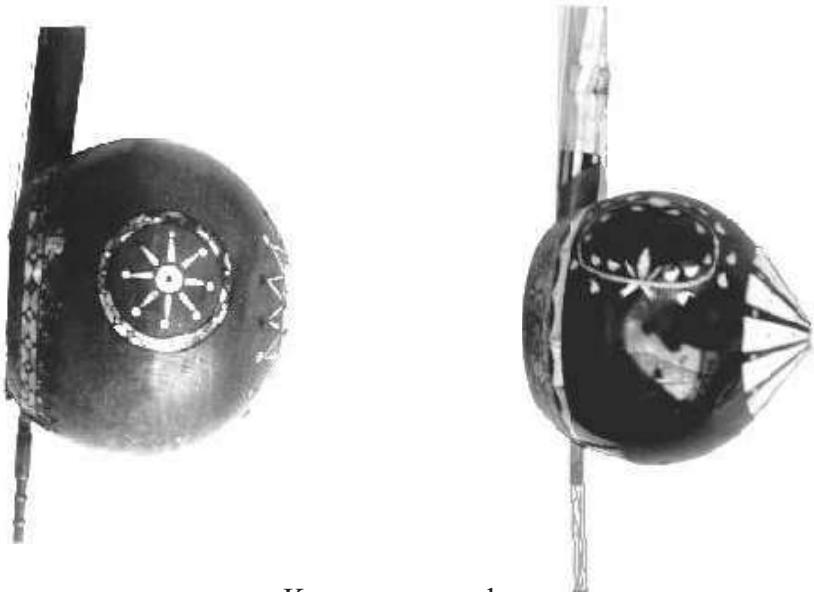
Konsert (a), orkestr (b) və şagird (c) kamançaları

Kamil Əhmədov tərəfindən naxışla bəzədilmiş kamança

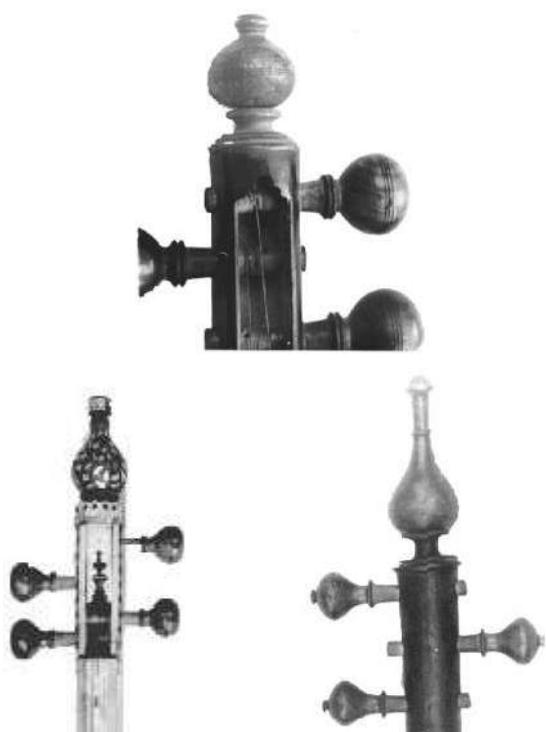
Kamançanın üst (a) və yandan (b) görünüşü və sxematiq kəsiyi (e). Kaman (c), kiçik və böyük xərəklərin yandan görünüşləri (d): 1 - çanaq, 2 - qol, 3 - kelle (baş), 4 - aşixlar, 5 - ayaq (şış), 6 - üz, 7 - xərək, 8 - metal xərək, 9 - üst xərək, 10 - simlər, 11 - çubuq, 12 - tük, 13 - qayış, 14 - dəstək, 15 - yuxarı uc.

Kamança çanaqları

Şiş və metal
xərək

Kamança tacları və aşixları

mük, mis məftil və qızıl güləbətinlə bəzədir. Bəzək üçün həndəsi fiqurlar, gül şəkilləri və milli naxışlar seçilir. Bəzən çanaqda sədəflə alətin hazırlanma tarixi və ustanan adı yazılır. Çox vaxt, müəyyən müddət keçdikdən sonra, ifaçılar əgər kamançadan razı qalıblarsa, ustaya öz adlarını və alınma tarixini qeyd etdirirlər.

Kamançanın dörd polad simi var, onlardan 3-cü və 4-cü bəm simlər mis və bürünc tellə sarılmışdır. Bəzən ikinci polad sim yumşaq səslənsin deyə, bağırısaq simlə əvəz olunur. Onlar dekada yerləşən xərəyə və qolun yuxarısındakı sümükdən hazırlanan üst xərəyə söykənir. Bir ucları ilə aşıxlara sarınır, digər ucları ilə isə ilgək kimi düyünlənərək sisin yuxarı hissəsinə bərkidilmiş metal xərəyin qarmaqlarına keçirilir. Aşağı simlər kəllənin aşağı yan tərəfindən keçirilmiş aşıxlara, yuxarı simlər isə - kəllənin əks tərəfində yerləşən aşıxlara (dördüncü – qola yaxın aşixa) sarınır.

Aləti zoğal ağacından hazırlanmış 550-590 mm uzunluqda və diametri 10 mm olan düz və ya bir qədər əyilmiş çubuq şəklində olan kamanla çalırlar. Çubuğun uclarına giliz şəklində metal borucuqlar taxılır, onlara keçirilmiş dəmir bəndlərə və çubuğun aşağı ucunda (dəstəsində) qayış vasitəsilə 160-180 ədəd at tükü dəsti bağlanır.

Çalandan sonra ayaq açılır və alətlə birlikdə qilafa (qaba, qutuya) qoyulur və ya köynəyə (qabığa, üzə) salınır.

Kamança yonan ustalardan İmran Əbləxanov (Ağdam), Qabil Dadaşov (Quba), Qasım Qasımov (Abşeron rayonunun Qobu kəndi), İlham Ağayev (Bakı), Pənah Qurbanov (Bakı), Tələt Qəbulovun (Zaqatala) adlarını çəkmək olar.

II.1.2. Nəfəs alətləri

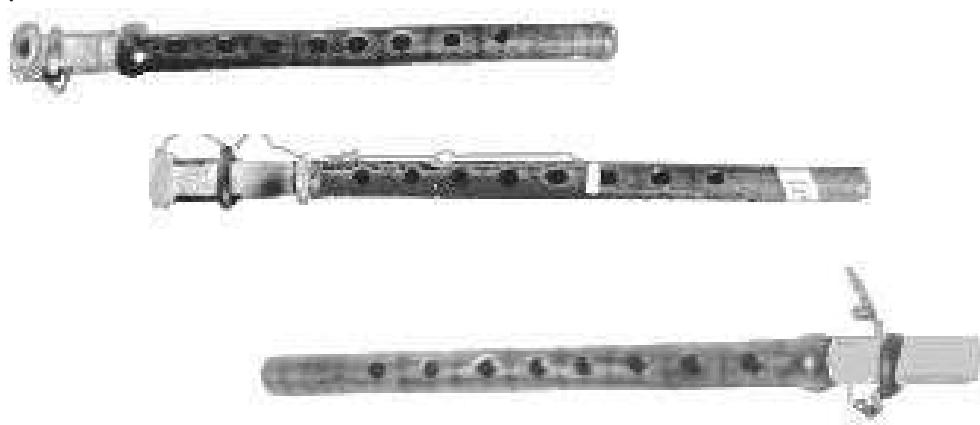
Balaban

Bu alət Gəncə-Qazax, Qarabağ zonalarında və Naxçıvan MR-də “balaman”, “mey” və “düdüy” adları ilə də tanınır. Çox vaxt müşlüyün yasti olması və yumşaq, zərif səsinə görə ona “yasti balaban” da deyilir.

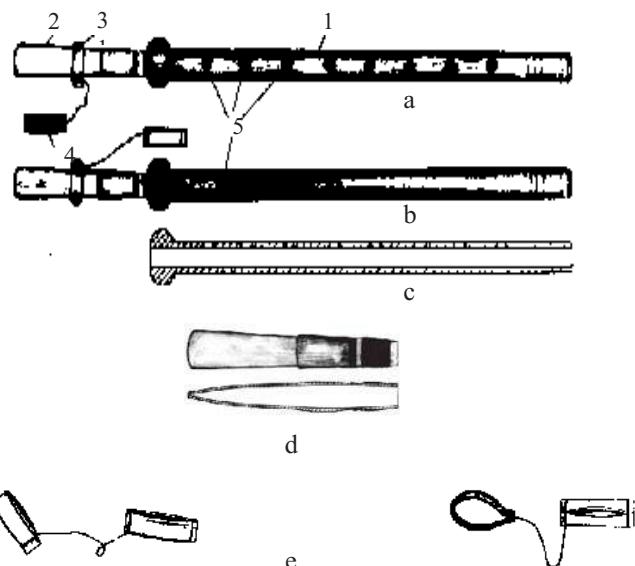
Balaban gövdə, qamış, xərək və qapaqdan ibarətdir.

Gövdə ərik (əksər hallarda), qoz, armud, şümşad, tut, zoğal, cir alça və innab ağaclarından hazırlanmış (bu proses “balaban çəkmək” adlanır) 280-320 mm uzunluqda içərisi boş silindrik boru şəklindədir.

Diametri 200-250 mm, uzunluğu 350-400 mm olan ağaç kötüyü uzu-nuna altı hissəyə bölünür (hər hissədən bir gövdə düzəldilir) və 4-5 ay müd-dətində qurudulur. Sonra hər bir ağaç parçası 20-22 mm diametrə qədər yonulur. Gövdənin yuxarı ucu (baş, küp) kürəşəkilli formaya salınır, aşağı ucu (ayaq) isə azca yonulur. 10 mm diametrə səs novu burğu ilə açılır. Gövdənin üz tərəfində qələmlə düz xətt çəkilir. Pərgar və ya xətkeşlə bir-birindən 25 və ya 27, 30 mm aralı açılıcaq 8 dəliyin (səs pərdəsinin) yeri qeyd olunur. Gövdənin arxa tərəfində – üz tərəfdəki 1-ci və 2-ci dəliyin ortasına tuş

Balabanlar

Balabanının üst (a) və alt (b) tərəfdən görünüşü və gövdənin sxematik kəsiyi (c); müştük (d) – üst və yan tərəfdən görünüşü; xərək və qapaq (e) – üst və yan tərəfdən görünüşləri:
1 – gövdə, 2-qamış, 3 – xərək, 4 – qapaq, 5- çalgı dəlikləri (səs pərdələri)

Kamil Əhmədovun naxışla bəzədiyi balaban

gələn daha bir dəlik açılır. Səs kanalının diametri kiçik olduqda, üz tərəfdəki dəliklər bir-birinə yaxın yerləşir və alət bəm səslənir. Kökünün düzgün olması üçün 3-cü və 5-ci dəliklər iç tərəfdən bir qədər genişləndirilir. Alətin səsləndirilməsini və tembrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə bəzən aşağı ucda arxa tərəfdən əlavə dəlik – nizam pərdəsi açılır.

Şirvan və Muğan zonalarında üz çalğı dəliklərini (pərdələrini) belə adlandırırlar: 1 – baş; 2 – Segah (Mirzə Hüseyin segahı üçün); 3 – Bayati-kurd 4 - şah; 5- Segah (Orta segah üçün); 6 – açıq (ümmumi kök); 7 – Mahur; 8 - ayaq; arxadakı dəlik isə – arxa; Quba-Dəvəçi zonasında - 1, 2, 3 - zil, 4 – bayati yeri, 5 – sə'ya, 6 - kök, 7 - zil-bəm, 8 – ayaq, arxadakı – ma vərən (zil); Qazax-Gəncə zonasında - 1 – Koroğlu, 2 – Divani (Bayati-kurd), 3 – şah, 4 – Ruhani (mey), 5 – Müxəmməs (Segah), 6 – Şur, 7 – Mahur, arxadakı – yarım (Çargah).

Göründüyü kimi, balabanın çalğı dəliklərinin adları alətin funksional (baş pərdə, şah pərdə, açıq pərdə, ayaq pərdə, arxa pərdə), lad-məqam intonasiya (Segah pərdəsi, Mahur pərdəsi və s.) və akustik (nizam pərdəsi) əlamətlərini eks etdirir.

Gövdənin baş hissəsinə eni aşağıda 16 mm, yuxarıda 20-25 mm olan və 90-110 mm uzunluqda qamış (qəmiş, qarğı, dil) taxılır. O dəmyə (susuz) yerdə bitən, diametri 16-18 mm, divarının qalınlığı 2-3 mm olan diş qamışdan (yanından budaq verir) hazırlanır. Belə qamışlar nəm çəkmir. Üç buguması olan qamışı yerə yaxın hissədən kəsirlər. Dilçək elastik olsun deyə, aşağı tərfində bir bugum olan 100-120 mm uzunluğunda qamışın yuxarı hissəsinin iti biçaqla xarici qatının – qabığının dörddə üçü qədər soyulur. Sonra onu qaynar suya salırlar. 5 dəqiqədən sonra sudan çıxarır və içərisini təmizləyirlər. Qamış yenidən 10-20 dəqiqə qaynar suya salınır. Bundan sonra qabığı soyulmuş tərəfi yastılaşdırılır və beləliklə ikiqat dilçək əmələ gətirilir.

Qamış boyunduruq şəklində nizamlayıçı xərək keçirilir. Qamışın digər ucuna 7-12 mm diametrde ağac mil daxil edilir. Buğumdan aşağı hissə iplə çəkilib sıxılır (boğulur) və sarınır. Bu ona görə belə edilir ki, xərəyi aşağı çəkəndə qamış yastılanmasın. İki gündən sonra xərək çıxarılır və qamış yuxarı hissədə dairəvi kəsılır və son dəfə hamarlanır. Ona kərə yağı çəkərək alovlanan kömür və ya yanar çıraq üzərində dağlayırlar.

Şirvan bölgəsində qamış orta hissədən sıxılır və bununla da iç dəlinin diametri kiçilir. Bu, hava axınının sərfini azaldır və ifaçı yorulmur.

Xərək (boğazlıq, boyunduruq, ulama, əgmə) eni 10 mm olan söyüd, şilgir, cir tənək və qızılçıq budağından 60 mm uzunluqda kəsərək, qaynar suya salıb əyirlər. Ucları sapla bağlanır və qamışın təxminən ortasına keçirilir.

Gəncə bölgəsində xərək ucları sapla birləşdirilən iki taxta hissədən düzəldilir. Bu bölgədə xərəyi yuxarıdan aşağı – gövdəyə tərəf hərəkət etdirirlər, Şirvan bölgəsində isə – əksinə, yuxarı çəkirlər. Xərəyin müştük boyu hərəkəti ilə onun ehtizaz edən hissəsinin uzunluğu dəyişilir. Bununla da alə-

tin kökünü azaltmaq (yuxarı vəziyyətdə) və ya yüksəltmək (aşağı vəziyyətdə) mümkün olur. Bəzən səs yüksəkliyini yarım ton və ya bir ton aşağı salmaq üçün yuxarıdan gövdəyə yedək keçirir və gövdənin uzunluğunu 8-10 mm artırırlar.

İfadən sonra qamış zədələnmələrdən qorumaq üçün ona söyünd, findiq, zoğal və ya tut ağacından hazırlanmış qapaq (ağızlıq, kip, bənd, yaşmaq, sıxnaq, qapança, qısqac) keçirirlər. 10 mm diametri və uzunluğu müştüyün enindən bir az böyük olan ağac budağını uzununa tən böülürlər. Onlar daxildən bir qədər yonulur və hər iki ucdan sapla bir-birinə sıxlılıb bağlanırlar. Qapaq itməsin deyə, o öz növbəsində xərəyə iplə birləşdirilir.

Tütək

Tütəyin (bə`zi rayonlarda düdük, tüttək, sümsü, blül, Naxçıvan MR-nın Ordubad rayonunda şüvə deyirlər) silindr şəkilli gövdəsinin uzunluğu 280-350 mm, diametri isə 20 mm təşkil edir. Gövdə qarğı (daha yaxşı səslənir) və ya ərik, qoz, tut ağaclarından hazırlanır. Gövdənin yuxarı ucu çəpi-nə kəsilir və ona söyüddən hazırlanan 30-35 mm uzunluqda tixac – dil keçirilir. Dilin üst tərəfi bir qədər yonulduğundan gövdənin daxili divarı ilə onun arasında seqment şəkilli boşluq qalır. Baş hissənin üst tərəfində dilin aşağı ucunun qurtaracağında səs alınması üçün kvadrat şəkilli dəlik açılır. Beləliklə, dil və dəlik fit verən xüsusi bir quruluş təşkil edir.

Alətin gövdəsinin üz tərəfində 7 dəlik, arxa tərəfində isə üst tərəfdəki 1-ci və 2-ci dəliklərin arasının orta tuşunda 1 dəlik açılır.

Gövdənin baş hissəsinə alətin registrini nizamlamaq üçün metal halqa keçirilir. Halqani aşağı çəkib səs çıxaran dəliyi bir qədər örtməklə bəm səsler alınır. Səsi alətin gövdəsinin uzunluğunu dəyişməklə də nizamlamaq olar. Ona görə də, eksər hallarda, tütəyin yuxarı hissəsi siyirmə düzəldilir.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibində həmçinin tütəyin kiçik (pikkolo) növündən də istifadə olunur. O adı tütəkdən bir az kiçik ölçüləri ilə fərqlənir (uzunluğu 265 mm-ə qədər, diametri isə 18 mm-ə çatır). Nizamlayıcı halqa olmadıqda, gövdənin üz tərəfində bir əlavə dəlik də açılır.

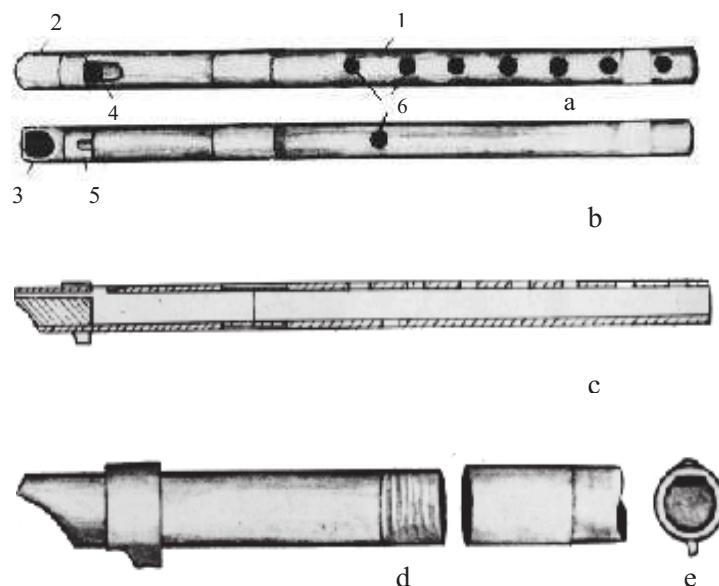
Zurna

Zurnanın (həm də “qara zurna” və “kələ zurna” adlanır) əsas tərkib hissələri – gövdə, maşa, mil, dil, tağalaq və qapaqdan ibarətdir.

Gövdəni (kötük, karxana) konus şəklində ərik, qoz, armud, alça, zoğal, şümşad və innab ağaclarından hazırlanırlar (ustalar zurnanın hazırlanmasına “zurna çəkir” deyirlər). Ərik ağacı nəm çəkmədiyinə görə adətən ona üstünlük verilir. Diametri 250-300 mm, uzunluğu 370-400 mm olan ağac dörd hissəyə bölünür. Bir aydan artıq təbii surətdə qurudulduğdan sonra parçalanmış ağacın daxili hissəsi (özək və kənarları istisna olmaqla: bi-

Tütək

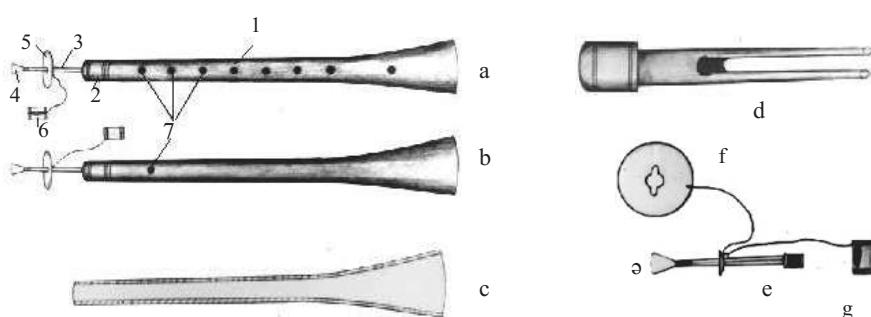
Tütəyin üst (a) və alt tərəfdən (b) görünüşü və sxematik kəsiyi (c); gövdənin yuxarı hissəsi – yan görünüşü (d), baş tərəfin kəsiyi (e):
1 – gövdə, 2 - baş, 3 – dil, 4 – fit dəliyi, 5 – halqa, 6 – çalğı dəlikləri.

Kiçik (pikkolo) tütək

Zurnalar

Zurnanın üst (a) və alt (b) tərəfdən görünüşü və gövdənin sxematik kəsiyi (c);
maşa (d), mil (e), dil (ə), mağalaq (f) və qapaq (g):
1 - gövdə, 2 – maşa, 3 – mil, 4 – dil (qamış), 5 – tağalaq, 6 – qapaq, 7 – çalğı dəlikləri.

rinci çat verir, ikinci isə əyilir) alətin 350-370 mm uzunluqda gövdəsinin hazırlanmasında istifadə olunur. Əvvəlcə, ağaç yuxarı tərəfdən 20 mm, aşağı tərəfdən isə 60-70 mm-ə qədər yonulur. Sonra burğu ilə yuxarı hissədə diametri 13 mm-ə qədər, aşağıya doğru isə getdikcə genişlənən səs novu açılır.

Gövdənin üz tərəfində onun yuxarı ucundan 20-25 mm aralı diametri 6-8-10 mm olan 8 (7-si çalğı və 1-i əlavə - nizamlayıcı, şeytan) dəlik açılır. Birinci 7 dəlik arasında məsafə 24-27 mm, 7-ci və 8-ci dəliklər arasındaki məsafə isə 46-50 mm olur. Axırıncı dəlik bəzən gövdənin yan tərəfində açılır və çalğı zamanı həmişə açıq qalır. Bu dəlik ondan əvvəlki dəlikdə alınan “re” notunu dəqiqlik götürmək məqsədilə açılır. Əks halda gövdənin aşağı tərəfini daha geniş düzəltmək lazımlı gələrdi. Gövdənin arxa tərəfində birinci iki üst dəliyin tən ortası tuşunda bir dəlik də açılır. Sonra bütün dəliklər dağlanır.

Şirvan və Muğan bölgələrində çalğı dəlikləri (pərdələri) belə adlanır: 1 – baş; 2 – Segah; 3 – şah; 4 – Bayati-Qacar; 5 – Çargah, Segah; 6 – açıq (ümumi kök); 7 – Mahur; alt dəlik - arxa; Quba-Dəvəçi bölgəsində: 1, 2 – zil; 3 – bayatı yeri; 4 – sə`ya; 5 – kök; 6 – zil-bəm; 7 – ma vərən; arxa dəlik – ma vərən (zil); Şəki bölgəsində: 1 – Qarabağ şikəstəsi; 2 – Bayati-kurd; 3 – Kürdü-Şahnaz; 4 – Bayati-Qacar; 5 - Segah; 6 – Şur; 7 – Rast; arxa – Bayati, Koroğlu; Gəncə-Qazax bölgəsində: 1 – Cəngi; 2 – xünguzari (Keçiməməsi); 3 – şah, 4 – Ruhani; 5- Tərəkəmə; 6 - Bağdaduru (Şur); 7 – boyatı; arxa dəlik - atdandırma.

Göründüyü kimi, zurnanın çalğı dəliklərinin adları, balabanda olduğu kimi, onun funksional, məqam-intonasiya və akustik əlamətlərini xarakterizə edir.

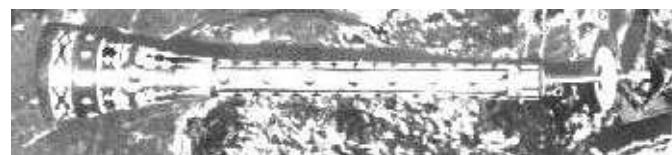
Alətin gövdəsi 6-cı dəlikdən aşağıya (ayaq hissəsi) genişlənərək, konus şəkli alır. Quba-Dəvəçi bölgəsində gövdəsinin diametri aşağıdan -“kəmər” adlandırılan yerdən keşgin genişlənən (90-100 mm-ə qədər) zurnalara da rast gəlmək olur.

Gövdəni sədəf, sumuk, lacivərd və mina ilə inkrustasiya edir, gümüş, qızıl və digər metal halqalarla bəzəyirlər.

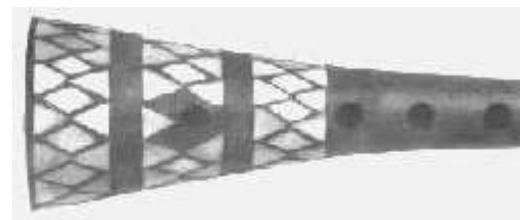
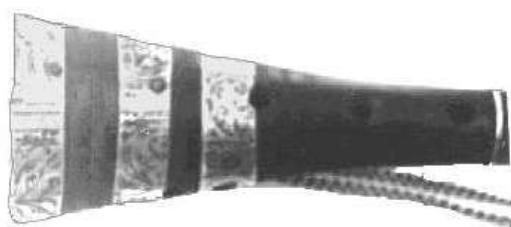
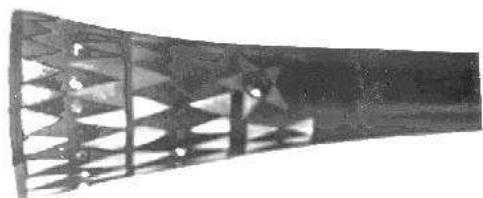
Zurna geniş ağızlı (menzurlu) alət olduğu üçün onu dodaq və barmaqla kökləmək çətindir. Bu əməliyyatı asanlaşdırmaqdən ötrü gövdənin yuxarı ucuna (baş, sər, kelle) fırladılmaqla üç yuxarı dəliyi örtən, 120 mm uzunluqda aşağı hissəsi ikidilli çəngələ oxşayan maşa (beçə, calağ) qoyulur. O quru söyüd, qoz, findiq, cir alça ağaclarından hazırlanır. Maşanın baş hissəsinin uzunluğu 15-20-30 mm olur. Maşa alətin köklənməsinə və səsin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Mil (milçə), bürünc, gümüş, tunc və ya mis lövhədən, 50-60 mm uzunluqda hazırlanır. Lövhə konusvari kəsilir və girdə (diametri 7 mm-ə çatır) şəklində bükülür. Birləşən yer gümüş və ya qalayla lehimlənir. Milin aşağı enli ucu sapla sarınır və maşaya keçirilir.

Milin yuxarı ucuna sapla quru yerdə bitən qamışdan hazırlanmış

Kamil Əhmədov tərəfindən naxışlanmış **zurna**

Naxışlı zurna boru ağızları və kötükləri

kiçik, ikiqat dil (qamış) bərkidilir. 20 mm uzunluqda qamış kəsilir və iç tərəfdən ərpi təmizlənir, üst tərəfdən isə qabığı soyulur. Qamışın bir ucu ağız istiliyində yastılanır. O biri ucu isə çubuq üzərində çarx sapı ilə sıxılır və milə bağlanır. Dilin ucu açılmasın deyə, dağlaqucla (dağloyla) dağlanır. Ehitiyat dillər zəncirlə alətdən asılır.

Tağalaq (dayaq, sini) dəyirmi (diametri 30-40 mm) şəklində olub, sədəf, sümük, plastik kütlədən, alümin və ya ağaçdan hazırlanır. Qalınlığı 1-2 mm-ə çatır. O milin təxminən orta hissəsinə lehimlənmiş dairəvi lövhəciyə söykənir. Tağalaq dodaq üçün bir növ dayaq rolunu oynayır, bütün hava gövdəyə üfürülmüş olur və dilin “ləçəkləri” ağızda sərbəst titrədiyindən damığın zədələnməsinin qarşısını alır.

Dili qoruyan qapaq (ağızlıq, qapança, sıxnaq, kip, pıtqal, qısqac) söyüd, findiq ağacından və ya üzüm tənəyindən hazırlanır.

Tağalaq və qapaq itməsin deyə nazik tunc, gümüş zəncirlə və ya sapla milə bağlanır.

Balaban, tütkək, zurna çəkən ustalar arasında Usta Seyidağa (Gəncə), Ətyeməzli Cümşüd (Ağdam), Kürd Həsən (Köçəsgər kəndi), Manaf Məmmədov (Salyan), Abdulla Qasimov (Qazax), Qaraçı Ağa (Xaçmaz), Usta Gülbala (Qonaqkənd, Yerfi kəndi), Usta Əlövsət (Dəvəçi) və Əlicavad Cavadovun (İsmayıllı rayonunun Müdürsə kəndi) adlarını çəkmək olar.

Ney

Ney (yan-tütəyi, çoban tütəyi, şümsad də adlanır) 345-600 mm uzunluqda və 20 mm diametrde düz silindrik içi-boş gövdədən ibarətdir. Alət qarğıdan, ərik, xurma ağaclarından və ya misdən hazırlanır. Səsin çıxmasını asanlaşdırmaq üçün alətin yuxarı ucu bir qədər yonulur.

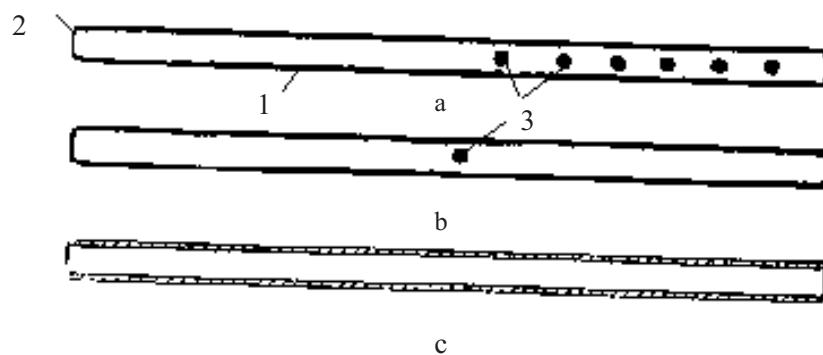
Gövdənin aşağı üz tərəfində adətən 5-7 çalğı dəliyi və arxa tərəfdə, alətin kəllə (baş) hissəsinə yaxın, 1 dəlik də açılır.

Tulum

Tulum hava tutumu rolu oynayan tuluq (dağar, dəri) və tut, qoz, söyüd, armud ağaclarından və ya sümük dən hazırlanan novdana (düdək) bərkidilmiş iki melodik (qamış) borucuqlardan ibarətdir.

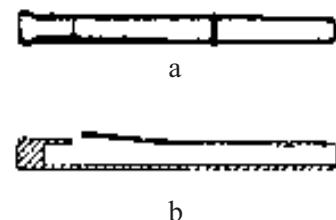
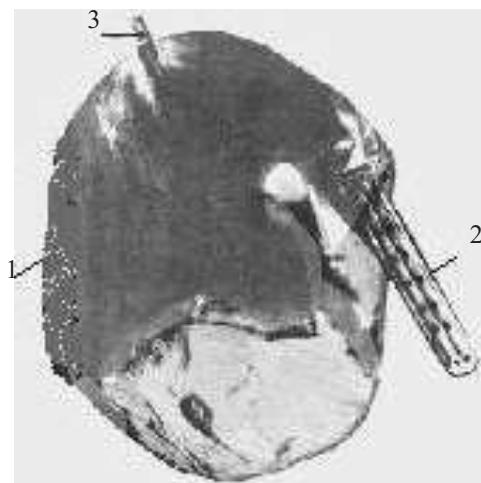
450x250 mm ölçüdə tuluq altıaylıq çəpiş və ya quzu dərisindən hazırlanır. Dərini çevirərək, içində un səpilir və kisədə üç gün saxlanır. Sonra tükıldən təmizlənir, yuyulur, bir gün inək südünə salınır. Dəri qurudularaq, əl içərisində aşilanır. Dal ayaq çıxıntıları kəsilir, boğaz və dal ayaq tərəfləri tikilib iplə bağlanır. Dərini pərdə üzünə çevirirlər. Onun boğaz yerinə bəzən dairəvi güzgü bağlayırlar.

Qabaq ayaq çıxıntılarından birinə 75 mm uzunluğunda lülə sümüyü, o birinə isə 290 mm uzunluğunda içərisi dairəvi şəkildə yonulmuş novdan bağlanır. Hava tuluşa lülədən ağızla üfürülür. Hava geri çıxməsin deyə, sümüyün aşağı ucu yumşaq rezin qapaqla örtülür. Novdanın daxilinə pambıq

Ney

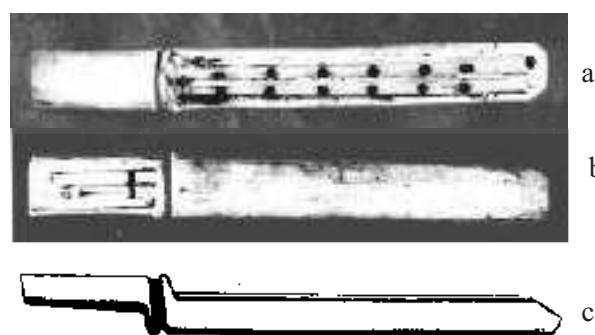
Üst (a) və alt (b) tərəfdən görünüşü və sxematik kəsiyi (c).
1 – gövdə, 2 – baş, 3 – çalğı dəlikləri.

Sümsünün üstdən görünüşü (a)
və kəsiyi (b).

Tulum:

1 – tuluq (körük), 2 – qamış borucuqlar, 3 – lülə

Dudemek, qamış borucuqlar və sümsülər –
üst (a), alt (b) və yandan görünüşü (c).

yapışdırırlar, üstdən ona tənzif çekilir. Sonra ora uzunluğu 210 mm və dia-metri 6-7 mm olan və üzərində çalğı üçün simmetrik yerləşən 6-7 dəlik açı-lan iki çalğı borucuğu qoyulur. Borucuqların baş tərəfinə dəri daxilində qa-lan 60-70 mm uzunluğunda nazik qarğıdan hazırlanmış və üst tərəfdən tek-qat kəsilmiş 20 mm uzunluqda dilçəyi olan sümsü taxılır. Borucuqlar və novdan arasında qalan boşluq mumla doldurulur. Tuluğ qırmızı, aq və ya güllü parçadan düzəldilmiş torbaya salınır.

Novdanın aşağı ucuna isə çox vaxt camış buynuzundan boruağzı (buynuz, şapbir) keçirirlər. Bəzək üçün boruağzının kənarlarında deşiklər açıb, ora ipə taxılan müxtəlif rəngli muncuqlar asırlar.

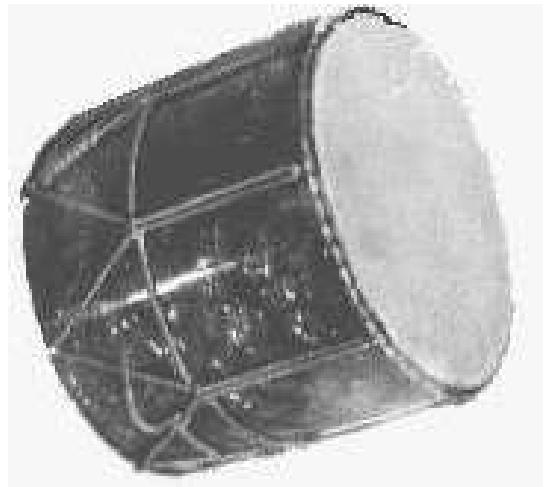
II.1.3. Dərili alətlər

Nağara

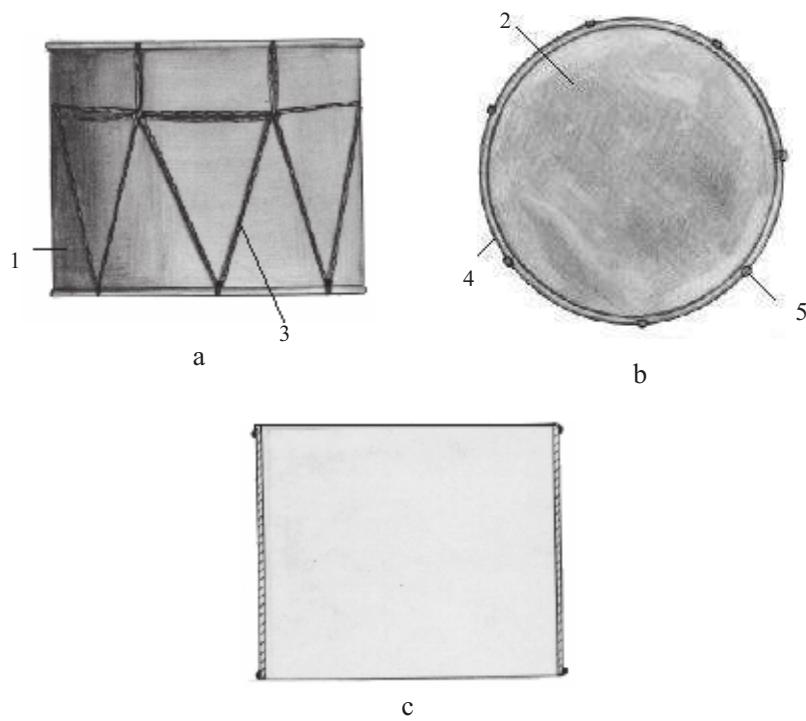
Nağaranın gövdəsi (sağanaq, qobul) silindr şəklindədir və ərik, qoz, tut, cökə ağaclarından hazırlanır (bu proses “çəkmək” adlanır). Bu məqsədlə kəsilmiş ağaç parçası içəridən 6-7 mm qalınlığa qədər oyulur və ya 4-5 mm qalınlıqda faneri əvvəlcə isladıb, sonra əyirlər. Sağanaqda havanın çıxması üçün 10 mm diametrde 1-3 rezonator dəliyi (oyuq) açılır. Əks halda gövdə havanın təzyiqindən çatlaya bilər. Bə`zən gövdənin içəri tərəfindən şaquli istiqamətdə sağanağın möhkəmliyini tə`min edən tamasa bərkidilir.

Alətin hər iki üzü üçün əsasən keçi dərisindən istifadə edilir. Əvvəl-lər ceyran və ya maral dərisindən istifadə olunurdu. Birillik çəpiş dərisinin tüklərini çıxarmaq üçün tüksüz üzünə arpa unundan hazırlanmış xəmir (yal, horra) yaxılır. Dərini qatlayıb hava keçməsin deyə əskiyə (şəlpə) bükürər. İsti yerdə 3 gün saxlayır, sonra yuyub qurudurlar. Dərini bir az isladır və tüklü üzü yuxarı olmaqla (bu halda alət daha yaxşı səslənir) dartaraq (iki nə-fər) ikiqat sırrınma tikişlə bərabər məsafədə taxılmuş səkkiz rəqəmi şəklində 6-12 mis ilgəyi (qarmaq, üzük, halqa) olan çəganağın xarici diametri ölçü-sündə düzəldilən girdə polad çənbərə tikirlər. Üz çəkilmiş çənbərlər alətin açıq tərəfində yerləşdiriləndən sonra ilgəkdən keçən və taxta payacıqlarla burulan çal-çarpaz dolanan ipin (kondır, ciyə) köməyilə alətin gövdəsinə dərtilir. Bu zaman bir çənbərin ilgəkləri əks çənbərin ilgəkləri arasında qalan məsafənin tən ortası tuşunda olmalıdır. Membranın belə çəkilmə üsulu onun tarımılığını, bununla da nisbi yüksəkliyi nizamlamağa imkan verir. İfa-çının hərəkətini asanlaşdırmaq üçün alət qayıشا təchiz olunur. Bə`zən gövdəyə zinqirov da asılır.

Nağaraların gövdələri müxtəlif olur. Bundan asılı olaraq, onların adları fərqlənir: böyükleri – kos (koos, kus kimi də deyilir), dumbul (Dəvəçi və Quba rayonlarında); orta ölçülürləri – orta, qoltuq, əl nağarası və ya sadəcə nağara, toy (Naxçıvan MR-da); kiçikləri isə cürə, kiçik və ya bala nağara adlanırlar. Nağaranın bütün növləri quruluşca eynidir.

Nağara

Nağaranın yan (a) və üstdən (b) görünüşü və sxematik kəsiyi (c):
1 – sağanaq, 2 – üz, 3 – kəndir, 4 – çənbər, 5 - qarmaq.

Böyük nağaranın - kosun sağanağının diametri və hündürlüyü uyğun olaraq 400-450 və 500-550 mm-dir. Onun gövdəsində kvadratşəkilli rezonator dəlikləri və ya kiçik dairəciklər açılır. Cox halda gövdə qırmızı rəngdə rənglənir. Alət qarmaq kimi əyilmiş (çilik, ciling), ucu kürəşəkilli (toxmaq, çombaq), uzunluqları 395-405 və 280-285 mm, diametrləri 13-15 və 9-10 mm olan qayış ilgəkli iki çubuqla səsləndirilir. Daşınması üçün qayışla təchiz olunub.

Kos həmişə gövdəsinin hündürlüyü 340-360 mm və diametri 300-320 mm olan kiçik növü ilə birlikdə səsləndirilir. Buna görə də bu binar alət kos-nağara adlanır. Böyük nağaraya ana kos, kiçik nağaraya isə bala kos deyilir.

Orta nağaraların gövdəsinin diametri 330-360 və hündürlüyü 260-310 mm olur. Ölçülərindən asılı olaraq kiçik nağara (330x260 mm), orta nağara (340x290 mm) və iri nağara (350-360x300-310 mm) adlanırlar. Nağaranın bu növləri adətən iki əlin və iki (yoğun və nazik) düz və ya ucları qarmaq kimi əyilmiş çubuqların zərbələri ilə səsləndirilir. Sonuncu halda alət çilik (ciling) nağara adını daşıyır. Yoğun çubuğun uzunluğu 350-360 mm, naziyinkı isə 230-235 mm olur. Çubuqların yuxarı hissəsində dəlik açılır və ondan iribuyuzlu mal dərisindən olan nazik qayış keçirir və uclarını tikirlər. İri nağara fərdi hazırlanır.

Gövdəsinin diametri 240-300 mm və hündürlüyü 235-295 mm olan kiçik (cürə, bala) nağarani iri nağarani hazırlayan usta düzəldir. Uzunluğu 270 və 295 mm, diametri 11-13 mm olan iki toxmaqla və həmişə iri nağara ilə bir yerdə səsləndirilir.

Nağarani adətən tünd rəngli parçadan hazırlanmış örtükdə saxlayırlar.

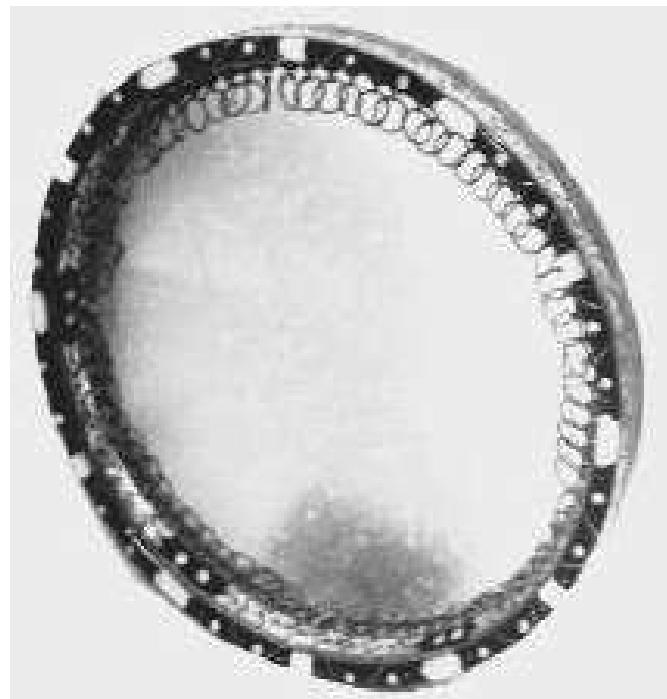
Qaval

Bir çox rayonlarda dəf adı ilə tanınan (Quba rayonunda – dəft, Qazax rayonunda – damdırə) qaval bir tərəfinə balıq (nərə, naqqa, ağbalıq) döşünün dərişi çəkilmiş 310-320 mm diametrli ensiz, dəyirmi sağanaqdan ibarətdir. Balığı bir neçə gün saxlayırlar. Sonra nazik çubuqla döyücləyirlər. Dəri ətdən ayrıldan sonra xüsusi üsulla hazırlanır. Pərdəsi çəpiş dərisindən olan qavallara da rast gəlinir.

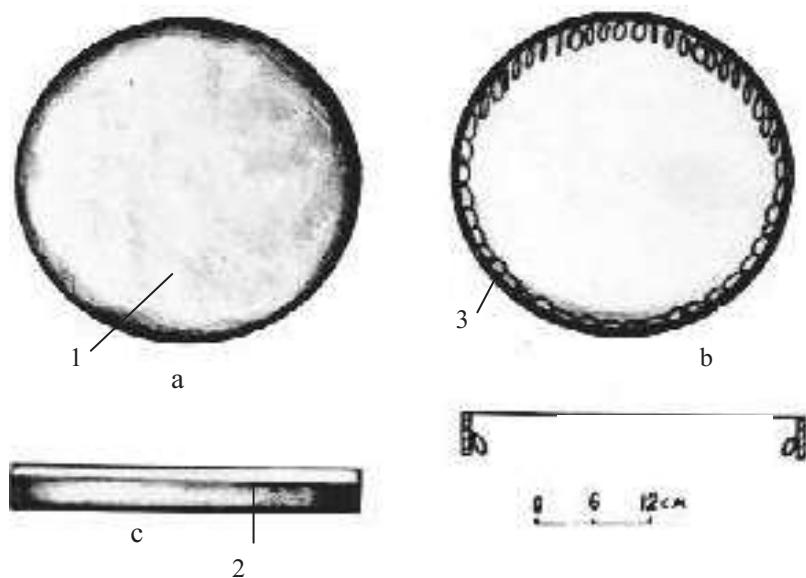
Sağanaq, palid, tut və ya qoz ağacından olan 11-12 mm qalınlıqda və 1400 mm uzunluqda fanerdən hazırlanır. Onun üzərinə taxta yapışqanı çekir və üç dəfə dairə şəklində dolayırlar. Sağanağın səthi üz tərəfdə hamar, iç tərəfdə isə bir qədər qabarlıqdır.

Sağanağın daxili perimetri boyunca bir-birindən 18-20 mm məsafədə milin köməyilə gümüş, mis, bürünc (və ya alümindən) olan halqa-zinqirovlardan (60-dan artıq) asırlar. Cox vaxt sağanağın üz tərəfi sümük və sədəflə bəzədilir.

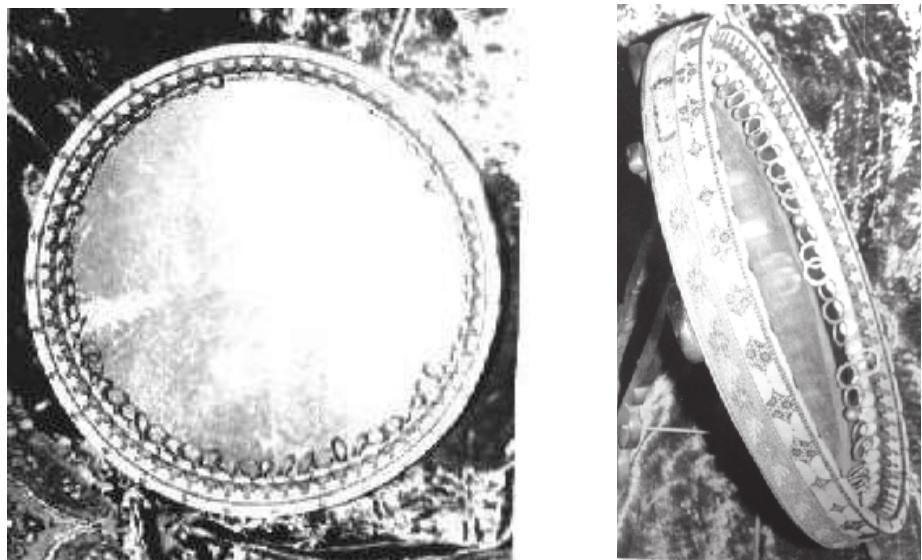
Diametri 340-450 mm-ə və eni 40-60 mm-ə çatan müxtəlif ölçülü

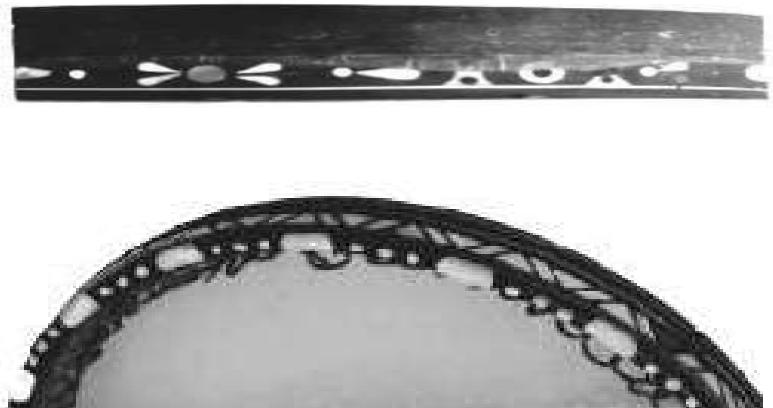
Qaval

Qavalın üst (a), alt (b) və yandan görünüşü (c) və sxematik kəsiyi (d):
1 - üz, 2 – sağanaq, 3 – halqa

Kamil Əhmədov tərəfindən naxışla bəzədilmiş qaval

Naxışlı qaval sağanaqları

qavallardan istifadə olunur.

Adətən xüsusi taxta gilafda saxlayırlar.

Qoşanağara

Dumbul, dümbələk adları ilə də tanınan qoşanağara eyni hündürlük-lü, ancaq müxtəlif ölçülü iki gövdədən (böyük və kiçik göz, qazan, nağara, çanaq) ibarətdir. Xarici görünüşünə görə onlar fincanı və ya piyaləni xatırladır. Alət fərdi hazırlanır.

Qoşanağaranın hündürlüyü 300 mm-ə çatır, böyük gövdənin diametri 200-280 mm, kiçik gövdəninkin isə 110-180 mm təşkil edir.

Gövdələr yan tərəflərdən yuxarıda və aşağıda dəri iplə bir-birinə birləşdirilir və yaxud da ümumi taxta oturacaq üzərində bərkidilir. Keçmişdə onların arasında xüsusi ayaqcıqda zinqirov qoyur və ya metal lövhəcik asırdılar.

Hər iki gövdə qoz, tut ağaclarından və metaldan düzəldilir. Keçmişdə gildən hazırlanır. Alət boğuq səslənməsin deyə gövdələrin aşağı hissəsində kiçik dəliklər açılır. Gövdələrin üst tərəflərinə çəkilmiş keçi, öküz, dəvə və ya at (nazik sinə hissəsi) dərisi camış (öküz) gönündən düzəldilən köşə ilə və ya xüsusi vint mexanizmin (litavrada olduğu kimi) köməyilə dərtilir. Bu vaxt üzə yaş dəsmal (keçə) qoyulur.

Çalğı üçün zoğal ağacından hazırlanan nazik, dəyirmi, 280-335 mm uzunluqda, en kəsiyinin diametri yuxarıda 12 mm, aşağıda isə 7 mm olan iki ağac çubuqdan istifadə olunur.

Son vaxtlar üç nağara adı altında – böyük, orta və kiçik gövdədən ibarət olan alət də istifadə olunur.

Dümbək

Dümbək (həm də zərb adlanır) müxtəlif ölçülü və formalı (çox vaxt piyaləşəkilli) gövdəyə malikdir. Cürbəcür rənglərlə (göy, qəhvəyi, boz və s.) bəzədilmiş ağacdan, dəmir lövhəsindən və ya şəffaf plastik kütlədən (pleksiqlasdan) hazırlanır. Alətin ümumi hündürlüyü 350-400 mm təşkil edir. 100-110 mm uzunluqda yuxarı hissəsi gövdə hesab edilir. Onun 250-260 mm diametrlı geniş hissəsinə keçi dərisi çəkilir və bir-birinə çal-çarpaz sarınan qayışların köməyilə dərtilir. Təkmilləşdirilmiş növlərində dəri əvvəlcə 230-240 mm diametrlı polad çənbərə tikilir, sonra vintli mexanizmlə gövdəyə yuxarı geniş tərəfdən bərkidilir. Bu mexanizmin köməyilə alətin səslənməsini nizamlamaq olur. Alətin 250-255 mm diametrlı aşağı dar hissəsi (ayaqcıq) isə 100-105 mm diametrlı silindrik boru ilə gövdəyə keçir. Onun içərisi boşdur.

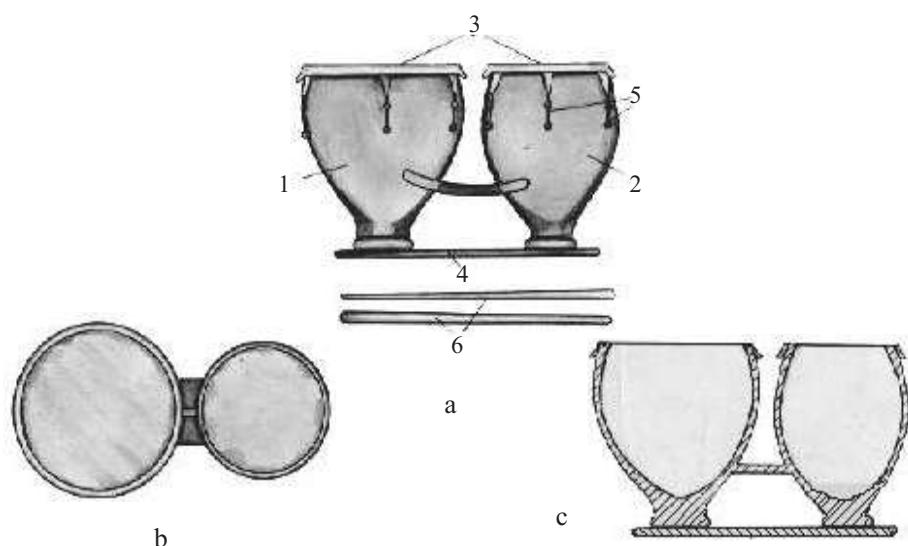
Dərili alətləri hazırlayan ustalar arasında Bulud Məmmədov (Bərdə), Əsgər Əliyev (Bakı), Aydin Məmmədov (Tovuz), Fərrux Babayev (Gəncə), Mehdi Allahverdiyev (Ağdam rayonunun Gülləblı kəndi), Fərman Məhərrəmov (Şuşa), Qasıim Qasımov (Abşeron rayonunun Qobu kəndi) və Asif Talı-

Qoşanağara və laqquti

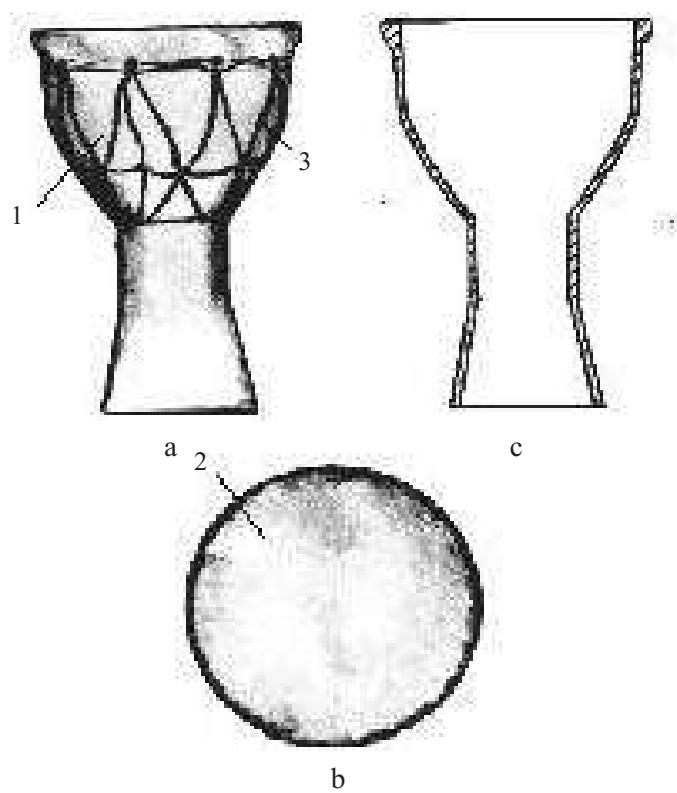
Kamil Əhmədovun naxışladığı **qoşanağara**

Qoşanağaranın yan (a) və üstdən (b) görünüşü və sxematik kəsiyi (c):
1 – böyük göz, 2 – kiçik göz, 3 – üz, 4 – oturacaq, 5 – dartıcı vintlər, 6 – çubuqlar.

Dümbək

Dümbəyin yan (a) və üstdən (b) görünüşü və sxematik kəsiyi (c):
1 – gövdə, 2 – üz, 3 – qayış

bovun (Ağdam) adlarını çəkmək olar.

II.1.4. Özüsəslənən alətlər

Şaxşax

Şaxşax – 210 mm uzunluqda fiqurlu dəstəyin yuxarı hissəsinə iplə bərkidilmiş bir tərəfi qabarıq 75x58x15 mm ölçüdə iki dairəvi taxta lövhəcikdən (kasadan) ibarətdir. Səslənməni gücləndirmək üçün kasalar dəstəyin digər ucuna da bərkidilir.

Kaman

Kamanın 400 mm-ə yaxın uzunluqda ağaç dəstəsi yay kamanı şəklində əyilmişdir. Onun ipdən düzəldilmiş və dəstənin uclarına bağlanmış kirişinə metal lövhəciklər, halqa və zinqirovlar keçirilmişdir.

Laqqutı

Laqqutı (lakquti, laxquti, laxqıtı, lıqıdı, laqudu, laqqoto da deyirlər) ölçülərinə görə fərqlənən iki ayrı-ayrı düzbücaq şəklində yastı tircikdən ibarətdir. Onların uzun tərəfi boyu dərin rezonator yarıqları yonulmuşdur. Tirciklərin ölçüləri 251-255x120-125x47-50 mm və 170x120-125x45 mm, rezonator yarıqlarının ölçüləri böyük tircikdə 210x20x90 mm, kiçikdə - 129x15x80 mm təşkil edir. Çalğı üçün uzunluğu 250 mm, diametri 10 mm (dəstəkdə) və 15 mm (kəllədə) olan iki çubuqdan istifadə olunur. Əgər bir tircikdə çalışılsada, onda onun 110x80x50 mm ölçülü nisbətən kiçik növündən istifadə edirlər. Alət palid, çinar və dəmirağacından hazırlanır.

II.2. Musiqi alətlərinin ölçülməsi

Musiqi alətlərinin ölçülməsində məqsəd onların səsdüzümünü tə'yin etməkdir. Alətlərin dəqiq akustik ölçülməsi xüsusi cihazlarla aparılır [2]. Pərdələrinin yeri müəyyən olunmuş simli alətlərin və nəfəs alətlərinin səsdüzümü barədə ilk mə'lumatları xətti ölçmə əsasında da almaq olar.

Simin səslənən uzunluğunun tən yarısına bərabər olan rəqəm simin əsas tonundan alınan, bu və ya digər pərdəyə uyğun gələn oktavanın yerini göstərir. Bundan da belə bir nəticə çıxarılır ki, oktavasında neçə pillə olan alət diatonik və ya xromatik qammalı səsdüzümünə malikdir. Bu rəqəmi də yaraya bölərək simin əsas tonundan ikinci oktavını alırıq və s.

Adətən akustik ölçülər sentlərlə, yəni temperasiya olunmuş yarımtonun yüzdə bir hissəsi ilə göstərilir. Səsdüzümünün intervalllarının sentlərlə hesablanması müxtəlif üsullardan istifadə olunur (A.Ellis, E. Xornbostel, V.Belyayev usulları) [3].

Simli xalq çalğı alətlərinin səsdüzümünü üç əsas interval təşkil edir: xalis kvinta (702 sent), xalis kvarta (498 sent) və bu göstərilən intervallların

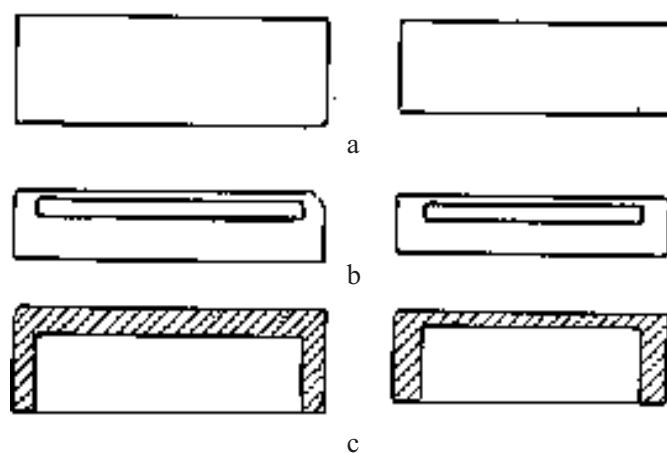
Kaman

Şaxşax:

üstdən (a) və yandan (b)
görünüşü

Laqquti

Laqqutinun üst (a) və yandan (b) görünüşü
və sxematik kəsiyi (c).

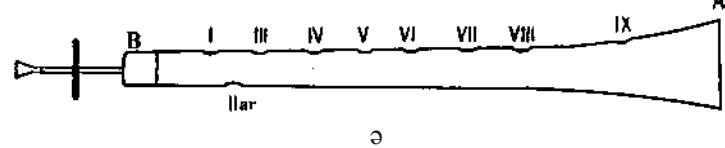
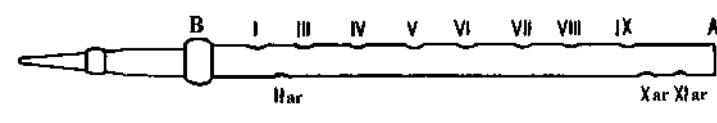
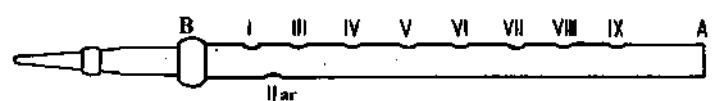
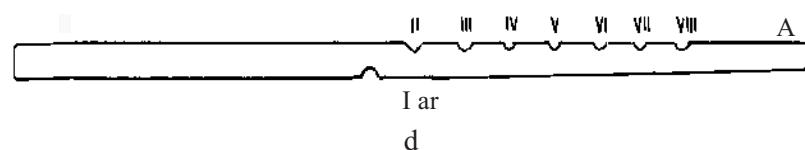
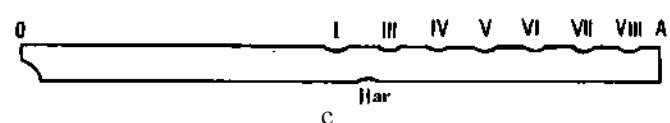
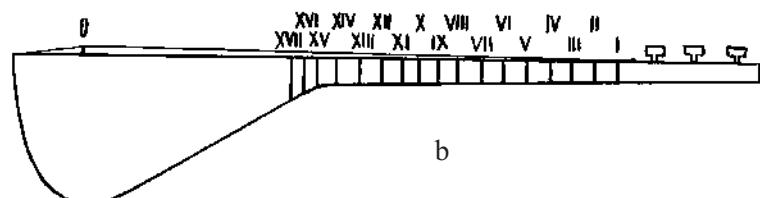
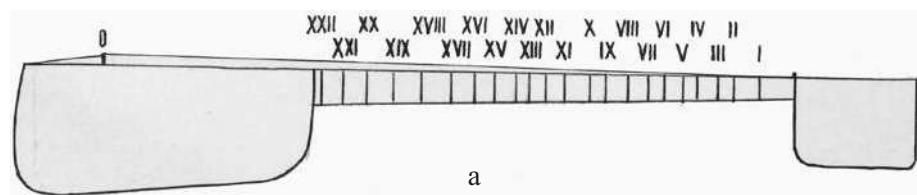
fərqiñə bərabər olan böyük sekunda (204 sent). Böyük sekunda bəşəriyyətə mə'lum olan ilk səsdüzümünən – sekunda və kvarta pərdələri arasında 294 sent (kiçik Pifaqor tersiyası) intervallı beştonlu qammanın əsas intervalıdır. Kiçik Pifaqor tersiyasını və xalis kvarta daxilində olan bir bütöv tonu iki intervala (biri Pifaqor sekundasına və ya 114 sentə uyğun gəlir) bölməklə kiçik Pifaqor sekundasına (90 sent) bərabər yeni fərq intervalı alınır. Bu 7 pilləli tam diatonik və ya natamam 9 pilləli xromatik səsdüzümünə keçidi göstərir. İki bütöv tonun 114 və 90 sent intervallarına bölünməsi ilə tam 12 pilləli xromatik səsdüzümü alınır. Bütöv tonun 3, 4 intervala bölünməsi artıq yeni 24 (Pifaqor komması) və 66 sent³⁰ intervallı 17, 22 və 24 pilləli qammaya gətirib çıxarır. Bütün kiçik Pifaqor yarımtionlarının 66 və 24 sentə bölünməsi ilə 29 pilləli qamma alınır. Simli xalq çalğı alətlərinin müxtəlif pilləli səsdüzümünün əsas yaranma üsulları belədir.

Xətti ölçülərin müəyyən edilməsi əsasında akustik ölçmələrin (nümunə üçün Mirzə Mənsur Mənsurov, Əhməd Bakıxanov və Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibindəki tarın ölçüləri verilir) nəticələri göstərir ki, 22 pillədən ibarət olan tar səsdüzümün həcmi demək olar ki, bir yarım oktavanı əhatə edir (cədvəl 1). Əsas səsdüzümü 17 pilləli qammanın yaradır. II və III, VII və VIII əsas pillələr və ya III və VII, XV və XVII pərdələr arasındaki intervallar istisna olmaqla, tarın əsas oktavasının səsdüzümü 204 sentli bütöv Pifaqor tonu iki kiçik yarımtona və 24 sentli kommaya bölünür. II və III əsas pillələr arasındaki bütöv ton 3 yox, 4 intervala bölünür. Göstərilən pillələr arasında iki komma, bir kiçik yarımton və 66 sentlik interval var. Axırıncı intervalın mövcud olması 17 pilləli qammanın daha mürəkkəb lada keçməsini göstərir. VII və VIII pillələr arasındaki interval kiçik və böyük Pifaqor yarımtionlarına bölünür; burada komma intervalı olmur (cədvəl 2). Bu, göstərilən pillələr arasında bütöv tonun əmələ gəlmə strukturunu daha sadə – 12 pilləli xromatik sistemə aid etməyə imkan verir.

Tarın ikinci oktavası başqa cür qurulmuşdur. O natamam 12 səslili xromatik qammanın təşkil edir.

11, 14 və 17 pillədən ibarət olan tavar və orta sazların səsdüzümü həcmi (nümunə üçün Aşıq Əsəd Rzayev, Aşıq İslam Yusifov və Aşıq Teymur Hüseynovun tavar sazları, Aşıq Bilal Mikayılovun orta sazi, həmçinin orkestr sazinin ölçülülməsinin nəticələri verilmişdir) bir - bir yarım oktavanı əhatə edir və xromatik 12 yarımtionlu qammaya uyğun gəlir (cədvəl 3). Aşağı əsas oktavada hər 204 sentli Pifaqor tonu böyük (114 sent) və kiçik (90 sent) yarımtionlara bölünür. Burada həm də xromatik qammanın “diyez” və “bemol” növlərinə (diatonik sistemin diyezlərə və bemollara doğru genişlənməsi) də rast gəlinir (bax: cədvəl 2).

Aşıq Əsəd Rzayevin sazında I və II, VI və VII əsas pillələr arasında intervallar daha mürəkkəb 17 pilləli və sadə 9 pilləli qammalara uyğun gəlir. Aşıq İslam Yusifovun sazında 9 pilləli qamma VII və VIII əsas pillələr arasında qeyd olunur. Sazların yuxarı oktavası 7, 9 və 12 pilləli natamam xro-

Ölçülmüş çalğı alətləri:
a – tar, b – saz, c – tütək, d – ney, e – balababanlar, ə – zurna.

Cədvəl 1

		Mirzə Mənsur Mənsurovanın tarihi																
		Əsas oktava						Mənzərə										
mm:	sentlər:	0	38	1	25	II	10	III	22	IV	14	V	26	VI	13	VII	18	VIII
30	470	IX 470	11 459	X 442	17 418	XI 399	24 399	XII 399	19 399	XIII 399	10 389	XIV 389	18 389	XV 371	18 371	XVI 353	21 21	
		İkinci oktava	XVII	22	XVIII 332	310	XIX 294	16 294	XX 281	13 281	XXI 263	18 263	XXII 249	14 249				
		I C 0	101 101 (90)	Des II Eses 173 (180)	72 29 (202)	D 202 (204)	66 268 (270)	Dis 268 (270)	41 309 (294)	III Es 309 (294)	IV 85 (384)	Fes 394 (384)	40 40	E 434 (408)	64 434 (408)	F 498 (408)	108 108	
Ges	606 (588)	V Fis (612)	64 643 (90)	G 707 (702)	98 805 (792)	As 805 (792)	VII Bb 84 (882)	VIII A 44 (906)	VIII A 44 (906)	VIII A 82 (906)	VIII A 933 (906)	VIII A 84 (906)	VIII A 84 (906)	VIII A 84 (906)	VIII A 84 (906)	VIII A 84 (906)	126 126 (1200)	
			des 126' (90)	d 215' (204)	89 80 (204)								e 113 408'	f 96 (498)	c 107 (1086)	1206 (1200)		

Capítulo 1-º da Vávama

Əhməd Baki xan oğlu tari

188

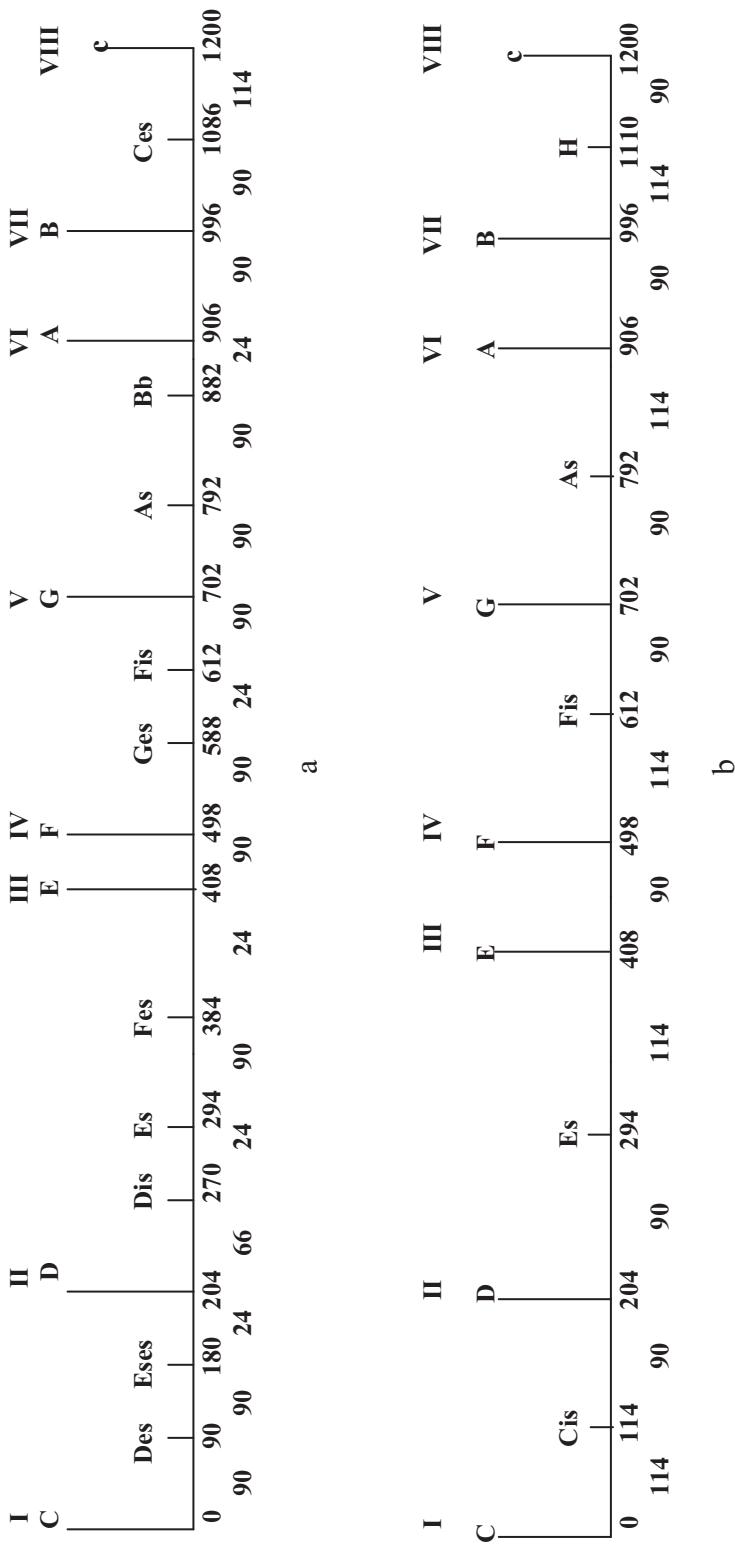
Cədvəl 1-in davamı

Əsas oktava nmn: {		Orkestr tari																		
VIII	23	IX	13	X	18	XI	26	XII	22	XIII	8	XIV	553	22	VI	531	13	VII	21	
497	474	474	461	443	417	417	395	395	395	387	387	387	372	372	XV	372	20	XVI	352	
	19	XVII	20	XVIII	17	XIX	15	XX	15	XXI	17	XXII	266	266	249					
I	C	89	Des	68	Eses	42	D	69	Dis	46	Es	67	Fes	43	E	426	72	F	83	Ges
sentərlər: {	0	89	(90)	157	(180)	199	(204)	268	(270)	316	383	(384)	(408)	(408)	(408)	(408)	(408)			581 (588)
V	Fis	68	G	107	As	94	Bb	34	A	63	B	95	Ces	101	c	106	des			
49	630	698	(702)	805	(792)	899	(882)	933	(906)	999	(996)	1094	(1086)	(1086)	1195	(1200)	101	101	(90)	
	94	d	93	es	91	e	91	288'	(294)	379'	(408)	498	f	119						
		195'	(204)																	

Qeyd. Burada və sonra birinci sıtdır qonşu pardalar arasında masafə millimetr və sentirlər göstərilir. İkinci sıtdır hər pardənin sımin əsas tonu ilə əmələ getirilir. üçüncüda İsa – mörtərizadə intervalların qıymatı Pifagor sistemində sıntılırlar. Rum rəqəmləri əsas pillələri göstərir.

Tar (a) ve sazin (b) sente esas oktavasının nezari sesdüzümü

Cadeval 2

Cədvəl 3

Əsas oktava		Aşıq Əsəd Rzayevin səzi															
mm:	{ 0 694	47	1 647	22	II 625	22	III 603	19	IV 584	28	V 556	37	VI 519	27	VII 492	28	VIII 464
24	IX 440	26	X 414	25	XI 389	42	XII 347	18	XIII 329	16	XIV 313	22	XV 291	35	XVI 256	27	XVII 229
I						III D 241 (204)	IV 58 299 (294)	Es 84	E 383 (408)	19	F 502 (498)	91	Ges 593 (588)	105	G 698 (702)	89	Gis 787 (792)
sentlər:	{ 0 120 (90)	Cis 120 (180)	Cis 59	1 Eses 179	62	Ais 105	c 201	des 89	d 89' (90)	d 176' (204)	126	es 302' (294)	277	eis 579' (588)	141	g 720' (702)	
VI	107	A 894 (906)															
Əsas oktava		Aşıq Əsəd Yusifovun səzi															
mm:	{ 0 715	75	1 640	21	II 619	20	III 599	29	IV 570	33	V 537	31	VI 506	28	VII 478	27	VIII 451
İkinci oktava	25 426	IX 426	24	X 402	XI 356	46	XII 319	37	XIII 295	24	XIV 269	26	XV 269				

Cədvəl 3-ün dəvamı

Cədvəl 3-iin davamı

Aşağı Bilal Mikaylovun sazi

Əsas oktava		Orkestr sazi														
mm:	sentlər:	I	II	Cis	49	III	IV	V	E	F	99	Fis	105	G	102	Gis
{ 0 655	64	I 591	17	II 574	20	III 554	40	IV 514	22	V 492	28	VI 464	27	VII 437	25	VIII 412
{ 0 23	IX 389	23	X 366	X 344	XI 323	XII 323	XIII 39	XIV 284	XV 254							
VI	99	A 899 (906)	VII 105	Ais 1004 (1020)	VIII 107	H 1111 (1110)	112	c 1223 (1200)	218	d 241 (204)	196	e 437 (408)				
mm:	0 575	34 541	1 30	II 511	28	III 483	29	IV 454	25	V 429	24	VI 405	23	VII 382	21	VIII 361 20
IX 341	21	X 320	18	XI 303	17	XII 286	17	XIII 269	26	XIV 243	18	XV 225	9	XVI 216	9	XVII 207

Cədvəl 3-ün davamı

Galil Mammadovluza dava məzənuñ tütək

0	sentfor:	{	I	Ilar	III	IV	V	VII	VIII	A	237	24	261	22	283	23	306	23	331
0		164	164	164	14	178	10	188	24	212	25	24	22	22	23	23	25	25	

Cedevia 4

Cədvəl 4-ün dəvamı

0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	A	267	27	294	26	320	17	337
mm: {	0	167	167	14	181	12	193	25	218	244	23	267	27	294	26	320
Fərhad Hüseynun tüxüyi																
0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	A	272	26	298	25	323	17	340
mm: {	0	166	166	16	182	12	194	26	220	246	25	272	26	298	25	323
Orkestr tüxüyi																
Nəzzarı sədūzünni:																
mm: {	A	50	VIII	50	VII	50	VI	50	V	50	IV	50	III	25	II (ar)	25
	600	550	500	450	400	350	300	250	200	150	100	75	50	25	1	250
sənətər: {	A	152	VIII	164	VII	182	VI	204	V	231	IV	267	III	152	II ar	152
	0	152	152	164	316	498	498	702	702	933	933	1200	1200	1200	1200	1200
Fərhad Hüseynovun pikolo-tüxüyi																
0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	A	204	18	222	18	240	42	282
mm: {	0	124	124	12	136	14	150	19	169	20	15	204	18	222	18	240

Cədvəl 4-in davamı**Orkestr piyolo-tütəyi**

0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	A	201	222	19	241	21	262
mm: {	121	121	8	13	142	20	162	21	183	18	21				

Cədvəl 5**Xəsərat Hüseynovun neyi**

0	I ar	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	A	345	31	376	30	406
mm: {	196	196	196	19	225	22	254	33	287	29	316	29		

Cədvəl 6**Əli Kərimovun balabani**

B	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	A	139	29	168	26	194	238
mm: {	0	31	31	45	12	57	27	84	113	26	29				

Xəsərat Hüseynovun balabani

B	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	A	184	27	30	214	A	244	290
mm: {	0	39	13	52	17	69	29	98	128	29	157					

Cədvəl 6-nın davamı

Ağası Ağasuzadənin balabani

B mm: {	0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
	42	42	13	56	15	71	27	98	128	157	28

Manaf Məmmədovun balabani

B mm: {	0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
	37	37	15	52	13	65	26	91	116	144	27

Fərhad Hüseynovun balabani

B mm: {	0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
	39	39	12	51	16	67	28	95	123	149	177

Orkestr balabani

B mm: {	0	I	II ar	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
	41	41	14	55	14	69	28	97	124	152	179

Nəzəri səsdişməsi:

A mm: {	112,5	IX	37,5	VIII	37,5	VII	VI	37,5	IV	37,5	III
	487,5	487,5	450	412,5	412,5	375	375	337,5	300	262,5	18,75

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

225

I

Çadval 6-nın davamı																					
sentlər: {	A	359,5	IX	138,5	VIII	151	VII	165	VI	182,5	V	996,5	203,5	IV	1200	III	231,5	II	231,5	I	128,5
	0	36	36	36	50	64	28	92	120	146	VII	174	28	202	Xar	230	28	258			

Orkestr balabani																			
sentlər: {	A	56,25	XI ar	18,75	Xar	37,5	IX	37,5	VIII	37,5	VII	412,5	VII	37,5	V	337,5	VI	37,5	V
	600	543,75	IV 300	37,5	XI ar	525	487,5	487,5	450	450	18,75	243,75	18,75	I 225					

Nəzəri səsdişməsi:

mm: {	A	171	XI ar	60	Xar	128,5	IX	138,5	VIII	151	VII	412,5	VII	37,5	V	337,5	VI	37,5	V
	0	171	XI ar	171	XI ar	231	359,5	359,5	498	151	VII	649	165	VII	182,5	V	203,5	V	996,5

		Əli Kərimova məxsus zurna												Əlşər Rəhimova məxsus zurna											
		B	I	IIar	III	IV	V	VI	VII	VIII	(IX)	A	B	I	IIar	III	IV	V	VI	VII	VIII	(IX)	A		
mm:	{	0	42	42	17	59	10	69	27	96	123	149	28	177	27	204	48	252	66	318					
B	mm:	0	47	47	14	61	14	73	25	98	124	150	26	176	25	201	A	229	79	308					
Ağası Ağasızadəyə məxsus zurna																									
B	mm:	0	51	51	14	65	11	76	28	104	132	159	27	159	29	188	(IX)	213	A	246	64	310			
Xəzər Hüseynova məxsus zurna																									
B	mm:	0	40	40	12	52	16	68	29	97	125	VIII	26	151	A	174	29	203	101	304					

		Manaf Məmmədova məxsus zurna								Cədvəl 7-nin davamı							
B	I	IIar	III	IV	V	VI	VII	VIII	(IX)	202	A	249	65	314			
mm: {	0	41	13	54	14	68	26	94	122	26	148	26	174	28	202	47	
Orkestr zurnası																	
0	I	IIar	III	IV	V	VI	VII	VIII	(IX)	195	A	342	54	296			
mm: {	0	46	13	59	12	25	24	120	146	26	172	23	195	47	202	A	252
																	303
Orkestr zurnası																	
0	I	IIar	III	IV	V	VI	VII	VIII	(IX)	202	A	252	51	303			
mm: {	0	48	14	62	13	75	25	100	126	25	151	25	176	26	202	A	252
Nazəri ssədliyəni:																	
sentlər: {	VIII	152	VII	164	VI	182	V	204	IV	231	III	25	IIar	25	I	300	
	0	152	152	164	316	498	498	204	702	933	933	350	325	325			
sentlər: {	A	138	VIII	152	VII	164	VI	182	V	204	IV	231	III	129	II ar	138	1
	1062	0	0	152	316	316	498	498	702	702	933	933	1062	1062	1200	1200	

matik qammalardan təşkil olunmuşdur. Sazçı-qızlar ansamblindəki cürə sazin səsdüzümü demək olar ki, oktava həcmindədir və 9 pilləli qammaya uyğun gəlir.

Nəfəs alətlərinin akustik ölçülməsi üfürülmə yerindən gövdədə yerləşən dəliklərin mərkəzinə və onun aşağı ucunadək məsamələrin millimetrlərlə müəyyən olunması yolu ilə həyata keçirilmişdir. Şərti olaraq, gövdəyə havanın üfürülmə yeri “0” rəqəmi, borunun aşağı ucu “A”, gövdənin yuxarı ucu (əgər o “0” nöqtəsi ilə üst-üstə düşmürsə) “B” hərfi ilə, dəliklər onların “0” nöqtəsindən yerləşmə ardıcılığına uyğun olaraq Rum rəqəmləri ilə (mətərizəyə alınmış rəqəmlər onu göstərir ki, onlar çalğı zamanı barmaqlarla örtülmür), gövdənin arxa tərəfində yerləşən dəlik isə “ar” indeksi ilə işaretlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün ölçülmüş nəfəs alətlərində gövdədəki çalğı dəlikləri bir-birindən təxminən eyni məsafədə yerləşmişlər, yəni onların düzülüşündə dəqiq müəyyən edilmiş ölçülərdən istifadə edilmişdir.

Müəyyən olunmuşdur ki, tütəyin səsdüzümü böyük sekunda, xalis kiçik tersiya, xalis kvarta, böyük seksta və nəhayət, xalis oktavadan ibarətdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, tütəyin səsdüzümü oktava həcmində və diatonikdir (cədvəl 4). Dəliklərin qismən örtülməsi yolu ilə təcrübəli çalğıçılar xromatik səsdüzüümün səslərini də alırlar.

Pikkolo-tütəyin ölçülməsi aşağıdakı nəticələri vermişdir (bax: cədvəl 4). Onun çalğı dəlikləri, tütəkdə olduğu kimi, bir-birindən eyni məsafədə yerləşirlər. Belə bərabərlik və gövdənin uzunluğunda xalis kvartanın təsbit olunması şərtilə tütək alətində olduğu kimi sentə həmin nəzəri səsdüzüümünü alırıq.

Neyin ölçülməsinin yekunları (cədvəl 5) oxşar nəticələri çıxarmağa imkan verir.

8, 9 (biri arxada, qalanı üz tərəfdə) və 11 dəlikli (8-i üz, 3-ü arxa tərəfdə) balabanlar da ölçülmüşdür.

Ölçmələrdən göründüyü kimi, gövdələrin üz tərəfindəki dəliklər bir-birindən, demək olar ki, eyni məsafədə yerləşmişlər.

Alətin aşağı ucu ilə axırıncı dəlik arasındakı məsafənin digər dəliklər arasındakı məsafə ilə müqayisədə bir yarım və ya üç dəfə böyük olmasını nəzərə alaraq və onlarda xalis kvarta intervalının qeyd olunması və 600 mm intervalın əsas tonunun titrəyən hava sütununun uzunluğunun bərabərliyi şərtilə sentə aşağıdakı nəzəri səsdüzüümünü alırıq (cədvəl 6).

Əlavə arxa dəlikləri olan orkestr balabanının daha tam səsdüzüümü kiçik sekunda, böyük sekunda, neytral tersiya, xalis kvarta, kvinta, xalis kiçik seksta, kiçik septima və xalis oktavadan ibarətdir.

Bütün ölçülmüş balabanların səsdüzüümü, uyğun olaraq nona və undesima diapazonunda diatonikdir. Dəliklərin qismən örtülməsi yolu ilə xromatik səslər də alırlar.

Tanınmış çalğıçılara məxsus zurnalarının, həmçinin Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibindəki zurnanın xətti ölçüləri 7-ci cədvəldə verilmişdir. Nəfəsli xalq çalğı alətlərində xalis kvartanın qeyd edilmə faktını, həmçinin dəliklər arasındaki məsafənin bərabərliyini nəzərə alaraq zurnanın sentlə aşağıdakı nəzəri səsdüzümünü almaq olar (bax: cədvəl 7). Zurnanın əsas tonu VIII dəlikdən 50 mm aşağıda yerləşən nöqtədə alınmasını qəbul etsək (bu rəqəm konus şəkilli boruağzı düzgün yonulmadıqda bu və ya digər tərəfə dəyişə bilər), onda havanın səslənən hissəsinin uzunluğu 1062 sentli interval verən 650 mm-ə bərabər olacaqdır, yəni II (ar) dəlikdən alınan tondan bir oktava aşağı səslənir.

Yuxarıda qeyd ediləni nəzərə alaraq, zurnanın böyük sekunda, kiçik tersiya, xalis kvarta, xalis kvinta, böyük sentima və xalis oktava yerləşən digər nəzəri səsdüzümünü almış oluruz (bax: cədvəl 7). Buradan belə nəticə çıxır ki, zurnanın səsdüzümü diatonik olub bir yarım oktava həcmindədir.
